क्तेः, 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यविदुषः कर्मकरणानुवादेन 'असुर्य्या नाम ते लोकाः' इति कर्मनिन्दयैक्यात्म्यविद्यायाः स्तुतिरुक्ता, 'तस्मिन्नपो मातरिश्वा' त्युपपत्त्युक्तिः । नच ब्रह्मात्मैकत्वस्वीकारे कर्मकाण्डाधिकार्य्यभावात्कर्मकाण्डा-ामाण्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् अर्थित्वादिविशेषणवतामविदुषामेव कर्मण्यधिकार-म्भवात् । एवं पृथग्विषयप्रयोजनादिमद्भिर्मन्त्रैर्दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः शिष्यं पुत्रं ा मुमुक्षुं विधिवदुपसन्नमुपदिशति—

ॐ ईशा वास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

ईष्टे इतीट्, 'ईश ऐश्वर्ये' इति धातोः क्विप्प्रत्ययान्तस्येदं रूपं, तेनेशा ईश्वरेण तत्प-ार्थलक्ष्यस्वरूपेण इदं नानाप्रतीतिविषयभूतं सर्वं निखिलं वास्यं 'वस् आच्छादने' आच्छादनीयं व्याप्तमिति यावत् । सर्वशब्दार्थमेव स्फुटयति-**यत्किञ्चेति**।जगत्यां चतुर्दशसु भुवनेषु यत्किञ्चित्कार्यकारणात्मकं जगत् चराचरलक्षणमीश्वररूपमेवेति बुद्धिः करणीयेत्यर्थः।एतादृशबुद्धिदार्ढ्ये साधनमाह-**तेनेति** । तेन "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन त्यक्तेन एषणा-त्रयत्यागेन संन्यासेन भुञ्जीथाः इदं सर्वमीश्वर एवेति बुद्धिं पालयेथाः । उक्तसंन्या-सेनो नियमविधिमाह-**मा गृध इति** । कस्यस्वित् कस्यापि धनं भिक्षाकौपीनाच्छादनातिरिक्तं हिरण्यादिरूपं मा गृधः त्वं माकांक्षीरित्यर्थः ॥ १ ॥

यस्तु धनाभिलाषी नेश्वरं ज्ञातुं शक्तस्तस्य त्यागेऽधिकाराभावात्कर्मकर्तव्यतां श्रुतिराह—

कुर्वन्नेवेह कर्म्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

इह अस्मिन्कर्माधिकारे भूलोके कर्माणि नित्यान्यग्निहोत्रादीन्यन्यानि च कुर्वन्नेव आचरन्नेव एवकारेण फलाभिसन्धिर्व्यावर्त्यते । शतꣳ समाः शतं संवत्सरान् जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत् । एवं यथोक्तकर्मानुष्ठानेन त्वयि कर्माधिकारिणि नरे नरशब्दनिर्दिष्टे कर्म अशुभं कर्म न लिप्यते न सम्बध्यते। इतः

असुर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा ऽऽवृताः ।
ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

असुर्य्याः सुष्ठु रमन्ते इति सुरा आत्मारामा विद्वांसस्तेभ्योऽन्येऽसुरास्तेषां योग्याः नाम प्रसिद्धाः ते ये लोकाः कर्मफलभूताः श्वसूकरादिदेहविशेषाः, ईश्वरापेक्षयाऽज्ञैर्वा अप्यसुरा एव, अन्धेन आवरकेण तमसा स्वरूपाज्ञानेन आवृताः आच्छादिताः। तान् उक्तासुर्य्यलोकान् ते आत्मज्ञानशून्याः जनाः संसारचक्रे पुनःपुनः प्रादुर्भवन्तः प्रेत्य शरीरं त्यक्त्वा अभिगच्छन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति। ते इति तच्छब्दार्थमाह-**ये केति**। ये के च ये केऽप्यज्ञाः आत्महनः आत्मानमजरामरलक्षणमप्यज्ञानेन जरामरणादिमन्तमिव मन्यमानाः ॥ ३ ॥

यस्यात्मनोऽज्ञानादविद्वांसः संसरन्ति आत्मज्ञाश्च मुच्यंते तदात्मतत्त्वं कीदृशमित्याकांक्षायां तदात्मतत्त्वमाह—

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति॥४॥

अनेजत् चलनरहितम् । एकं देहादिभेदेन भेदशून्यं मनसः संकल्पादिलक्षणमनसः जवीयो वेगवत्तरम् ।ननु मनसा साक्षादप्राप्याणामपि रूपादीनां चक्षुरादिभिः प्राप्यत्वदर्शनादात्मतत्त्वमपि चक्षुरादिप्राप्यमस्तीत्यत आह-**नेति**।एनत् प्रकृतमात्मतत्त्वं देवाः द्योतनाद्देवाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि नाप्नुवन् नाधिगतवन्तः । यथा मनसि स्थितं परिमाणं मनसा न गृह्यते यथा वा चक्षुषो गोलके वर्त्तमानमञ्जनं चक्षुषा न गृह्यते अत्यन्तसान्निध्यात्, तथाऽऽत्मतत्त्वमपि मनआदिष्वनुगतत्वात् न मनश्चक्षुरादिभिर्गृह्यते इति भावः । मनसा चक्षुरादीन्द्रियैश्चाप्राप्यत्वेनासत्त्वशङ्कां प्राप्तां वारयति **पूर्वमिति**।पूर्वं मन आदेः प्राप्तेः प्रथममेव अर्षत् प्राप्तं व्यापकमिति यावत्। व्यापकत्वे हेतुमाह-**तद्धावत** इति। तत् आत्मतत्त्वं धावतः द्रुतं गच्छतः अन्यान् कालवाय्वादीन् अत्येति उल्लंघ्य याति, तथेष्वेव किञ्चिदतिवेगवदित्यत आह- **तिष्ठत्** स्वयमचिक्रियमेव सत् स्थितमित्यर्थः । उक्तात्मतत्त्वस्य सम्भावनायोगमतिगाह-**तस्मिन्निति** तस्मिन् आत्मतत्त्वे सति मातरिश्वा मातरि अन्तरिक्षे

लक्षणानि अभ्र्यादित्यादीनां ज्वलनवहनप्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि च दधाति कर्तुं विभागेन स्थापयति, धारयतीति वा । मातरिश्वग्रहणं व्यष्टीनामुपलक्षणार्थं सर्वकार्य्यकरणसङ्घातानामधिष्ठातारं विना नियतप्रवृत्त्यनुपपत्त्या कश्चिदधिष्ठाता चेतनः सिद्ध्यतीति भावः ॥ ४ ॥

मंत्राणामालस्याभावादुक्तमेवार्थं पुनराह--

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्व्वस्य तदु सर्व्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

तत् ईश्वररूपमात्मतत्त्वं एजति वाय्वादिरूपेण चलति । तत् ईश्वररूपमात्मतत्त्वं नैजति स्वतो नैव चलति, अक्रियत्वात् । तत् ईश्वररूपमात्मतत्त्वं दूरे अविदुषामत्यन्तदूरे वर्तते, अज्ञातत्वात्, वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वाद्वा । तत् ईश्वररूपमात्मतत्त्वं उ एव । अन्तिके विदुषामत्यन्तसमीपमेव । प्रत्यग्रूपेण ज्ञातत्वात् । तत् ईश्वररूपमात्मतत्त्वं अस्य दृश्यस्य सर्वस्य चराचररूपस्य अन्तः आभ्यन्तरम् । तत् ईश्वररूपमात्मतत्त्वं उ अपि सर्वस्य निखिलस्य अस्य नानाप्रतीतिविषयस्य[1] जगतः बाह्यतः बहिश्च भवति । आकाशवद्व्यापकत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

ईश्वरात्मज्ञानस्य फलमाह--

यस्तु सर्व्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्व्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

यस्तु, तुशब्दो एवार्थकः, य एव विद्वान्, सर्वाणि ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानि भूतानि प्राणिजातानि आत्मन्येव--एवकारो भेदव्यावृत्त्यर्थः--आत्मस्वरूपे परमेश्वरे एवअनुपश्यति साक्षाद्विजानाति । सर्वभूतेषु उक्तप्राणिजातेषु चात्मानं 'अहमेव सर्वभूतेष्ववस्थितः' इत्यनुपश्यतीति क्रियाऽनुवृत्त्यर्थश्चकारः । ततः उक्तभेदज्ञानानन्तरं न विजुगुप्सते उक्तो विद्वान् किमपि न निन्दति । स्वात्मनोऽन्यस्यादर्शनात् । कस्यापि निन्दास्तुतिं न करोतीति भावः ॥ ६ ॥

उक्तमेवार्थं पुनरप्याह--

यस्मिन् सर्व्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७॥

यस्मिन् काले ईश्वरस्वरूपे आत्मनीति वा विजानतः उक्तभेदज्ञानवतः

---

१ प्रियत्वाप्रियत्वादिप्रकारकाप्रतीतिरित्यर्थः ।

पुरुषस्य सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानि प्राणिजातानि आत्मैवाभूत् सर्व-भूतात्माऽहमेवेति बोधेनात्मभावमेव गतानि स्युरित्यर्थः। तत्र तस्मिन्काले ईश्वरात्म-विज्ञातृस्वरूपे इति वा। एकत्वमनुपश्यतः सर्वत्रैकात्मज्ञानवतः पुरुषस्य को मोहः आत्मावरणलक्षणो मोहः, कः शोकः विक्षेपात्मकः शोकः कः। किंशब्द आक्षेपे। तस्य मोहशोकौ न भवतः। मूलाऽविद्यानिवृत्तौ तत्कार्ययोः शोकमोहयोरात्यन्ति-काभावादिति भावः ॥ ७ ॥

ईश्वरस्य स्वरूपमिदं सर्वमहमस्मीति विजानतः आवरणविक्षेपयोरभाव उक्तः सोऽयमनुपपन्नः ईश्वरस्याप्यात्मत्वात् जीववच्छरीरादिसम्बन्धसत्त्वादित्याशङ्क्य दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमाह—

स पर्य्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविर १ शुद्धमपापवि-द्धम्। कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

स ईश्वरस्वरूपाभिन्नः आत्मा पर्य्यगात् परितः समंतात् सर्वं व्याप्तवान्। तं विशि-नष्टि-**शुक्रमिति**-शुक्रमित्याद्यपापविद्धमित्यन्तानि विशेषणानि पुंस्त्वेन विपरि-णेयानि, स इति पुंस्त्वेनोपक्रम्य कविरित्यादि पुंस्त्वेनोपसंहारात्। शुक्रं दीप्तिमान्। अकायं लिङ्गशरीररहितः। अव्रणं व्रणं छिद्रविशेषो न विद्यते यस्य सोऽव्रणः। अस्ना-विरं स्नावाः शिराम्तद्वर्जितः। अव्रणमस्नाविरमिति विशेषणाभ्यां श्रुत्या स्थूलदेहस्य प्रतिषेधः कृतः। शुद्धं अविद्यामलरहितः। अनेन कारणशरीरप्रतिषेधः कृतः। अपापविद्धं धर्माधर्मादिपापशून्यः। कविः सर्वद्रष्टा। मनीषी मनस ईषिता। परिभूः नानारूपैः परितः समन्ताद्भवतीति परिभूः। स्वयम्भूः स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः कारणरहित इति यावत्। शाश्वतीभ्यः निरन्तरेभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यः सकाशात् याथातथ्यतः साध्यसाधनादिनियतस्वरूपेण अर्थान् चेतनाचेतनरूपपदार्थान् व्यदधात् विविधं कल्पितवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

समाप्तं ज्ञानप्रकरणं इदानीं यस्तूक्तमात्मतत्त्वं न जानाति न च संन्यासेऽधिकारी संसारेऽत्यन्तं प्रीतिमान् तं प्रति कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यादिनोक्तस्य कर्मणो देवतो-पासनायाश्च समुच्चयं विधित्सुः तयोरेकैकं निन्दति -

---

१ धर्माधर्मजनकग्रहणम् आदि। २ ईश्वरात्मतत्त्वम्। ३ साध्यसाधनादिन्यादिना इतिकर्त्तव्यतादिग्रहणम्। ४ विधातुमिच्छुः।

अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्याया ꣳ रताः ॥ ९ ॥

ये अविद्वांसो धनाभिलाषिणः अविद्यां विद्याया भिन्ना अविद्या ज्योतिष्टोमादि-लक्षणं केवलं कर्म उपासते अनन्यचित्ताः सन्तः अनुतिष्ठन्ति ते अन्धन्तमः अहं-ममाभिमानलक्षणमदर्शनात्मकं तमः संसारमिति वा प्रविशन्ति प्रकर्षेण प्राप्नुवन्ति । ननु कर्म परित्यज्य किं देवता तैरुपासितव्या स्यादित्यत आह-**तत इति** । ये उ ये तु अज्ञाः कर्मत्यागिनः विद्यायां उपास्यदेवोऽहमिति देवतोपासने रताः तत्पराः ते देवतोपासकाः ततः उक्तंतमसः-भूय इव अधिकमेव तमः अहंममाभिमानलक्षण-मदर्शनात्मकं संसारमिति वा तत्तद्देवैश्वर्यप्राप्तेरधिकाऽऽसक्तिहेतुत्वात् प्रविशन्ती-त्यनुषङ्गः ॥ ९ ॥

ननूभयोः प्रत्येकं निन्द्यया किमुभयोः फलं नास्तीत्याशङ्क्य तयोः फलभेदमाह—

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

विद्यया देवतोपासनेन अन्यत् पितृयाणप्राप्यलक्षणात्कर्मफलात्पृथगेव दे-वयानप्राप्यलक्षणं फलं आहुः कथयन्ति । एवकारेण विद्याकर्मणोरङ्गाङ्गिभावो व्यावर्त्यते । अविद्यया कर्मणा अन्यत् विद्याँफलाद्देवलोकप्राप्तिलक्षणात्पृथग्भूतं पितृलोकप्राप्तिरूपं फलं आहुः कथयन्ति । अत्रैवकाराभावाच्चित्तशुद्धिद्वाराऽऽत्मज्ञा-नोत्पादकत्वमपि कर्मणामवगम्यते । इति उक्तप्रकारकं धीराणां धीमतां वेदविदां वचनं शुश्रुम वयं श्रुतवन्तः । के ते धीरा इत्यत आह—**य इति** । ये गुरवः नः अस्मभ्यं तत् कर्मोपासनं च विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

एवं विद्याकर्मणोः सफलत्वमभिधाय इदानीं तयोः समुच्चयमाह—

विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभय ꣳ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

यः अधिकारी विद्यां च देवतोपासनं च अविद्यां च अग्निहोत्रादिकर्म च तदुभयं उक्तविद्याकर्मरूपद्वयं सह मिलितं एकपुरुषानुष्ठेयं वेद जानाति, ज्ञात्वा करोति च । सः पुरुषः अविद्यया उक्तकर्मणा मृत्युं स्वाभाविकं कर्माज्ञानात्मकं तीर्त्वा अतिक्रम्य विद्यया देवतोपासनेन अमृतं उपास्यदेवतास्वरूपं अश्नुते प्राप्नोति ॥ ११ ॥

१ अन्धात्मकं तमसः २ 'विद्यया देवलोकः कर्म्मणा पितृलोकः' इति श्रुतेः । ३ अविद्ययैवकाराभावात् ।

इदानीं व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीर्षया[1] प्रत्येकं तावन्निन्दति—

अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्या ९ रताः ॥ १२ ॥

ये अज्ञाः असम्भूतिं अव्याकृताख्यां जगत्कारणभूतां प्रकृतिं उपासते जगत्कारणभूता प्रकृतिरहमिति निरन्तरं ध्यायन्ति ते अव्याकृतोपासकाः अन्धन्तमः अहम्ममाभिमानरूपमदर्शनात्मकं संसारं वा प्रविशन्ति प्राप्नुवन्ति ये उ ये तु पुरुषाः सम्भूत्यां व्याकृते कार्यभूते हिरण्यगर्भे रताः प्रीतिमन्तः हिरण्यगर्भचिन्तनपरायणा इति यावत् ते हिरण्यगर्भोपासकाः ततः उक्तान्धतमसः भूय इव अधिकमेव तमः अहम्ममाभिमानलक्षणमदर्शनात्मकं संसारं वा प्रविशन्तीत्यनुषङ्गः ॥ १२ ॥

इदानीमुक्तोपासनयोरुभयोः फलभेदमाह—

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

सम्भवात् कार्यरूपहिरण्यगर्भोपासनात् अन्यत् पृथगेव फलमणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिलक्षणं आहुः कथयन्ति । असम्भवात् अव्याकृतोपासनात् अन्यत् पृथगेव प्रकृतिलयलक्षणं फलमाहुः कथयंति । इति उक्तप्रकारकं वचनं धीराणां धीमतां वेदविदां शुश्रुम वयं श्रुतवन्तः । ते धीराः के इत्यत आह—य इति—ये गुरवः नःअस्मभ्यं तत उक्तोपासनद्वयं विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १३ ॥

उक्तोपासनद्वयस्य समुच्चयार्थमाह—

सम्भूतिञ्च विनाशञ्च यस्तद्वेदोभय ९ं सह ॥
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

संभूतिं चेत्यत्रासम्भूतिमित्यर्थलाभायाकारलोपो द्रष्टव्यः । विनाशं च विनाशधर्मकं हिरण्यगर्भरूपं कार्यमित्यर्थः । तथाच यः उपासकः असम्भूतिं च अव्याकृतोपासनां विनाशं च विनाशधर्मकहिरण्यगर्भस्योपासनं च तदुभयं उक्तं कारणकार्योपासनद्वयं सह मिलितं एकपुरुषकर्तृकं वेद जानाति ज्ञात्वा करोति च । स उपासकः विनाशेन विनाशवतः हिरण्यगर्भरूपकार्यस्योपासनेन मृत्युं अनैश्वर्याधर्मकामादिदोषजातं तीर्त्वा अतिक्रम्य असम्भूत्या अव्याकृतोपासनया अमृतं प्रकृतिलयरूपं अश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

---

१ समुच्चेतुमिच्छया । २ अव्याकृतव्याकृतयोः ।

यः कार्यकारणात्मकः सूर्यमण्डलस्थः पुरुष एव "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" इत्युक्तसमुच्चयेन सम्प्राप्यो भवति तं प्रार्थयते—

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

हे पूषन्! जगतःपोषक, सत्यस्य बाधरहितस्य तव मुखं प्राप्तिद्वारभूतं हिरण्मयेन ज्वलत्सुवर्णवद्देदीप्यमानेन पात्रेण पात्रसमेनापिधानरूपेण तेजोमण्डलेन अपिहितं आच्छादितं तद् मुखपिधायकतेजोमण्डलं त्वं सूर्यरूपस्त्वम् अपावृणु अपसारय । सत्यधर्माय सत्यस्य तवोपासनात्सत्यं धर्मो यस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा तस्मै मह्यं यद्वा सत्यधर्माय यथाभूतधर्मानुष्ठात्रे मह्यं मदर्थमपावृणु इति पूर्वेण सम्बन्धः । अपसारणप्रयोजनमाह—**दृष्टये इति** । तव दर्शनार्थमित्यर्थः ॥ १५ ॥

पुनरपि सूर्य्यं बहुधा संबोधयन् कार्यान्तरमाह—

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्त्समूह
तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

हे पूषन्! सर्वस्य पोषक, एकर्षे एकएव ऋषति गच्छतीत्येकर्षिः तत्संबुद्धौ हे एकर्षे यम हे सर्वनियामक सूर्य्य हे सर्वकर्मसु लोकप्रवर्त्तक हे आकाशगमनेति वा प्राजापत्य हे प्रजापतेरपत्य रश्मीन् किरणान् व्यूह उपसंहर तेजः तापकज्योतिःसमूह स्वस्मिन्नेकीभावङ्कुरु । तत्रापि प्रयोजनमाह-**यादिति** । यत् प्रसिद्धं ते तव रूपं स्वयंज्योतिःस्वभावं कल्याणतमम् अतिशयेन कल्याणमानन्दात्मरूपं तत् उक्तरूपं ते तव प्रसादात् **पश्यामि** साक्षात्करोमि । नत्वहं भृत्यवदन्यः सन् त्वां याच इत्याह **य इति** । यः प्रसिद्धः असौ आदित्यमण्डलस्थः परोक्षः असौ शास्त्रदृष्ट्या प्रत्यक्षः पुरुषः सर्वत्र परिपूर्णः सः उक्तलक्षणः पुरुषः अहं अस्मत्प्रत्ययगोचरोऽस्मि भवामीत्यर्थः ॥ १६ ॥

मरणकाले तूपासकेनैवमनुसंधातव्यमित्याह—

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम् ।
ॐ क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर ॥ १७ ॥

वायुः मम प्राणोऽनिलं बाह्यं वायुममृतं देवतात्मकं प्रविशत्विति शेषः ।

१ पात्रसदृशेन । २ चिंतनीय ।

वायूपलक्षितं मम लिङ्गशरीरमुत्क्रामत्विति द्रष्टव्यम्। अथ वायुनिर्गमनानन्तरमिदं प्रत्यक्षं शरीरं स्थूलदेहो भस्मान्तम् अग्नौ हुतं सत् भस्मरूपं भूयात्। ॐ हे ॐकाराभिधेयेश्वराभिन्न आदित्य क्रतो हे आदित्याभिन्नसङ्कल्पात्मन् हे यज्ञरूपेति वा स्मर त्वदुपासकं मां स्मर कृतं मयाऽनुष्ठितं ज्ञानं कर्म च स्मर स्पष्टम्। द्विरुक्तिरादरार्था ॥ १७ ॥

एवमुपास्यां देवतां संप्रार्थ्य सुमार्गप्राप्त्यर्थं कर्मसाधनभूतां देवतां प्रार्थयते—

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव
वयुनानि विद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

इति ईशावास्योपनिषत् ॥ १ ॥

हे अग्ने अस्मान् समुच्चेयानुष्ठातॄन् सुपथा शोभनेनोत्तरायणमार्गेण नय प्रापय राये धनाय कर्मफलभोगायेति यावत्। हे देव दीप्तिमन् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि कर्माणि उपासनानि च विद्वान् जानन् सन् त्वं अस्मत् उपासकेभ्यः जुहुराणं कुटिलं वञ्चनात्मकम् एनः पापं युयोधि वियोजय, ते तुभ्यं भूयिष्ठां अधिकतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम कुर्म इत्यर्थ ॥ १८ ॥

इति श्रीमदुदासीनवर्य्यामरदासपदपद्ममकरन्दतृप्तमानसेन श्रीमदमरदासाख्येन विरचिता ईशावास्योपनिषद्व्याख्या उपनिषन्मणिप्रभा समाप्तिमगता ॥

१ अग्निदेवतां। २ कर्मोपासनसमुच्चय।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ केनोपनिषत् ॥ २ ॥

मणिप्रभाव्याख्यासमलंकृता ।

वागादीन्द्रियग्रामं मनः प्राणं धियं वपुः ।
प्रेरयति त्वदिस्थो यस्तं वन्दे कृष्णविग्रहम् ॥ १ ॥
हृदिविद्यागुरूणां तु निधाय पदपङ्कजम् ।
केनोपनिषदि व्याख्या संक्षिप्ता क्रियते मया ॥ २ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च । सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं, माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां, मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणमस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

आप्यायन्त्विति । मम मुमुक्षोरङ्गानि करचरणादीनि वागितीतरकर्मेन्द्रियाणामुपलक्षणम् । प्राण इत्यपानादीनामुलक्षणम् । चक्षुःश्रोत्रमितीतरज्ञानेन्द्रियाणामुपलक्षणम् । तथा च मम सर्वाणीन्द्रियाणि प्राणपञ्चकं चाप्यायन्तु ब्रह्मध्यानानुकूलतया वृद्धिं प्राप्नुवन्तु । सर्वं निखिलमुपनिषदम् औपनिषदं ब्रह्म ब्रह्मैव ब्रह्म सत्तातिरिक्तसत्ताशून्यं निखिलमिति यावत् । अहं ब्रह्मातिरिक्त वस्त्वस्तीतिवा ब्रह्म नास्तीति वा ब्रह्म मा निराकुर्यां मा तिरस्कुर्यां मा मां ब्रह्म मानिराकरोत्

स्वस्मान्मा वियोजयतु संसारे मा पातयत्विति यावत् । अनिराकरणमस्तु आवयोः परस्परं प्रीतिरेवास्तु । तदात्मनि ब्रह्मात्मनि निरते निरन्तरं प्रेम कुर्वति मयि ये शमादय उपनिषत्सु वेदान्तेषु प्रकाशिता धर्मास्ते धर्माः मयि सन्तु । आवृत्तिरादरार्था । शान्तिशब्दस्य त्रिरुक्तिस्त्वध्यात्मिकादित्रिविधविघ्न प्रशान्त्यर्थमिति बोध्यम् ॥

अथ सामवेदे तलवकारशाखायां केनोपनिषत् ।

इतः पूर्व मष्टाध्याय्यां कर्माण्युपासनानि च चित्तशुद्धयर्थान्युक्तानि । इदानीं तु कर्मोपासनाभ्यां शुद्धचित्तस्य मुमुक्षोर्मोक्षसाधनभूता ब्रह्मविद्योच्यते इति नवमाध्यायस्यारम्भः । मानान्तरानधिगतं ब्रह्मास्य विषयः । तद्विद्याद्वारा मुक्तिः प्रयोजनम् । विषयेण सह ग्रन्थस्यप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः । शुद्धान्तकरणो मुमुक्षुः साधनचतुष्टयसम्पन्नोऽधिकारीत्यनुबन्धचतुष्टयं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यङ्गभूतं तावत्सिद्धम् । तत्रापि प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मात्मतत्त्वस्यातिसूक्ष्मत्वात्तत्प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं गुरुशिष्यसम्वाद इवोच्यते । तत्रादौ शिष्यः पृच्छति—

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः
प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति
चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

केन कर्त्रा सताऽसता वा, चेतनेनाचेतनेन वा, भिन्नेनाभिन्नेन वा, **इषितं** सन्निधिमात्रेण प्रेरितं सत् **मनः** सङ्कल्पविकल्पात्मकं **पतति** नियमेन स्वविषयं प्रति गच्छति । सामान्यतः प्रेरयितारं पृष्ट्वा विशेषतस्तं पृच्छति **प्रेषितमिति**। प्रकर्षेण सन्निधितोऽधिकव्यापारेण प्रेरितमित्यर्थः । **इषितं** प्रेषितमित्यत्रेटि सति गुणाभावः छान्दसः ॥ **ननु** कूटस्थस्यैव मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यत्वात्तस्य चाक्रियत्वात् केन प्रेषितम् इति प्रेषकप्रश्नो नोपपद्यते इति चेत् । न, विकारी, तद्भिन्नो वा प्रेरक इति सन्देहवतो मुमुक्षोः तथाविधप्रश्नोपपत्तेः । प्रेषितमिवेति वाऽर्थः । किञ्च केन कर्त्रा युक्तः प्रयुक्तः प्रेरितः प्राणः पञ्चवृत्त्यात्मकोऽध्यात्मादिभेदभिन्नः क्रियाशक्तिः । **प्रथमः** इन्द्रियप्रवृत्तितः प्राक् प्रवृत्तत्वात् मुख्यः **प्रैति** ऊर्ध्वादिदेशेषु गच्छति । केन कर्त्रा इषितां प्रेरितां इमां तालव्याद्यष्टस्थानेषु स्थितां वाचं

१ प्रेषितपदस्य द्वितीयोर्थः ।

वागिन्द्रियरूपां वदन्ति समुच्चारयन्ति जना इति शेषः । वागिन्द्रियस्य शब्दाभेदोपचारेण वदनीयत्वोक्तिर्बोध्या । **चक्षुःश्रोत्रं** चक्षुश्चश्रोत्रं च क उ कः प्रसिद्धः देवः दीप्तिमान् युनक्ति प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं शिष्येण पृष्टो गुरुराह—

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाच्च[1] ꣳ स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

यत् यो मनआदीनां प्रेरकः त्वया पृष्टः **स** उ स एव श्रोत्रस्य शब्दोपलब्धेरसाधारणकारणस्य श्रोतेन्द्रियस्य **श्रोत्रं** शब्दग्रहणसामर्थ्यकारणम् **मनसः** सर्वविषयोपलब्धेः साधारणकारणस्य **मनः** स्वविषये प्रवृत्तिसामर्थ्य कारणम् । वाचो वागिन्द्रियस्य ह प्रसिद्धस्य वाचं शब्दोच्चारणसामर्थ्यस्य कारणम् । वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरिणमनीया प्राणस्य पञ्चवृत्त्यात्मकस्य प्राणस्य प्राणः शरीरधारणसामर्थ्यस्य कारणम् । चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य **चक्षुः** रूपस्वरूपवत श्चोपलब्धिसामर्थ्यस्य कारणम् । अयमर्थः । श्रोत्रादीनां स्वस्वविषये प्रवृत्तिनियमस्य कारणभूतः श्रोत्रादिविलक्षणः चेतनोऽस्ति । संहतानां प्रासादादिवत्परार्थत्वनियमादिति । चक्षुषश्चक्षुरित्यतोऽनन्तरं तज्ज्ञात्वा इति शेषः । धीराः धीमन्तो ब्रह्मविदः **अतिमुच्य** श्रोत्रादावात्मबुद्धिं त्यक्त्वा **अस्मात्** सर्वप्राणिप्रत्यक्षा **लोकात्** लोकपदवाच्यात्कार्यकारणसंघाताभिमानात् **प्रेत्य** व्यावृत्य तदभिमानं त्यक्त्वेति यावत् । अमृताः मरणरहिता मुक्ताः **भवन्ति** इति स्पष्टम् ॥ २ ॥

ननु येन प्रेरितं सन्मन आदिकं गच्छति तदिदमितीदन्तया कुतो न प्रदर्श्यत इत्यत आह—

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥

तत्र श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिरूपे ब्रह्मणि चक्षुः रूपग्राहकं चक्षुरिन्द्रियं न गच्छति न प्राप्नोति रूपादिहीनत्वाद्ब्रह्मणः । **ननु** चक्षुरग्राह्येऽपि स्वर्गादौ

१ वाक्प्रथमातः ।

वाग्विषयत्वदर्शनादस्तु वाग्विषयं ब्रह्मेत्यत आह—**नवाग्गच्छतीति** । वाचा ह्युच्चार्यमाणः शब्दोऽभिधेयं यदा प्रकाशयति तदाऽभिधेयं प्रति वाग्गच्छतीत्युच्यते । ब्रह्मणस्तु शब्दस्य तज्जनककारणस्य चात्मत्वान्न तत्र वाग्गच्छतीत्यर्थः । अस्तु-तर्हि मनसो विषयो ब्रह्मेत्यत आह-**नोमन इति**। मनो ह्यन्यस्य सङ्कल्पयितृ भवति नात्मनः । मनसोऽप्यात्मभूतं ब्रह्म । अतः तत्र मनो न गच्छति । तद्ब्रह्म न सङ्कल्पयतीत्यर्थः । चक्षुरादीनामविषयत्वादेव न विद्मः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तोपदेशमन्तरेणात्मदर्शनोपायं स्वबुध्या वयं न जानीमः । न विजानीमः विशेषतः शास्त्राचार्योपदेशतोऽपि तं प्रकारं नाधिगच्छामः । यथा येन प्रकारेण एतत् 'श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इत्यादिनोक्तं ब्रह्म अनुशिष्यात् मादृशो गुरुः त्वादृशं शिष्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोपदिश्य पश्चात् इदन्तयोपदिशेत् । अनिदंरूपस्य निर्विशेषस्य सर्वसाक्षिणो ब्रह्मणः श्रोत्रादिशेषित्वेनैव प्रदर्शनं युक्तमिति भावः। **ननु** निर्विशेषत्वमेव ब्रह्मणो न युक्तं सर्वलोकप्रसिद्धाभ्यां ज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यामन्यतरविशेषणेन विशेषणीयत्वादित्याशङ्क्याह **अन्यदिति** । तत् श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं ब्रह्म **विदितात्** ज्ञानविषयात् **अन्यदेव** पृथगेव । किन्तर्ह्यज्ञातस्वरूपं तदित्यत आह-**अथो** अपि **अविदितात** ज्ञानाविषयाद्व्याकृतात् अधि अन्यदेव । यद्धि ज्ञानक्रियया ज्ञातुर्भाति तज्ज्ञातम् । यथा प्रत्यक्षं कार्यजातम् । यत्तु ज्ञानक्रियया ज्ञातुर्न भाति तदज्ञानम् । यथा परोक्षं कारणम् । ब्रह्म तु ज्ञातुरात्मत्वान्नित्यमेव भाति । नतु ज्ञानक्रिययेतिभावः । **ननु** स्वकपोलकल्पितमेवेदमित्याशङ्क्याह—**इतीति** । इति उक्तप्रकारकं वचनं पूर्वेषाम् आचार्याणाम् शुश्रुम वयं श्रुतवन्तः । ननु के ते इत्यत आह—**ये** प्रसिद्धाः शास्त्रविदः नः अस्मभ्यमधिकारिभ्यः तत् श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं ब्रह्म व्याचचक्षिरे आसमन्तादुक्तवन्तः । एतेन गुरुमुखादेव विद्याऽवगतिर्भवति नान्यथेति सूचितम् ॥ ३ ॥

वागाद्यविषयत्वेनैव तदवगन्तव्यं, नान्यथेति मन्त्रपञ्चकेनाह—

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

यत् प्रसिद्धम् आत्मस्वरूपं वाचा वागिन्द्रियरूपया[1] वर्णपदादिरूपया वा

---

१ वागिंद्रियस्य । २ ब्रह्मणि । ३ ब्रह्म ।

अभ्युदितं इन्दतयाऽप्रकाशितं येन प्रसिद्धेन ज्योतिषा वाक् वागिन्द्रियम भ्युद्यत स्वव्यापारक्षमा भवति । तदेव वाचाऽप्रकाशितलक्षणमेव ब्रह्म देश कालवस्तुपरिच्छेदरहितं त्वम् अस्मच्छिष्यः विद्धि जानीहि । एतेन केने षितां वाचमिमामित्यस्योत्तरमुक्तं भवति । नेदं वागादिविषयभूतं न ब्रह्मेति शेषः । इदम् शब्दार्थमेवाह--यत् प्रसिद्धम् इदम् उपाधिविशिष्टं ज्ञातृज्ञानज्ञे यभेदवदनात्मरूपम् उपासते ध्यायन्ति जनाः । तन्न ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

यत्--प्रसिद्धं चैतन्यज्योतिः **मनसा** मनोबुद्धिरूपान्तःकरणेन न मनुते कोऽपि पुरुषो न जानाति येन मनसाऽविज्ञातेन चैतन्यज्योतिषा मनः मनो बुद्धिरूपमन्तःकरणं मतं विज्ञातं स्वकार्यकरणे समर्थम् आहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः तदेव मनसः प्रकाशकं चैतन्यमेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते इत्यादि व्याख्यातं पूर्वम् । एतेन केनेषितं मन इत्यस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ५ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यत्-आत्मज्योतिः चक्षुषा रूपग्राहकचक्षुरिन्द्रियेण न पश्यति लोके नावलोकयति येन चैतन्येन चक्षूंषि बहुवचनं छान्दसम् , चक्षुरिन्द्रियं पश्यति रूपं गृह्णाति, तदेव उक्तलक्षणमेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्याद्युक्तार्थम् ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यत्-चैतन्यं श्रोत्रेण शब्दोपलब्धिसाधनेन श्रोत्रेन्द्रियेण न शृणोति कोऽपि न विषयीकरोति येन चैतन्येन इदं कर्णशष्कुलीवर्ति श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं श्रुतं स्वकार्यक्षमं भवतीत्यर्थः । तदेवेत्युद्युक्तार्थं यच्चक्षुषेत्यादिमन्त्रद्वयेन । चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्तीत्यस्योत्तरं दत्तम् ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥
इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यत्--चैतन्यं प्राणेन प्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपेण न प्राणिति प्राणचेष्ट

न करोति येन चैतन्येन प्राणः पंचवृत्तिरूपः प्राणीयते शरीरधारणलक्षणं स्वव्यापारं करोति तदेवेत्याद्युक्तार्थम्। एतेन केन प्राण इत्यादेरुत्तरं दत्तम्। श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यत्र सामान्येनोक्तस्यैव विशेषेण कथनान्न पुनरुक्तिः। यद्वा श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यत्र कण्ठतस्तदुत्तरमुक्तम्। अत्र तु वागादीन्द्रियाविषयत्वप्रतिपादनेनार्थादुत्तरमुक्तमिति न पुनरुक्तिः ॥८॥ इति प्रथमः खण्डः ॥१॥

इदानीमसम्भावनादिदोषाच्छिष्यस्याबोधमन्यथाबोधं चाशङ्क्य तन्निराकर्तुं गुरुराह—

यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ
ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य च देवेष्वथ नु
मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥

सुवेद भवद्भिरुक्तं ब्रह्म सुष्ठु विषयतयाऽहं जानामीत्येवं यदि त्वं मन्यसे संभावयसि, अपि शब्दः तर्ह्यर्थे। तर्हि नूनं निश्चितं दभ्रमेव अल्पमेव ब्रह्मणो देशकालवस्तुशून्यस्य रूपं स्वरूपं त्वं हे शिष्य वेत्थ जानीषे। अल्पस्वरूपवेदितृत्वे हेतुमाह—**यदिति** अस्य ब्रह्मणः यत् प्रसिद्धं त्वं त्वदात्मकं वेदितृरूपम् अस्य ब्रह्मणः यत् शास्त्रप्रसिद्धं देवेषु इन्द्राग्न्यादिषु मध्ये अधिदैवतं कार्य्यब्रह्मात्मकं वेद्यं रूपमस्ति तदुभयमपि यस्मादल्पमेव। यद्वा अस्य ब्रह्मणो यद्रूपं त्वं वेत्थ तत् तदल्पमेव त्वं वेत्थ देवेषु मध्ये यः कश्चित् अस्य यद्रूपं सुवेदेति त्वमिव मन्यते तत् सोप्यल्पमेव ब्रह्मणो रूपं वेत्तीत्यर्थः। अथ नु तस्मादेव ते त्वया मीमांस्यमेव विचारणीयमेव ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः। एवमाचार्य्येणोक्तः शिष्य एकान्ते आगमार्थं विचार्य तर्कतश्च निर्धार्य स्वानुभवञ्च कृत्वाऽऽचार्य्यसमीपं गत्वोवाच **मन्ये विदितमिति।** विदितं ज्ञातं मया ब्रह्मेति मन्येऽहं जानामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १ ॥

विदितत्वे हेतुमाह—

नाह मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥

अह शब्द एवकारार्थे नञा सम्बध्यते। सुवेद प्रकृतं ब्रह्म अहं सुष्ठु जानामीति नैव मन्ये। **नो नवेदेति।** न वेद उक्तं ब्रह्म न जानामीत्यपि नो मन्ये तर्हि किं सन्दिग्धमित्यतआह—**वेदचेति।** जानामि चेत्यर्थः।

चकाराज्जानन्नपि भेदबुद्धेरभावान्न जानामि । सुवेदेत्यनेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयत्वं दर्शितम्। नो न वेदेत्यनेन शास्त्रैकगम्यत्वमुक्तम्। वेदपदेन संशयादिराहित्यमुक्तम्। चकारेण सर्वभेदभक्षकः साक्षात्कार उक्तः। तथा च दुर्विज्ञेयशास्त्रैकगम्यासन्दिग्धसर्वभेदशून्यं ब्रह्माहमस्मीति वाक्यार्थः । नः अस्माकं शिष्याणां मध्ये यः मदन्योऽपि कश्चित् तत् मदुक्तं वचनं वेद जानाति, स पुरुषोऽपि तत् श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं ब्रह्म वेद जानाति । किं पुनस्तद्वचनमित्यत आह-नोनवेदेति वेद च। चकारो नोशब्देतिशब्दयोरनुवृत्त्यर्थः । न वेद ब्रह्म नजानामीति नो वेद च जानामीत्यपि नो, ब्रह्मणो विदिताविदिताभ्यामन्यत्वात तस्माद्ब्रह्म वेदैव स इत्यभिप्रायः ॥ १० ॥ ॥ २ ॥

एवं गुरुशिष्यसंवादसिद्धमर्थं श्रुतिः स्वयमुपसंहरति—

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ११ ॥ ३ ॥

यस्य विदुषः अमतं कर्तृकर्मादिरूपेणानधिगतं ब्रह्मेत्यभिप्रायः, तस्य त्रिपुट्यवगाहिज्ञानागोचराभिप्रायवतः मतं विज्ञातं भवति । यस्य अविदुषः मतं त्रिपुट्यवगाहिज्ञानविषयं ब्रह्मेत्यभिप्रायः । स उक्ताभिप्रायवान् न वेद त्रिविधभेदरहितं ब्रह्म न जानाति । भेददर्शितत्वात् । विद्वदविदुषोरुक्तपक्षद्वये हेतुमाह- **अविज्ञातमिति**। यतः विजानतां विविधप्रमातृप्रमाणप्रमेयादिज्ञानवतामविदुषाम् अविज्ञातम् अविदितं ब्रह्म, अविजानतां विविधप्रमात्रादिभेदज्ञानरहितानां विशेषणावगतम्- त्रिविधपरिच्छेदशून्यब्रह्माहमस्मीति निश्चितमित्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्ववेद्यस्य ब्रह्मणः कथं भानं स्यादित्याशङ्क्याह—

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्॥१२॥४॥

वीप्सायामव्ययीभावः । बोधपदं बुद्धिवृत्तिपरं । तथा च बोधं प्रति विदितं सर्वबुद्धिवृत्तिसाक्षित्वेनावगतं ब्रह्म मतं ज्ञातं भवतीत्यर्थः । उक्तात्मज्ञानस्य फलमाह--**अमृतत्वमिति**। हि यस्मादुक्तब्रह्मात्मज्ञानादमृतत्वं मोक्षं विन्दते लभते । आत्मज्ञानेनामृतत्वलाभे उपपत्तिमाह -**आत्मनेति**। आत्मना समाहितेन मनसा वीर्यं गुरूपदिष्टविद्यारूपं सामर्थ्यमविद्यानिवृत्तिकारणं विन्दते

लभते । विद्यया गुरूपदिष्टात्मज्ञानेन अमृतं जन्ममरणरहितं सर्वाधिष्ठानरूपमात्मानं विन्दते लभते नित्यलब्धस्यात्मनो लाभस्तु कण्ठस्थमणिप्राप्तिवदौपचारिक इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ४ ॥

यतोऽज्ञानादेव नानायोनिष्वनेकविधकष्टं पुरुषोऽनुभवत्यतोऽस्मिन्नेव शरीरे आत्मा ज्ञातव्य इत्याह --

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदी-
न्महती विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य
धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥
इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इह अस्मिन्नधिकारिशरीरे चेत् यदि अवेदीत् आत्मानं ज्ञातवान् अथ तदा सत्यं ब्रह्मानन्दात्मकं फलम् अस्ति विद्यते, चेत् यदि इह उक्ताधिकारिशरीरे नावेदीत् अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारं न कृतवान् । तदा महती दीर्घकालीना विनष्टिः जन्ममरणादिक्लेशप्राप्तिरूपविनाशो भवतीति श्रुत्या सानुक्रोशमिदमुक्तम् । न ह्यस्मिन्देहे सफलमात्मज्ञानं दुर्लभमस्ति । विद्वदनुभवसिद्धत्वादित्याह--**भूतेष्विति** । भूतेषु भूतेषु इति वीप्सा चतुर्विधप्राणिसंग्रहार्थं । चराचरप्राणिषु स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म विचित्य साक्षात्कृत्य धीराः बुद्धिमन्तो विद्वांसः अस्माल्लोकात् अहं ममाभिमानलक्षणऽविद्यारूपात् प्रेत्य निवृत्य अमृताः मरणरहिताः मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

उत्तमाधिकारिगोचरं निर्गुणब्रह्मात्मनाज्ञानमुक्त्वाऽधुना मन्दमत्यनुजिघृक्षया सगुणब्रह्मोपासनां विधित्सुराह—

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो
विजये देवा अमहीयन्त । त ऐक्षन्तास्माकमेवायं
विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥

ब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षणं ह किल देवेभ्यः देवानामनुग्रहार्थं विजिग्ये देवानां लोकद्वयप्रतिकूलानसुरान् जितवत्, तस्य पूर्वोक्तस्य ह किल ब्रह्मणः साच्चिदानन्दरूपस्य विजये असुराणां परिभवलक्षणजये सति देवाः इन्द्राग्निवायुप्रभृतयः अमहीयन्त पूजिता अभवन् । ते इन्द्रादयोऽविज्ञातब्रह्मस्वरूपाः ऐक्षन्त अक्ष्य-

माणलक्षणमीक्षणं विचारं कृतवन्तः । ईक्षणप्रकारमाह—**अस्माकमिति ।** अस्माकमेव कार्यकारणसंघाताभिमानिनामिन्द्राग्न्यादीनामेव अयम् अस्माद् दृष्टिगोचरः विजयः असुरपरिभवरूप उत्कर्षः अस्माकमेवायमिति व्याख्यातम् । महिमा सर्वेभ्यः स्तुतिपूजादिलाभलक्षणमहत्वम्, इति एवं ऐक्षन्तेति पूर्वेणान्वयः ॥ १४ ॥ १ ॥

तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव
तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तत् असुरपरिभावकं ब्रह्म ह किल एषामिन्द्रादीनां मिथ्येक्षणं विजज्ञौ विज्ञातवत् । तेभ्यः तेषां मिथ्याभिमानिनां देवानामनुग्रहार्थं ह किल प्रादुर्बभूव किमपि रूपविशेषं धृत्वा दृष्टिगोचरमागतवत् । तत् प्रादुर्भूतं ब्रह्म न व्यजानन्त देवा नैवविज्ञातवन्तः । इदम् अस्मत्प्रत्यक्षं यक्षं पूज्यं किं किमात्मकं इति एवं न व्यजानन्तेत्यर्थः ॥ १५ ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि
किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

ते इंद्रादयो देवास्ताज्जिज्ञासवः अग्निं देवानामग्रगामिनं वन्हिं अब्रुवन् उक्तवन्तः । तदुक्तिमाह—**जातवेदेति ।** जातवेद हे अग्ने एतत् अस्मद्गोचरस्थं यक्षं विजानीहि एतत् पुरस्थितं यक्षं किं किंस्वरूपं त्वं बुध्यस्व इति एवमुक्तोऽग्निः तथा तथाऽस्तु इति एवमङ्गीकृत्य ॥ १६ ॥ ३ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् कोऽसीत्यग्निर्वा
अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥

तत् उक्तयक्षं अभ्यद्रवत तत्समीपं गतवान्, तत् उक्तपक्षं तं स्वसमीपमागतमग्निं अभ्यवदत् प्रत्यभाषत कोऽसि त्वं किन्नामा भवसि इति—एवं यक्षेण पृष्टः स आह **अग्निरिति ।** अग्निरग्निनामा वै प्रसिद्धः अहं त्वत्समीपमागतः अस्मि भवामि इति ईदृशं वचनं अब्रवीत् उक्तवान् । विशेषनाम्ना पुनरात्मानं श्लाघयन्नाह **जातवेदा इति ।** जातवेदाः जातवेदोनामा वै प्रसिद्धः । अहमस्मि । इतिचात् एवमग्निनोक्ते सति ॥ १७ ॥ ४ ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्य्यमित्यपीदꣳ ।
सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥

यक्ष आह तस्मिन् उक्तनाम्नि त्वयि मत्समीपमागते जातवेदसि किं वीर्यं किं-सामर्थ्यमस्ति इति एवं पृष्टोऽग्निराह अपि सम्भावनायाम् इदं शुष्कार्द्ररूपं सर्वं निखिलं दहेयं दहनं कुर्याम्। पुनरुक्तिपरिहाराय सर्वशब्दार्थमाह **यदिति**। यत् प्रसिद्धं इदं चराचरात्मकं वस्तुजातं पृथिव्यां भूमौ स्थितं, पृथिवीग्रहणं चतुर्दशानां भुवनानामुपलक्षणार्थम्। इति एवमग्निनोक्ते सति ॥ १८ ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥

तस्मै तस्योक्ताभिमानवतोऽग्नेरग्रे तृणं क्षुद्रं शुष्कं तृणं निदधौ नितरां स्थापितवत् ब्रह्म स्थापयित्वेदमुवाच एतत् मया स्थापितं शुष्कतृणं दह भस्मीकुरु इति। एवं ब्रह्मणोक्तोऽग्निः तत् पुरः स्थितं तृणं सर्वजवेन स्वकीयेन निखिलवेगेन उपप्रेयाय समीपं प्रकर्षेण गतवान्। तत् तृणं दग्धुं भस्मीकर्तुं न शशाक समर्थो न बभूव सः अग्निर्विगतगर्वः तत एव शुष्कतृणदहनरूपव्यापारादेव निववृते निवृत्तिं चकार व्रीडितः सन् शीघ्रमेव देवान् प्रत्यागत्योवाच **नैतदिति**। एतत् अमुकनामकममुकाकृतिविशेषमिति विशेषरूपेण विज्ञातुं बोद्धुं नाशकम् समर्थो नाभवम्। इति एवमग्निनोक्तमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥

अथ अग्निवाक्यश्रवणानन्तरं वायुं सर्वजगतःप्राणं प्रभञ्जनम् अब्रुवन् इन्द्रादयो देवा उक्तवन्तः। तेषामुक्तिमाह--

अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥

वायो हे वायो एतत् असद्गोचरस्थं यक्षं विजानीहि विशेषतस्त्वं बुध्यस्व। एतत् यक्षं किं किंस्वरूपम् इति एवमुक्तो वायुः तथा तथाऽस्तु इति एवमङ्गीकृत्य ॥ २१ ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥

तत् उक्तयक्षं अभ्यद्रवत् तत्समीपं गतवान्, तं स्वसमीपमागतं वायुम्-**अभ्यवदत्** प्रत्यभाषत् कोऽसि त्वं किंनामा भवसि इति एवं यक्षेण पृष्टः स आह **वायुरिति**। वायुर्वायुनामा वै प्रसिद्धोऽहमस्मि इति एवं अब्रवीत्

उक्तवान् । सामान्यतः स्वस्य नामोक्त्वा विशेषतः स्वनामाऽऽह **मातरिश्वेति** । मातरिश्वा मातर्य्याकाशे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वनामा वै प्रसिद्धोऽहमस्मि त्वत्समीपमागतो भवामि । इति ईदृशवचने वायुनोक्ते सति ॥ २१ ॥ ८ ॥

तस्मिन्त्वयि किं वीर्य्यमित्यपीद ९ं सर्वमाददीयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥

तस्मिन् उक्तनाम्नि त्वयि वायौ किंवीर्य्यं किं सामर्थ्यमस्ति इति एवं पृष्टो वायुराह -**अपीति** । अपि संभावनायाम्, इदं सर्वं माददीयं गृह्णीयाम्, आदावान्तरिक्षे गमनं कुर्यां यत्प्रसिद्धमिदं स्थावरजङ्गमात्मकं पृथिव्यां भूमौ वस्तुजातं स्थितम् । इति एवं वायुनोक्ते सति ॥ २३ ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥

तस्मै तस्य वायोरग्रे तृणं अत्यल्पं शुष्कं स्थावररूपं तृणं निदधौ नितरां पुरः स्थापितवत् । ब्रह्म तत्स्थापयित्वेदं जगौ—एतच्छुष्कं तृणं मया पुरःस्थापितं आदत्स्व त्वं गृहाण आदायान्तरिक्षे नय इति एवं यक्षेणोक्तो वायुः तत् अग्रे स्थितं तृणं उपप्रेयाय समीपं प्रकर्षेण गतवान् । सर्वजवेन स्वकीयेन निखिलवेगेन तत यक्षस्थापितं शुष्कं तृणं आदातुं ग्रहीतुं न शशाक शक्तो न बभूव सः वायुः ततएव तृणग्रहणव्यापारादेव निववृते तस्मान्निवृत्तिं चकार, लज्जितः सन् झटित्येव देवान् प्रत्यागत्योवाच नैतदिति । एतत् पुरः स्थितं यत् प्रसिद्धं सामान्यतः यक्षरूपं एतत् विशेषरूपेणस्थितं विज्ञातुं वेदितुं नाशकं समर्थो नाभवम् । इति एवं वायुनोक्ते सति ॥ २४ ॥ १० ॥

अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥

अथ विगतगर्वस्य वायोर्वचनश्रवणानन्तरमिंद्रं परमैश्वर्य्यसम्पन्नं त्रिलोकीनाथम् अब्रुवन् उक्तवन्तः मघवन् भो इन्द्र एतत् अस्मद्गोचरस्थं यक्षं विजानीहि विशेषतस्त्वं बुध्यस्व एतत् समीपस्थं यक्षं किं किंस्वरूपम् । इति अनेक प्रकारेण वायुनोक्त इन्द्रः तथा तथाऽस्तु इति एवं इन्द्रेणाङ्गीकृत्य तत् उक्तयक्षं अभ्यद्रवत् तत्समीपं गतवान् तस्मात् स्वसमीपमागतादिन्द्रात् तिरोदधे आत्मानमन्तर्हितं

चकार । तस्येन्द्रत्वाभिमानो निराकरणाय इति हेतोरिन्द्रेण सह सम्भाषणमात्रमपि न कृतवादिति भावः ॥ २५ ॥ ११ ॥

स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं ता ९ होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥

इति तृतीय खण्डः ॥

सं विषण्णमनस्कः इन्द्रः विगताभिमानः सन् तस्मिन्नेवाकाशे यत्र यक्षं स्थितं तत्रैवावकाशप्रदेशे तदैव यक्षं ध्यायन्सन् तस्थावितिशेषः । इन्द्रस्य यक्षे परमभक्तिं ज्ञात्वा स्त्रीरूपेण ब्रह्मविद्या प्रादुर्बभूव । स तां स्त्रियं ब्रह्मविद्यामूर्तिमतीं ददर्शेति शेषः । दृष्ट्वा चाऽऽजगाम तस्याः समीपमागतवान् । कथं भूतां स्त्रियं बहुशोभमानाम् अधिककान्तिमतीम् उमां भवानीरूपां ब्रह्मविद्यां हैमवतीं हिमवत स्तनयाम् । यद्वा हेमकृताभरणवतीं ता मुक्तविशेषणां स्त्रियं ह किलोवाच पप्रच्छ । तदुक्तिमाह-**किमेतादिति** । एतत अस्मत्पुरःस्थितं यक्षं किं विशेषरूपेण किंनामकम् इति एवमिन्द्रेण पृष्टे सति ॥ २६ ॥ १२ ॥

इति तृतीय खण्डः ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति। ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥ १ ॥

सा इन्द्रेण पृष्टा उमा ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं भवतां विजयकारणं इति अनेन प्रकारेण ह किलोवाच इन्द्रं प्रत्युक्तवती । **ब्रह्मेति** । नामधेयमुक्त्वा तस्य महिमानमप्याह-ब्रह्मणः उक्तलक्षणस्य वै प्रसिद्धस्य एतद्विजये ब्रह्म कर्तृकासुरपरिभवलक्षणो विशेषेण जये सति महीयध्वं स्तुतिपूजादिलाभरूपं महत्त्वं यूयं प्राप्नुथ स्वातन्त्र्याभिमानं माकुरुत । इति एवमुमयोक्तः इन्द्रः ह किल तत एव उमावचनादेव विदाञ्चकार ज्ञातवान् ननु स्वतः । तज्ज्ञानप्रकारमाह-**ब्रह्मेति** ब्रह्म यद्यक्षमन्तर्हितं तद्ब्रह्म, इति एवं ज्ञातवानित्यर्थः. ॥ २६ ॥ १ ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्शुस्ते ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥

---

१ तिरोहितंइन्द्रः । २ अन्तर्धानम्भवति ।

तस्माद्यतो ब्रह्मणः सह वाय्वग्नी संवादं कृतवन्तौ । इंद्रश्चोमावचनेन निश्चितवान् तस्मादेव हेतोः वै प्रसिद्धः एते देवा अग्निन्द्रवायवः अन्यान्देवान् इन्द्राग्निवायुव्यतिरिक्तान् चन्द्रवरुणादीन्[1] अतिक्रम्येतिशेषः अतितरामिव अत्यन्तमेव श्रेष्ठत्वेन वर्तन्ते इति शेषः । एते देवा इत्युक्तान्नामत आह—**यदिति** । यत् ये प्रकृत्या अग्निर्वायुरिन्द्रः इति नामभिः प्रसिद्धाः ते अग्नीन्द्रवायवः हि यस्मात् एनन्नेदिष्ठं यक्षरूपं अतिशयेन समीपस्थं प्रियतमं पस्पर्शुः गतवन्तः ते अन्यादयो देवाः एनत् यक्षरूपं ब्रह्म इति एवं प्रकारेण प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्तः यद्वा प्रथमः प्रथमं विदाञ्चकार विदाञ्चक्रुः ज्ञातवन्त इति यावत् । अतोऽन्येभ्यः श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २ ॥

अग्निवायुभ्यामपीन्द्रस्य श्रेष्ठत्वमाह—

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान् स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥

यस्मादग्निवायू अपीन्द्रवाक्यादेव विदाञ्चक्रतुः इंन्द्रेणह्युमावाक्यात्प्रथमं ब्रह्म श्रुतं तस्मादेव हेतोः वै प्रसिद्धः इन्द्रः परमैश्वर्यसम्पन्नो देवपतिः अन्यान्देवान् स्वव्यतिरिक्तान् अग्निवायुप्रमुखान् अतिक्रम्येति शेषः अतितरामिव अत्यन्तमेव श्रेष्ठत्वे न वर्तते इति शेषः, स इंद्रः हि यस्मात् एनन्नेदिष्ठं यक्षरूपमतिशयेन समीपस्थं प्रियतमं पस्पर्श गतवान् हि यस्मात् स इंद्र एनत् उक्तलक्षणं यक्षरूपं ब्रह्म प्रथमः प्रथमं अग्निवायुभ्यां प्राक् विदाञ्चकार उमोपदेशात ब्रह्मेति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा३ इति न्यमीमिषदा३ इत्यधिदैवतम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

तस्य इन्द्रेणावगतस्य ब्रह्मणः एष वक्ष्यमाण आदेशः उपमोपदेशः निरुपमस्य ब्रह्मणो येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्युच्यते ॥ कोऽसावुपमानोपदेश इत्यत आह—**यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा इति** । अत्र आ इति इवार्थे तथाच यदेतत् शास्त्रेषु प्रसिद्धं स्वयंप्रकाशं ब्रह्म विद्युतः प्रसिद्धायास्तडितो व्यद्युतदा विद्योतनमिव सकृदात्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतं ब्रह्मेन्द्रात् । इति अनेन प्रकारेणादेश इत्यन्वयः । इच्छब्दः समुच्चार्यार्थः

[1] चन्द्रवरुणादिभ्यः श्रेष्ठाः ।

तथाच अयं चापरस्तस्यादेशः, कोऽसौ इत्यत आह—**न्यमीमिषदा** । विद्युतं पश्यतां पुरुषाणां यथा विद्युत् चक्षूंषि निमेषयति तथा ब्रह्मापि पश्यतां देवानां चक्षुर्निमेषं कृतवत् । स्वार्थे णिच् उपमार्थि एवाऽऽकारः । चक्षुषोविषयं-प्रति प्रकाशतिरोभाव इव च इति चादेश इत्यर्थः । अधिदैवतं देवताविषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनमित्यर्थः ॥ २९ । ४ ।

अधुना प्रत्यगात्मतया ब्रह्मणो यथाऽभिव्यक्तिः स्यात्तथोपदिशन्नात्याह—

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेनं चैतदु-पस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥

अथ अधिदैवता देशानन्तरम् । अध्यात्मं प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते। यत् प्रकृतं ब्रह्म एतत् प्रत्यगात्मरूपं प्रति मनाःमदीयमन्तःकरणं गच्छतीव यातीव वर्तते इति चिन्तयेत् । चशब्दात् स्पृशतीव च अनेन च मनसैव एतत् प्रकृतं ब्रह्म उपस्मरति अहं ब्रह्मास्मीति समीपतः स्मरणं करोति साधकःअभीक्ष्णं निरन्तरं संकल्पः इदं ब्रह्माहं साक्षात्कारोमीत्येवं रूपोभिलाषोऽपि साधकस्यानेन मनसैव भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ५ ॥

तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यम् । स य एतदेवं वेदाऽभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥ ६ ॥

तद्ध तत्प्रत्यगाभिन्नं ब्रह्म ह प्रसिद्धं । तद्वनं नाम ततस्य प्राणिजातस्य वननीयं संभजनीयमिति हेतोः तद्वननामधेयम् । अधुना तस्य नामानुगुणोपासनामाह **तद्वनमिति** । यतः ब्रह्म तद्वननामेधयमतस्तद्वनीमत्येनैनव गुणाभिधानेनोपासितव्यं विजातीयप्रत्ययशून्येन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेणोपासकेन चिन्तनीयम् । उक्तनामचिन्तकस्य फलमाह **स इति** । स उपासकलक्षणसम्पन्नः यः कश्चन एतत् स्वयम्प्रकाशं सर्वव्यापारनिमित्तं मनः संकल्पस्मरणगमनेषु कारणं ब्रह्म एवम् उक्तेन प्रकारेण वेद उपास्ते एनं उपासकं ह किल सर्वाणि भूतानि भजनार्थिनः सर्वजनाः अभिसंवाञ्छन्ति अभिसेवन्त इत्यर्थः ॥ ३१ । ६ ॥

पूर्वोक्ताया ब्रह्मविद्यायाः फलोपकार्यङ्गं प्रधानंभूतसाधनान्तरं वा यद्यास्ति तदुच्यतमित्यभिप्रायवान् शिष्य आह—

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता य उपनिषद्ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥

भो हेगुरो उपनिषदं ब्रह्मविद्यां ब्रूहि: कथय इति एवं शिष्येण पृष्टे-सति कृत्स्नैव ब्रह्मविद्योक्ता नतु वक्तव्यान्तरमस्ति । अन्यसाधनाऽपेक्षा-राहितविद्ययाऽविद्यानिवृत्तिसम्भवादित्याशयवान् गुरुराह—**उक्तेति** । उक्ता श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिग्रन्थेन कथिता ते तुभ्यं उपनिषत् तादात्म्यरूपसामीप्येन निरन्तरं ब्रह्म गमयित्वाऽहंममादिग्रन्थीन् शिथिलीकृत्याऽविद्यां सादयति नाशयतीत्युपनिषत् ब्रह्मविद्या ब्राह्मींवाव परब्रह्मविषयामेव उपनिषदं ब्रह्मविद्यां ते तुभ्यं अब्रूम वयमुक्तवन्तः । ततोऽन्यां तु चित्तशुद्धिद्वारा परमात्मविद्यायाः साधनभूतां तपआदिरूपां वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ७ ॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः
सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥

तस्यै तस्याः ब्रह्मविद्यायाः प्राप्त्युपायभूतानि तपआदीनीति शेषः । तपः कृच्छ्रादिरूपम् दमः इन्द्रियनिग्रहः कर्म स्ववर्णाश्रमोचितं श्रौतं स्मार्तं, च इति इत्यादिकम् अन्यदपि शमः ब्रह्मचर्य्यादिकं च प्रतिष्ठा[1] पादौ पादवत्प्राप्तिसाधनं वेदाः ऋगादयश्चत्वारः सर्वाङ्गानि सर्वाणि चाङ्गानि शिक्षा[2]दीनि षट् । कर्मज्ञान-प्रकाशकत्वाद्वेदानां तद्रक्षणार्थत्वादङ्गानां प्रतिष्ठात्वम् । सत्यमायतनं सत्यं यथा-र्थभाषणम् । आयतनं यत्र तिष्ठत्युपनिषत्तदायतनं सत्यमिति । यद्वा सत्यं बाध-रहितं ब्रह्म आयतनम् । उक्तब्रह्मविद्यायाः भूरिव स्थितिस्थानमित्यर्थः॥३३॥८॥

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते
स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ९ ॥
इति चतुर्थः खण्डः समाप्तः ॥ ४ ॥

यः मुमुक्षुः वै प्रसिद्धः साधनचतुष्टयसम्पन्नः एतां केनेषितमित्यादिनोक्तां परमात्मविद्याम् एवं प्रतिष्ठादिरूपेण वेद अनुतिष्ठति । सः पाप्मानं अविद्यावास-नादि लक्षणं संसारबीजं अपहत्य विधूय अनन्ते विनाशरहिते स्वर्गे सुखात्मके-लोके स्वयम्प्रकाशे ब्रह्मणि ज्येये ज्यायसि सर्वेभ्यो महत्तरे प्रतितिष्ठति पुन-रुत्थानशून्यत्वेनावस्थानं लभत इति फलोक्तिरुपसंहारार्था । पदाभ्यास उपनि-षत्समाप्त्यर्थः ॥ ३४ ॥ ९ ॥

इति केनोपनिषद्दीपिकायां नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

---

१ पादवत् वाञ्छितदेशप्राप्तिसाधनम् । २ कल्पसूत्रं, व्याकरणं, ज्योतिषं, छंदः निरुक्तम्.

ॐ

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ कठोपनिषत् ॥ ३ ॥

मणिप्रभाव्याख्यासमलंकृता ।

ब्रह्मविद्यागुरून्नत्वा मन्त्रदांश्च गुरूंस्तथा ।
कठोपनिषदो वल्ल्यो व्याख्यायन्ते समासतः ॥ १ ॥
कठेन मुनिना चादौ स्वशिष्यान्प्रति कीर्तिता ।
तेन काठकनाम्नाऽसौ प्रथितेयं यजुःश्रुतिः ॥ २ ॥

ॐ सहनाववतु सहनौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

सः परमेश्वरः **ह** निश्चयेन **नौ** आवां शिष्याचार्य्यौ **अवतु** विद्यास्वरूपप्रकाशनेन पालयतु । **सह** नौ **भुनक्तु** तत्फलप्रकाशनेन पालयतु । **सह** सहैव **नौ** आवां वीर्य्यं विद्याकृतं सामर्थ्यं **करवावहै** निष्पादयावहै—**नौ** आवाभ्यां **अधीतं** पठितं **तेजस्विना** वीर्य्यवदस्तु भवतु । मा **विद्विषावहै** परस्परं द्वेषं मा करवावहा इत्यर्थः **ॐ शान्तिः**३ इति त्रिर्वचनं सर्वदोषापशमनार्थम् ॥

अथ यजुर्वेदीय काठकोपनिषच्छब्देन ब्रह्मविद्योच्यते । ब्रह्मविद्यार्थत्वाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदित्युच्यते । प्रत्यग्भूतं ब्रह्म तस्य विषयः । प्रयोजनं मुक्तिः ग्रन्थस्य विषयेण सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपः सम्बंधः । साधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारीत्यनुबन्धचतुष्टयं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यङ्गभूतं तावत्सिद्धम् । एवमुपनिषच्छब्देनोक्ताया ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थं प्रतिपत्तिसौकर्याय चाख्यायिकारूपमितिहासमाह—

---

१ ग्रन्थस्य । २ बुद्धिमतां । ३ बुद्धिसौकर्याय ।

उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस तꣳ ह कुमारꣳसन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश ॥ १ ॥

वश कांताविति्यस्य शत्रन्तं रूपं **उशन् ह वै** इति निपातौ वृत्तार्थस्मरणार्थौ **वाजश्रवसः** वाजमन्नं तद्दाननिमित्तं श्रवो यशो यस्य स वाजश्रवाः तस्यापत्यं वाजश्रवसः उद्दालकनामा उशन् क्रतुफलमिच्छन्विश्वजिता यागेनेजे इति शेषः । स च तस्मिन् क्रतौ **सर्ववेदसं** । सर्वस्वं धनं अतिबाले स्वपुत्रे स्नेहवशात् शोभना गाः पुत्रधनत्वेन कल्पयित्वा । वृद्धा गाः स्वधनत्वेन मत्वा वृद्धगोलक्षणं स्वधनं क्रत्वङ्गदक्षिणारूपं ददौ दत्तवानित्यर्थः **तस्य** वाजश्रवसस्य ह प्रसिद्धः नचिकेता नाम पुत्रः नचिकेतसंज्ञकः पुत्रः आस बभूव । तं नचिकेतसं कुमारं पाञ्चवार्षिकं सन्तं धीमन्तं श्रद्धा वेदोक्तयज्ञैवैगुण्येनानिष्टप्राप्तिबोधकवाक्येषु यथार्थत्वबुद्धिः आविवेश पितुरनिष्टनिवृत्त्यर्थं हृदि जाता । कस्मिन्काले इत्याकांक्षायामाह—**दक्षिणास्विति** । दक्षिणासु दक्षिणार्थासु गोषु नीयमानासु ऋत्विग्भ्यः प्रविभागेन दीयमानासु गोदानविभागस्त्वेवं बोध्यः होत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातार इति चत्वारो मुख्यर्त्विजोष्टचत्वारिंशद्भोभाजो भवन्ति प्रशास्तृप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतार इति चत्वार ऋत्विजो मुख्यर्त्विग्गृहीतदक्षिणाया अर्धग्राहिणो भवन्ति । अच्छावाकेष्टाऽऽग्नीध्रप्रतिहर्तार इति चत्वार ऋत्विजो मुख्यर्त्विग्गृहीतदक्षिणायाः तृतीयांशं लभन्ते । ग्रावस्तुन्नेतृपोतृसुब्रह्मण्या इति चत्वार ऋत्विजो मुख्यर्त्विग्गृहीतदक्षिणायाः चतुर्थांशं लभन्ते इति ॥ १ ॥

सोऽमन्यत पीतोदका जग्धतृणा
दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः । अनन्दा नाम
ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ २ ॥

सः नचिकेताः अमन्यत विचारितवान् । कथमित्यत आह—**पीतोदका** इत्यादिना पीतमुदकं प्रागेव नाधुना पातुं शक्यं याभिस्ताः पीतोदकाः जग्ध भक्षितं तृणं प्रागेव नाधुना भक्षितुं शक्यं याभिस्ता जग्धतृणाः । दुग्धदोहाः प्रागेव दुग्धो दोहः पयो यासां तास्तथा निरिन्द्रियाः गर्भधारणशक्तिशून्याः अतिजीर्णा इत्यर्थः अनन्दा नाम असुखसंज्ञकाः ते लोकाः ये लोकाः यः पुरुषः

ताः पीतोदकादिविशेषणा गाः ददत् दक्षिणाबुद्ध्या प्रयच्छन् सः यजमानः तान् असुखसंज्ञकान् लोकान् गच्छति यातीति योजना ॥ २ ॥

एवं क्रतुवैगुण्यनिमित्तकं पितुरनिष्टफलमालोच्य मया पुंत्रेणात्मदानेनापि पितुः क्रतुवैगुण्यं[2] वारणीयमिति मत्वाह—

सहोवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति द्वितीयं तृतीयं त꣡ꣳ होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ३ ॥

स नचिकेताः ह किल पितरं उद्दालकं उवाच उक्तवान् । तदेव दर्शयति-**ततेति** । तत हेतात कस्मै ऋत्विजे मां दास्यसि दक्षिणार्थं प्रयच्छसि इति एवं द्वितीयं तृतीयं द्वित्रिवारमुवाच पुत्रस्याभिप्रायमज्ञात्वा क्रुद्धः सन् पिता तं पुत्रं ह किलोवाच । पितृवचनमभिनयति[3]—**मृत्यवे इति** । मृत्यवे यमाय त्वा त्वां ददामीति ॥ ३ ॥

एवं पितृवचनं श्रुत्वा नचिकेता रहसि चिन्तयामासेत्याह—

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।
कि꣡ꣳ स्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यतीति ॥ ४ ॥

बहूनां शिष्याणां पुत्राणां वा मध्ये प्रथमो मुख्यः सन्नेमि आज्ञां विना गुरुशुश्रूषणे प्रवृत्तिरूपया मुख्यया वृत्त्या संपन्नोऽस्मि बहूनां शिष्यादीनां मध्ये एमि मध्यमः आज्ञावशेन गुरुपरिचर्य्यारूपया मध्यमया वृत्त्या संपन्नोऽस्मि न-त्वधमया गुर्वाज्ञाऽपरिपालनरूपयैमि । अतो गुणवतः पुत्रस्य मम त्यागोऽयुक्त इति भावः । किञ्च मद्गमनेन यमस्यापि काश्चिदुपकारो नास्तीत्याह—**किꣳस्विदिति** । वितर्के किं तदिष्टं पित्रा कर्तव्यमस्ति यत्पिता मया दत्तेनाद्याधुना करिष्यति । न किमपि । अतो गुणवन्तं मां वृथा त्यजतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

गुणवान्पुत्रो वृथा क्रोधवशान्मया दत्त इति शोकयुक्तं पितरमालक्ष्य पितुरनिष्टजनकं मृषावचनं माभूदिति हितकामनया नचिकेता आह--

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथा परे । सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिव जायते पुनः ॥ ५ ॥

हे तात यथा येन प्रकारेण पूर्वे तव पितृपितामहादयो वृत्ताः । यथा चापरे साधवः शिबिदशरथादयो वृत्ताः तथा तांश्च प्रत्यनुपश्य त्वमवलोकय ।

---

१ पुन्नाम्नो नरकात्त्रायते इति व्युत्पत्तेर्मम्यापुत्रेण । २ अनिष्टफलं निवारणीयम् । ३ प्रकटयति ।

तेषां मिथ्यायजनवर्जनरूपं व्रतमास्थातुमर्हसीत्यर्थः । नहि मृषा कृत्वा कश्चिदजरोऽमरो वा भवति । येन मृषा क्रिया सफला स्यादित्याह—**सस्यमिति ।** सस्यमिव व्रीहियवादिवत् मर्त्यो मरणधर्मप्राणिनिकायः पच्यते । कालरूपसूर्य्येण विनाशोन्मुखीक्रियते जीर्णो म्रियते इति यावत् । मृत्वा च सस्यमिव पुनर्जायते प्रादुर्भवति । एवं जन्ममरणस्यावश्यंभावित्वान्मां यमाय दत्त्वा स्ववचनं सत्यं कुर्वीति भावः ॥ ५ ॥

एवमुक्तेन पित्रा प्रेषितो नचिकेताः पितृभक्त्यादिप्रभावात्सशरीरो यमालयं गत्वा यमञ्च देशान्तरगतं श्रुत्वा पितृदत्तं मां यमो गृह्णीयादित्येतन्निमित्तं दिनत्रयं तत्रोपवासं कृतवान् । ततो देशान्तरादागतं यमं तदीया मन्त्रिणऊचुरित्याह—

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्
तस्यै तां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ६ ॥

विवस्वतः सूर्य्यस्यापत्यं वैवस्वतः हे वैवस्वत यम । अतिथिर्ब्राह्मणो वैश्वानरोऽग्नेः सन् गृहान्प्रविशति तस्यातिथेरेतां पाद्यासनादिरूपां शान्तिं कुर्वन्ति शिष्टजनाः अतस्त्वमपि नचिकेतसे पादप्रक्षालनार्थमुदकं जलं हर आहर आनयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यथा शान्तिमनीतोऽग्निः सपरिकरं गृहं दहत्येवमनर्चितोऽतिथिः सर्वं दहतीत्याह—

आशाप्रतीक्षे संगतꣳ सूनृतां चेष्टापूर्ते
पुत्रपशूꣳश्च सर्वान् । एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्या-
ल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसतिर्ब्राह्मणो गृहे॥ ७ ॥

अप्रत्यक्षेष्टार्थस्येच्छा आशा निश्चितसुखेच्छा[1] प्रतीक्षा । ते आशाप्रतीक्षे संगतं देवताध्यानजफलम् । सूनृतां प्रियवाणीं तज्जन्म फलम् । इष्टापूर्ते इष्टमग्निष्टोमादियागः । पूर्त्तं वापीकूपतडागादेर्निर्माणं तयोः फलम् । पुत्रपशूꣳश्च पुत्रानौरसान्[2] पशून् सल्लक्षणान् एतत् आशादिरूपं सर्वान् सर्वं वृङ्क्ते नाशयति अतिथिर्ब्राह्मणः यस्याल्पमेधसः तुच्छबुद्धेः पुरुषस्य गृहेऽनश्नन् अभुञ्जानो वसति तस्मात्सर्वदाऽतिथिः पूजनीय इति भावः ॥ ७ ॥

स्वमन्त्रिभिरेव मुक्तो यमो नचिकेतसमाह—

---

१ राजादिसुखेच्छा प्रतीक्षा । २ औरसान्स्वपाणिगृहीतां स्वस्माज्जातान् ।

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्न-
न्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः । नमस्ते ऽस्तु ब्रह्मन्स्वास्ति
मेऽ स्तु तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥ ८ ॥

हे ब्रह्मन् यत् यस्मात् अतिथिर्नमस्यः । नमस्कारार्होऽतिथिस्त्वं अनश्नन् अभुञ्जानः सन् मे मम गृहे तिस्रो रात्रीरवात्सीरुषितवानसि तस्मात्तद्दोषशान्त्यर्थं प्रति त्रीन् रात्रिप्रतिरूपान् रात्रिसमसंख्यान् त्रीन् वरान्स्वाभिलषितपदार्थान् वृणीष्व मत्तः प्रार्थयस्व । किं च हे ब्रह्मन् ते तुभ्यं नमोऽस्तु मे मम स्वास्ति भद्रमस्तु इति ॥ ८ ॥

एवं यमेनोक्तो नचिकेता आह—

शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्यु-
र्गौतमो माभिमृत्यौ ॥ त्वत्प्रसृष्टं मामभिवदे-
त्प्रतीत एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ ९ ॥

हे मृत्यो गौतमो मम पिता मा अभि मांप्रति शान्तसङ्कल्पः शान्तो निवृत्तः सङ्कल्पो यमं प्राप्य मम पुत्रस्य कीदृशी दशा भविष्यतीत्येवंरूपा चिन्ता यस्य सः । सुमनाः प्रसन्नमनाश्च यथा येन प्रकारेण स्यात् वीतमन्युः । कस्मै मां दास्यसीति द्वित्रिवारोक्तिजन्यक्रोधरहितश्च यथा स्यात् । किञ्च त्वत्प्रसृष्टं गृहं प्रति प्रेषितं मां अभि मांप्रति प्रतीतः सएव मम पुत्र आगत इति लब्धस्मृतेः सन् वदेत् पूर्ववत्सम्भाषेत । नतु प्रेतोऽयं यमालयादागत इति मत्वोपेक्षेत त्रयाणां त्रिसंख्याकवराणां मध्ये एतत् पितृप्रसादरूपं प्रथमं वरं वृणे प्रार्थये ॥ ९ ॥

एवं नचिकेतसोक्तो यम आह—

यथापुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणि-
र्मत्प्रसृष्टः । सुखꣳ रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वा
ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ १० ॥

औद्दालकिः उद्दालक एवौद्दालकिः स्वार्थेऽञेञ्प्रत्ययः । अरुणस्यापत्यमारुणिः । तव पिता मत्प्रसृष्टः मयाऽनुज्ञातः । यथापुरस्तात् यथापूर्वं त्वयि स्नेहयुक्त आसीत्तथा भविता भविष्यति । प्रतीतः अयं मत्पुत्र आगत इति

---

१ एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यार्हास्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ।

विश्वासवान् भविता भविष्यति रात्रीः रात्रिषु सुखं यथास्यात्तथा शयिता सुख-विशिष्टाभिन्नशयनवान्भविष्यतीत्यर्थः । मृत्युमुखात् मत्तःसकाशात् प्रमुक्तं निर्गतं त्वा त्वां ददृशिवान् दृष्टवान्सन् वीतमन्युर्विगतक्रोधश्च भविता भविष्यतीति योजना ॥ १० ॥

स्वर्गसाधनमग्निं प्रष्टुकामो नचिकेताः स्वर्गस्वरूपं तावदाह—

स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति । उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ ११ ॥

स्वर्गपदेनात्र स्वर्लोकादिब्रह्मलोकान्तलोकसमुदायो विवक्षितः । तत्र स्वर्गे लोके गतस्याधिकारिणः किञ्चन किंचित् भयं रोगादिजन्यं नास्ति न विद्यते तत्र स्वर्गे त्वं मृत्युर्न सहसा प्रभवसीति शेषः अतो जरया जरावस्थया युक्तः पुरुषस्त्वत्तो न बिभेति भयं न प्राप्नोति अशनायापिपासे क्षुधातृषे उभे तीर्त्वा अतिक्रम्य शोकातिगः मानसदुःखरहितः सन् स्वर्गलोके मोदते आनन्दं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवंगुणवतः स्वर्गस्य साधनमग्निं च जानासि तं मां प्रति कथयेत्याह—

स त्वमग्नीꣳ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तꣳश्रद्दधानाय मह्यम् ॥ स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १२ ॥

स्वर्ग्यं स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतमग्निं सः सर्वलोकप्रसिद्धो मृत्युः त्वं अध्येषि जानासि हे मृत्यो तमग्निं श्रद्दधानाय श्रद्धावते मह्यं प्रब्रूहि प्रकर्षेणेतिकर्तव्यताधर्मवैशिष्ट्यरूपेण कथय येन चितेनाग्निना स्वर्गलोकाः स्वर्गो लोको येषां ते स्वर्गलोकाः कर्मिणः अमृतत्वं अमरत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्ति एतत् अग्निविज्ञानं द्वितीयेन वरेण वृणे प्रार्थये ॥ १२ ॥

एवं नचिकेतसोक्तो यम आह—

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् । अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् ॥ १३ ॥

हे नचिकेतः स्वर्ग्यमग्निं स्वर्गस्य साधनभूतमग्निं प्रजानन् विज्ञातवान्सन्नहं

उशब्दः यच्छब्दार्थकः यत्त्वया प्रार्थितं तत् तमग्निं ते तुभ्यं प्रब्रवीमि प्रकर्षेण वदामि । तत्त्वं मे मम वचनात् निबोध एकाग्रमनाः सन्नवधारय । तमग्निं स्तौति अनन्तइति अनन्तलोकाप्तिं स्वर्गलोकप्राप्तिसाधनं अथो अपि प्रतिष्ठां विराड्रूपेण जगदाश्रयभूतमपि एतमग्निमयोच्यमानं गुहायां विदुषां बुद्धौ निहितं स्थितं । त्वं विद्धि जानीहि ॥ १३ ॥

एवमग्निं स्तुत्वा मृत्युः स्वशिष्यायोवाचेति श्रुतिराह—

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथावा । स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥ १४ ॥

तं प्रकृतमग्निं लोकानां पृथिव्यादीनां आदिं प्रथमशरीरिणं विराट्स्वरूपं तस्मै नचिकेतसे मृत्युर्यम उवाचोक्तवान् किञ्च या इष्टकाः चेतव्या इष्टका याद्दशरूपाः यावतीः यत्संख्याकाः यथा वा येन प्रकारेणाग्निः चीयते न्यस्यते तत्सर्वमुक्तवानित्यर्थः । स च नचिकेता अपि यथोक्तं यथा मृत्युनोक्तं तत्प्रत्यवदत् स्वस्य ग्रहणशक्तिमावेदयितुमन्ववदत् । अथानुवादानन्तरं अस्य नचिकेतसोऽनुवादेन तुष्टः प्रसन्नः सन् मृत्युस्याचितं वरं दातुकामः पुनरेवाह नचिकेतसं प्रत्युक्तवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

तदेव श्रुतिरभिनयति—

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः । तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः सृङ्काञ्चेमामनेकरूपां गृहाण ॥ १५ ॥

प्रीयमाणः शिष्यस्यालौकिकीं प्रज्ञां दृष्ट्वा प्रसन्नचित्तः सन् महात्मा उदारचित्तो मृत्युः तं नचिकेतसं अब्रवीत् उक्तवान् किमुक्तवानित्यत आह—**वरमिति** । तव तुभ्यं इह मम प्रीतिनिमित्तं वरं उक्तवरत्रयाधिकं भूयः पुनः अद्याधुना ददामि प्रयच्छामि । प्रतिज्ञातवरमाह तवैव नचिकेतसो नाम्नाभिधानेनैव अयं मयोक्तोऽग्निः भविता भविष्यति । नैतावन्मात्रं वरमन्यदपीति नचिकेतसं प्रलोभयन्नाह—सृंकां शब्दवतीं रत्नमालां इमां मया दीयमानां अनेकरूपां नीलपीतादिनानावर्णवतीं गृहाण स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

---

१ स त्रेधा आत्मानं व्याकुरुतेति श्रुतेरग्निवाय्वादित्यरूपेण समष्टिविराडेव व्यवस्थित इति।

ध्यानचयनयोः स्तुत्यर्थं पुनः फलमाह—

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू । ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमाꣳ शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १६ ॥

त्रिवारं चितः चयनेन सम्पादितो नाचिकेतोऽग्निर्येन सः त्रिणाचिकेतः । तद्विज्ञानवान् वा त्रिभिः मातृपित्राऽचार्यैः सह वेदस्मृतिशिष्टैर्वा प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा धर्मप्रमाणैः । सन्धिं शिष्यशिक्षकभावसम्बन्धं एत्य प्राप्य त्रिकर्मकृत् इज्याध्ययनदानानां कर्ता सन् जन्ममृत्यू जन्ममरणे तरति अतिक्रामति । किञ्च ब्रह्मजज्ञं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाज्जायते इति ब्रह्मजः सर्वं जानातीति ज्ञः । ब्रह्मजश्चासौ ज्ञश्च ब्रह्मजज्ञस्तं विराडात्मकमग्निं देवं प्रकाशरूपं ईड्यं सर्वैः स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतो ज्ञात्वा निचाय्य आत्मभावेन ध्यात्वा इमां यमबुद्धिप्रत्यक्षां शान्तिं वैराजं पदं अत्यन्तं नियमेन एति उक्तकर्मोपासनाभ्यां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अग्निविज्ञानचयनयोः फलमुपसंहरति—

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वाꣳश्चिनुते नाचिकेतम् । स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १७ ॥

एतत् पूर्वोक्तं त्रयं चेतव्यानामिष्टकानां स्वरूपसंख्याचयनप्रकारलक्षणं विदित्वा विज्ञाय त्रिणाचिकेतः त्रिवारं सम्पादिताऽग्निः यः कोपि पुरुष एवं विद्वान् आत्मभावेन विराड्रूपमग्निं जानन् सन् नाचिकेतं चिनुते नाचिकेतसंज्ञकाऽग्निध्यानं करोति स मृत्युपाशान् अधर्माज्ञानरागादिरूपान् पुरतः शरीरपातात्प्रागेव प्रणोद्य त्यक्त्वा शोकातिगो मानसदुःखरहितः मोदते स्वर्गलोके वैराजं पदं प्राप्तः सन् हृष्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

द्वितीयवरप्रकरणमुपसंहरति—

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण । एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ १८ ॥

हे नचिकेतो यमग्निवरं द्वितीयेन वरेण अवृणीथाः त्वं प्रार्थितवासि स एषः अग्निः स्वर्ग्यः स्वर्गप्राप्तिसाधनम् ते तुभ्यं मयेरित इति

शेषः । किञ्च एतं प्रकृतमाग्निं तवैव तव नाम्नैव जनासः जनाः प्रवक्ष्यन्ति कथयिष्यन्तीति प्रतिज्ञातवरत्रयादधिको वरः तुष्टेन मया दत्त इति शेषेणान्वयः । हे नाचिकेतः तृतीयं दत्तवरद्वयादन्यं वरं स्वाभिलषितं वृणीष्व याचस्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

लब्धवरद्वयस्य संसाररूपत्वात्तस्यानित्यत्वं सञ्चिन्त्य ततो विरक्तो मुमुक्षुः सन् नाचिकेता आत्मयाथात्म्यज्ञानं तृतीयवरं याचते—

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके। एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ १९ ॥

मनुष्ये प्राणिनि प्रेते मृते सति येयं विचिकित्सा यो ऽसौ संशयः । संशयस्वरूपमाह-**अस्तीति** । अयमात्मा देहादिसंघाताव्यतिरिक्तो देहान्तरं सम्बन्ध्यास्ति इति एवं एके वेदविदो वदन्ति एके च नास्तिकाः अयमात्मा देहादिसंघाताद्व्यतिरिक्तो देहान्तर सम्बंध्यास्ति इति एवं एके वेदविदो वदन्ति एके च नास्तिकाः अयमात्मा देहादिसंघाताद्व्यतिरिक्तो नास्ति इति एवं वदन्ति । त्वया गुरुणाऽनुशिष्टः प्रज्ञापितोऽहं—**एतत्** । सन्दिग्धमात्मतत्वं यथा विद्यां विजानीयां तथा त्वं ब्रूहि इति योजना वराणां मध्ये एषः आत्मज्ञानरूपः तृतीयो वरो दीयतामित्यर्थः ॥१९॥

नचिकेतस आत्मज्ञानयोग्यतां परीक्षितुं मृत्युराह—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः । अन्यं वरं नाचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २० ॥

हे नचिकेतः देवैरपि देवानामपि पुरा पूर्वमत्रात्मतत्वे विचिकित्सितं संशयोऽस्ति शमादिशालिनोपि देवा आत्मनि सन्दिह्य निश्चयं नगताः कुतः पुनर्मनुष्याणां निर्णयाशेति भावः । तत्र हेतुमाह—**नहीति** । हि यस्मादात्मतत्वं न सुविज्ञेयं सुखेन ज्ञातुं योग्यं नास्ति । दुर्विज्ञेयत्वे हेतुमाह—**अणुरिति** । यस्मादेष धर्मः सर्वाधिष्ठानभूत आत्माऽणुः सूक्ष्मः । अतो अन्यं वरं आत्मज्ञानातिरिक्तं वरं वृणीष्व याचस्व मामापरोत्सीः आत्मज्ञानरूपवरदाने मा मां उपरोधं निर्बन्धं मा कार्षीः एनं आत्मज्ञानात्मकं वरं मा मांप्रति अतिसृज विमुञ्चेत्यर्थः ॥२०॥

---

१ पितुः सौमनस्याग्निविद्यारूपस्य.

एवं यमेनोक्तो नचिकेता आह—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो
यन्न सुविज्ञेयमात्थ। वक्ता चास्य त्वादृगन्यो
न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २१ ॥

अत्रात्मतत्वे देवैरपि देवानामपि विचिकित्सितं संशयः किलेति भवती एवास्माभिः श्रुतं हे मृत्यो। यम त्वं च त्वमपि यत् यस्मादात्मतत्वं न सुविज्ञेयं अनायासेन ज्ञातुमशक्यं आत्थ कथयस्यतः अस्यात्मतत्वस्य वक्ता च उपदेष्टा त्वादृग् त्वत्सदृशो ऽन्यः त्वत्तो भिन्नो न लभ्यः न प्रापणीयः एतस्य वरस्य तुल्यः सदृशोऽन्यः काश्चिद्वरो नास्ति । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यानित्यत्वादित्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

एवं नचिकेतसोक्तो यमस्तस्य वैराग्यपरीक्षणाय नानाविधवरैस्तं प्रलोभयन्नाह—

शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान्। भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २२ ॥

शतवर्षजीविनः पुत्रपौत्रान् पुत्रान् पौत्रांश्च वृणीष्व याचस्व । एवमग्रेपि क्रिया संबन्धनीया । तथा बहून् पशून् गवादिलक्षणान्। तथा हस्तिहिरण्यं हस्तिनः गजान् हिरण्यं काञ्चनं तथा अश्वान् सूर्य्याश्वसमानान् हयान् भूमेः पृथिव्याः महदायतनं विस्तृतमण्डलं साम्राज्यं वृणीष्वेत्यर्थः । नन्वल्पायुषः पुरुषस्य सर्वमेतदनर्थकमित्याशङ्क्याह—**स्वयं चेति** । स्वयं च त्वं यावच्छरदः यावद्वर्षाणि जीवितुमिच्छसि तावद्वर्षाणि जीव प्राणान् धारयेति योजना ॥२२॥

किञ्च—

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च। महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २३ ॥

एतेन मयोक्तेन तृतीयवरेण सदृशमन्यमपि वरं यदि मन्यसे जानासि तमपि वृणीष्व । एकैकं पुत्रधनादीनां वरत्वेनोपन्यस्य समुच्चितमधुनाऽऽह—**वित्तमिति** । वित्तं रत्नादिरूपं चिरजीविकां चिरकालपर्य्यन्तां वृत्तिं वृणीष्वेत्यर्थः । किं बहूनोक्तेन हे नचिकेतः महाभूमौ महत्यां पृथिव्यां त्वं राजा

एधि भव । कामानां कामनीयपदार्थानां मध्ये यो यस्तव कामः कामनीयपदार्थोऽस्ति तद्भाजं भागिनं त्वा त्वां करोमीत्यर्थः ॥ २३ ॥

किञ्च—

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामाꣳश्छन्दतः प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सतूर्या नहीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः । आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥ २४ ॥

प्रार्थनीयपदार्थाः मर्त्यलोके पृथिव्यां दुर्लभाः लब्धुमशक्याः सन्ति । तान् सर्वान् कामान् पदार्थान् छन्दतः स्वेच्छया प्रार्थयस्व याचस्व । किञ्च इमास्तवं पुरतो वर्तमाना रामाः रमणशीलाः स्वर्गस्त्रियः सरथाः रथसहिताः सतूर्याः तूर्येण वाद्यविशेषेण सहिताः हि यस्मात् ईदृशा उक्तविशेषणा रामा मनुष्यैः[1] पृथिव्यां स्थितैः पुरुषैः न हि लम्भनीयाः न हि प्रापणीयाः । अतस्त्वं मत्प्रत्ताभिर्मया दत्ताभी रामाभिः परिचारयस्व स्वपादसंमर्दनादिशुश्रूषां कारयेत्यर्थः । हे नचिकेतः मरणं मानुप्राक्षीः मरणसम्बद्धं येयं प्रेते इत्यादिना काकदन्तपरीक्षासदृशमुक्तं प्रश्नं माकार्षीः ॥ २४ ॥

एवं यमेनोक्तानां भोग्यानां नश्वरत्वमिन्द्रियतेजोजरयितृत्वं च दोषं नचिकेता आह—

श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः । अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥ २५ ॥

हे अन्तक हे मृत्यो श्वोभावाः । श्वः आगामिदिने भविष्यन्ति नवेति संदिग्धो भावः सत्ता येषां ते तथा । यद्वा श्वोऽभावो येषां ते तथा । एवम्भूताः त्वदुक्ता रामादयो भोग्याः मर्त्यस्य मरणधर्मपुरुषस्य सर्वेन्द्रियाणां यदेतत्तेजस्तज्जरयन्ति अपक्षयन्ति तत्र रामाः स्वसंबद्धस्य पुरुषस्य तेजः चिरस्थितिहेतुभूतं रेतोलक्षणं सारमपहरंति । एवमन्येषामपि पुत्रादिभावानामिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारवियोगादिना मनसि क्षोभे जाते सति सर्वेन्द्रियाणां तेजो बलं जीर्यते इतिप्रसिद्धं तेषां तेजोऽपहारकत्वं । एवं तेजोधर्मयशःप्रज्ञादीनां क्षपयितृत्वादनर्थरूपा एव रामादयो

---

१ रमयंति पुरुषानिति रामाः ।

भावाइति भावः । अपि सर्वजीवितं मनुष्याद्यायुः परिमितकालपर्यन्तप्राणधारण-मपि अल्पं तुच्छं ब्रह्मणोप्यायुषः तुच्छत्वात् अतो वाहा रथादयः तवैव सन्तु तथा नृत्यगीते नर्त्तनं गानं च तवैवास्त्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

किञ्च—

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्रा-क्ष्मचेत्त्वा । जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २६ ॥

वित्तेन भोग्यपदार्थजातेन मनुष्यैः कोपि पुरुषो न तर्पणीयः तृप्तिं नप्रापणीयः । वित्तादिलाभस्य तु भवद्दर्शनादेव सिद्धत्वान्न स प्रार्थनीय इत्याह-**लप्स्यामहे इति** । चेत् यतः त्वा त्वां अद्राक्ष्म नेत्रैर्वयं दृष्टवन्तोऽतो वित्तं लप्स्यामहे प्राप्स्यामः चिरजीविनमपि भवदीयशिष्यत्वेन लब्धत्वा-न्नार्थनीयमित्याह-**जीविष्याम इति** । हि यस्माद्यावत्कालं त्वं ईशिष्यसि ईशि-ष्येऽनुकंपया प्राणिनां शास्ता भविष्यसि तावत्कालं वयं जीविष्यामः जी-वनं प्राप्स्यामः सर्वमारकः त्वमसि स च त्वमस्माकं गुरुः गुरोश्च शिष्ये ऽनुकंपाशालित्वान्नास्माकं मृत्युतो भयमिति भावः । वरस्तु सएव आत्मवेदन-रूप एव मे मम वरणीयः प्रार्थनीयः ॥ २६ ॥

उत्तमफललाभे सति निकृष्टं कामयमानोऽहं मूर्ख एव स्यामतः सएव वरः प्रार्थनीय इत्याह—

अजीर्यतामम्रृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्वधःस्थः प्रजानन् । अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदाननतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥ २७ ॥

मर्त्यो मरणधर्मो मनुष्यः अजीर्यतां जरारहितानां अमृतानां चिरकाल-स्थायिनां देवानां उपेत्य सन्निधिं प्राप्य प्रजानन् तेभ्य उत्कृष्टफलसंभवं प्र-जानन् सन् कथं निकृष्टं नश्वरं वरान्तरं वृणीतेति शेषेणान्वयः । कीदृशो मर्त्यः जीर्यन् जरावान् । पुनः कीदृशः क्वधःस्थः कुः पृथिवी सा चान्तरिक्षादधः तत्र स्थितः सन्नित्यर्थः । क्वधःस्थ इत्यस्य स्थाने क्व तदास्थ इति पाठे तु तत्तस्मि-न्पुत्रादिरूपे वरान्तरे आस्था आसक्तिर्यस्य सः तदास्थः स क्व अतितुच्छ इ-त्यर्थः। प्रजानन् उत्कृष्टफलसम्भवं जानन् कथम् निकृष्टमस्थिरं वरान्तरं वृणीत

इतिशेषः । किञ्च वर्णरतिप्रमोदान् वर्णं दिव्यस्त्रीणां सौंदर्यं रतिः ताभिः सह क्रीडा ताभ्यां जाता ये प्रमोदाः सुखविशेषास्तान् अनित्यत्वेन दुःखदत्वेन चाभिध्यायन साञ्चिन्तयन् सन् अतिदीर्घे जीविते चिरकालसञ्जीवने को रमेत कः पुरुषः प्रसज्जेत्। न कोपीत्यर्थः ॥ २७ ॥

अस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये
महति ब्रूहि नस्तत् । योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो
नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २८ ॥
इति प्रथमेऽध्याये प्रथमा वल्ली ॥ १ ॥

सम्परायः परलोकः तत्सम्बन्धी साम्परायः हे मृत्यो । यस्मिन्साम्पराये परलोकसम्बन्धिन्यात्मतत्वे देवा अपि इदं अस्ति नास्ति वेत्याकारकं यथास्या त्तथा विचिकित्सन्ति संशयाश्रया भवन्ति । तस्यात्मतत्वस्य यन्निर्णयविज्ञानं महति महत्प्रयोजननिमित्ते मोक्षार्थे तन्नोऽस्मभ्यं ब्रूहि कथयेति योजना । श्रुति राह-**योऽयमिति** । योयम् प्रकृतात्मविज्ञानरूपो वरो गूढमनुप्रविष्टो गोप्यतां प्राप्तः तस्माद्वरादन्यं वरं नचिकेता न वृणीते न प्रार्थयते इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीकठवल्यां प्रथमाध्याये प्रथमवल्लीटीका समाप्ता ॥ १ ॥

अथ द्वितीयावल्ली

विषयेभ्यो विरक्तत्वेन परीक्षितं नचिकेतसं मोक्षहेतुकेवलविद्यार्थित्वेन स्तोतुं मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्विद्याविद्ययोर्विभागं तावन्मृत्युराह—

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे
पुरुषꣳसिनीतः । तयोः श्रेय आददानस्य
साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥

श्रेयः मोक्षहेतुर्विद्या अन्यत्पृथगेव प्रेयः अभ्युदयसाधनं कर्म उत अपि अन्यदेव पृथगेव ते विद्याकर्मणी उभे नानार्थे भिन्नफले सती पुरुषं मोक्षाभ्युदयात्मकफलार्थिनम् सिनीतः स्वस्मिन्नासक्तिलक्षणबन्धनं कुरुतः । तयोः मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्विद्याकर्मणोर्मध्ये श्रेयः आददानस्य मोक्षसाधन-विद्याग्रहणं कुर्वतः पुरुषस्य साधु भवति मोक्षाख्यमुत्कृष्टं फलं भवति य उ यस्त्वऽविवेकी प्रेयो वृणीते अभ्युदयरूपजन्यफलहेत्वविद्यात्मकं कर्म गृह्णाति स

पुरुषः अर्थात् मोक्षाख्यात् प्रयोजनात् हीयते वियुज्यते मोक्षरूपं फलमप्राप्य कर्मजन्यानित्यफलं प्राप्नोतीति भावः ॥ १ ॥

ननु स्वाधीनकर्तव्यताकयोः मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्विद्याकर्मणोरुत्तमाधमफलं जानन् सन् लोकः कथं प्रायेणाभ्युदयसाधनमेवादत्ते न मोक्षसाधनमित्याशङ्क्य मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्विद्याकर्मणोर्भेदज्ञानाभावादित्याह–

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः । श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥ २ ॥

श्रेयश्च प्रेयश्च विद्याकर्मणी मनुष्यं पुरुषं एतः कर्तव्यतया प्राप्नुवतः। तौ मोक्षाभ्युदयसाधनभूतौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ सम्परीत्य मनसा तयोः स्वरूपं विचार्य्य धीरो बुद्धिमानुत्तमाधिकारी विविनक्ति अनायाससाध्या महाफला विद्या बह्वायाससाध्यमल्पफलं च कर्मेति विवेकेन जानाति । एवं विविच्य धीरो विवेकी प्रेयसः अभ्युदयसाधनभूतकर्मस्वरूपात् श्रेयः श्रेष्ठं मोक्षसाधनीभूतं ज्ञानमेवाभिवृणीते गृह्णाति।मंदोऽल्पबुद्धिः पुरुषस्तु योगक्षेमात् अप्राप्तप्राप्तिप्राप्तसंरक्षणात्मकयोगक्षेमनिमित्तं प्रेयो वृणीते अविद्यात्मकं कर्म गृह्णातीत्यर्थः ॥ २ ॥

त्वं तु विवेकिनां मुख्योऽसीत्याह–

स त्वं प्रियान्प्रियरूपाꣳश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः । नैताꣳसृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥

हे नचिकेतः स श्रेयोमार्गग्राही मम शिष्यस्त्वं प्रियान् प्रीतिविषयान् पुत्रादीन् प्रियरूपान् प्रियं प्रीतिविषयो रूपं येषां तानऽप्सरआदीन् कामान् काम्यपदार्थान् अभिध्यायन् अनित्यत्वासारत्वदुःखप्रदत्वादिदोषवत्त्वेन चिंतयन् अत्यस्राक्षीः परित्यक्तवानसि अहो बुद्धिमत्ता तव एतां सृङ्कां सृतिं कुत्सितां मूढजनप्रवृत्तिविषयीभूतां वित्तमयीं धनप्रायां नावाप्तः न प्राप्तवानसि यस्यां सृतौ बहवोऽनेके मनुष्याः अज्ञजनाः मज्जन्ति सीदन्ति क्लिश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥
तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति । हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते इत्युक्तं । तत्र हेतुं वक्तुं विद्याविद्ययोः स्वरूपतः फलतश्च विरोधमाह–

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता । विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्तः ॥ ४ ॥

एते वक्ष्यमाणस्वरूपे दूरं अत्यन्तं विपरीते स्वरूपतो विलक्षणे विषूची विषूच्यौ नानागती भिन्नफले । एते के इत्यत आह अविद्येति या कर्मकाण्डप्रसिद्धा अविद्या अभ्युदयसाधनङ्कर्म । चकारः परस्परसमुच्चयार्थः । विद्या मोक्षसाधनं तत्वज्ञानं इति एवं अविद्यात्वविद्यात्वरूपेण ज्ञाता पण्डितैर्निश्चिता नचिकेतसं त्वं तयोरविद्याविद्ययोर्मध्ये विद्याभीप्सिनं ज्ञानार्थिनं मन्येऽहं जानामि । तत्र हेतुमाह—**नेति** । यतः कामा अज्ञानां प्रार्थनाविषयभूता अप्सरआदयो बहवोऽनेकविधा अपि त्वा त्वां न लोलुपन्तः श्रेयोमार्गान्न विच्छेदं कृतवन्तः । अतो ज्ञानार्थिनं श्रेयोभाजनमहं मन्ये इत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

एवं ज्ञानार्थिनं नचिकेतसं स्तुत्वा शास्त्रविहितकर्मानुष्ठातॄन्सकामान्निंदति—

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं-मन्यमानाः । दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ५ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः अविद्यातत्कार्य्यनिरूपिताभिमानवन्तः **मूढा** अविवेकिनः **धीराः** लौकिकप्रज्ञावन्तो वयमिति स्वयमात्मानं मन्यमानाः विजानन्तः **पण्डितं** शास्त्रीयप्रज्ञावन्तं चात्मानं मन्यमानाः दन्द्रम्यमाणाः अत्यन्तकुटिलामनेकरूपां गतिमिच्छन्तः परियन्तं नानाविधमनर्थं प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह—**अन्धेनेति** । अन्धेनैव चक्षुरिन्द्रियरहितेनैव पुरुषेण **नीयमाना** कुमार्गे प्राप्यमाणाः बहवोऽन्धा यथा कण्टकवेधादिजन्यनानाऽनर्थं प्राप्नुवंति । तथा कर्मिणोऽज्ञाः संसारानर्थं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । धूममार्गेण स्वर्गं जिगमिषूणां गुरुरपि मूढ एवेत्यन्धजनदृष्टान्तेन सूचितम् ॥ ५ ॥

एवं शास्त्रविहितकर्मानुष्ठातॄन्निंदित्वा शास्त्रप्रतिषिद्धकर्मकुर्वाणं निन्दति

न सम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्त-मोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥

सम्यक् परदेहपतनादूर्ध्वमीयते गम्यते इति सम्परायः परलोकस्तत्प्राप्ति-

हेतुः कर्मप्रणवोपासनादिशास्त्रीयसाधनविशेषः साम्परायः। स च बालं विवेकरहितं पुरुषं न प्रतिभाति ज्ञातो न भवति। तत्र हेतुगर्भितं विशेषणद्वयमाह—**प्रमाद्यन्तं**। पुत्रपश्वादिफलेषु संलग्नचित्तं वित्तमोहेन मूढे धनलाभेनाविवेकेनाच्छादितान्तःकरणं। अयं लोकः योऽयं दृश्यमानः स्त्र्यन्नपानादिविशिष्टो लोकोऽस्ति। परोऽदृश्यमानो लोको नास्ति इति एवं मानी मन्यमानो नरः पुनः पुनः प्रतिजन्म मे मम मृत्योर्वशमापद्यते ममयातनामनुभवतीत्यर्थः। तत्र पूर्वोक्तशास्त्रीयकर्मानुष्ठानात्स्वर्गफलभोगावसाने चिरकालेन मम वशमायाति। शास्त्रप्रतिषिद्धकर्मकर्ता तु जन्मानन्तरमेव मम वशं प्राप्नोतीति पुनःशब्दस्य द्विरुक्त्या सूचितं॥ ६॥

एवं संसारे भ्राम्यतां सहस्राणां पुरुषाणां मध्ये काश्चिदेव मोक्षार्थी भवति तत्रापि काश्चिदेव त्वद्विधो निरतिशयानन्दस्वरूपं ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन जानाति दुर्विज्ञेयत्वादात्मतत्वस्येत्याह—

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि
बहवो यं न विद्युः। आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य
लब्धाश्चर्यो ज्ञाता कुशलाऽनुशिष्टः॥ ७॥

य आत्मा श्रवणाय श्रोतुमपि बहुभिरनेकैजनैर्न लभ्यो न लभ्यते। अशुद्धान्तःकरणत्वात्। शृण्वन्तोऽपि उपक्रमादिलिङ्गैस्तात्पर्य्यावधारणं कुर्वन्तोऽपि बहवोऽनेके जनाः यमात्मानं न विद्युर्नविजानीयुः। एवं श्रोतुर्दुर्लभत्वमुक्त्वा वक्तुर्दुर्लभत्वमाह—**आश्चर्य इति**। अस्यात्मनो वक्ता कथयितापि आश्चर्य्यः अतिदुर्लभः तथा श्रुत्वाप्यस्यात्मनो लब्धा ज्ञातापि कुशलः कश्चिन्निपुण एव भवति लब्धृदुर्लभत्वे हेतुमाह—**आश्चर्य्य इति**। यस्मात् कुशलाऽनुशिष्टः कुशलेन साक्षात्कृतब्रह्मतत्वेना ऽऽचार्य्येणाऽनुशिष्टो वेदान्तवाक्यैः शिक्षितः सन् ज्ञाता साक्षात्कारवान् आश्चर्य्यः कोपि विरल एव भवति। तस्मात्कश्चिदेवात्मनो लब्धेति योजना॥ ७॥

वक्तृज्ञात्रोर्दुर्लभत्वे हेतुमाह—

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा
चिन्त्यमानः। अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्य-
णीयान्ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात्॥ ८॥

नरेण मनुष्येण अवरेण प्रोक्तः न वरोऽवरोऽपकृष्टस्तेन स्वात्मसाक्षात्कार-

हीनताऽलक्षणापकृष्टत्वधर्मवता प्रोक्त उपदिष्टः एष आत्मा न सुविज्ञेयः सम्यक् विज्ञातो न भवति यस्माद्बहुधा अस्ति नास्ति कर्ताऽकर्ता शुद्धोऽशुद्धो इत्यादि-बहुप्रकारैः चिन्त्यमानः वादिभिर्ज्ञायमानः । न हि विप्रतिपत्तिमद्भिः पुरुषैरुपदिष्टोऽर्थः सम्यक् ज्ञातो भवतीति भावः । तर्हि केन प्रोक्तः सुज्ञेयः स्यादित्यत आह—**अनन्यप्रोक्त इति** । नाहं ब्रह्मणोऽन्यो न मत्तोऽन्यत्किञ्चिदस्तीतिज्ञानवताऽऽचार्य्येण प्रोक्ते उपदिष्टे अत्र आत्मनि गतिः संशयात्मकं विपर्ययात्मकं वा ज्ञानं नास्ति न जायते । यद्वा अनन्यप्रोक्ते न त्वं ब्रह्मणोऽन्य इति शिष्यायाऽऽचार्य्येण प्रोक्ते प्रकर्षेणोपदिष्टे सति अत्रात्मनि गतिः ब्रह्माहमित्यवगतेरन्यागतिः ज्ञानान्तरं नास्ति । ज्ञेयान्तराभावात् । यद्वा गतिः देहान्तरप्राप्तिर्नास्ति । ज्ञानिनो मोक्षावश्यकत्वात् । यद्वाऽनन्येनाऽऽचार्येण प्रोक्ते सति अत्रात्मनि अगतिरनवबोधो नास्ति । किन्तु भवत्येवात्मन्यवगतिरित्यर्थः । नायं केवलतर्केण ज्ञातुं शक्योऽतिसूक्ष्मत्वादित्याह—**अणीयानिति** । हि यस्मादयमात्मा अणुप्रमाणादल्पपरिमाणादप्यणीयानतिसूक्ष्मः अतोऽतर्क्यम् अतर्क्यः । पूर्वोक्ताऽऽचार्य्यमन्तरेण केवलतर्केण ज्ञातुं न शक्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु स्वबुद्ध्यापि काश्चित्तर्ककुशल आत्मानं ज्ञास्यति किमत्र गुरुणेत्याशंक्याह—

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ । यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

एषा मतिरात्मविषयिणीबुद्धिस्तर्केण स्वकल्पनामात्रेण नापनेया न प्राप्तव्या यद्वा एषा आचार्य्योपदेशेन जायमाना मतिः तर्केण कुतर्केण न बाधनीया सिंहाद्गौरिव कुतर्काद्रक्षणीयेत्यर्थः । किञ्च हे प्रेष्ठ प्रियतम अन्येनैव नास्तिकेभ्यो भिन्नेनागमविदाचार्य्येणैव प्रोक्ता उपदिष्टा सती एषा मतिरात्मस्वरूपाकारा मतिः सुज्ञानायात्मसाक्षात्काराय भवति । कीदृशी सा मतिरित्यत आह—**यामिति** । यां मतिं त्वमापः मम वरप्रदानेन प्राप्तवानसि । सत्यधृतिर्बतासि बतेत्यनुकम्पायां सत्या विषयैरबाध्यमाना धृतिर्धैर्यं यस्य स त्वं सत्यधृतिरसीति दयां कुर्वन्यम आह—**त्वादृगिति** । हे नचिकेत त्वादृक् त्वत्सदृशः प्रष्टा प्रश्नकर्ता नोऽस्माकं पुत्रः शिष्यो वा भूयात् भवत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

मत्तोपि त्वमधिकधैर्य्यवत्वादुत्कृष्टप्रज्ञोसीति वक्तुमादौ स्वप्रज्ञाप्रकर्षमाह—

जानाम्यहꣳ शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः
प्राप्यते हि ध्रुवं तत् । ततो मया नचिकेत-
श्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥

शेवधिः निधिरिष्टत्वगुणसाम्यात्कर्मफलरूपो निधिरनित्यमनित्य इति एवमहं जानामि । हि यस्मात् ध्रुवं नित्यं मोक्षाख्यं फलं अध्रुवैः अनित्यैः साधनैर्न प्राप्यते तत् तस्मात्कर्मफलमनित्यमेवहि यस्मात्कर्मफलमनित्यं ततः तस्मात् मया नित्यमनित्यसाधनैर्न प्राप्यते इति जानतापि अनित्यैर्द्रव्यैः पश्वादिलक्षणैरग्निश्चितः स्वर्गसुखसाधनभूतोऽग्निः सम्पादितः हे नचिकेतः तेन कर्मणा नित्यं चिरस्थायि[1] याम्यं पदं प्राप्तवानस्मि लब्धवानस्मि नतु ध्रुवं मोक्षाख्यमिति योजना ॥ १० ॥

मत्तोपि तव धैर्य्यमधिकमित्याह—

कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्य-
मभयस्य पारम् । स्तोमं महदुरुगायं प्रतिष्ठां
दृष्ट्वा धृत्या धीरो नाचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ॥ ११ ॥

कामस्येच्छाविषयभूतस्य सुखस्य आप्तिं समाप्तिस्थानं सर्वस्य कामशब्दितलौकिकानन्दस्य तत्रैवान्तर्भूतत्वात् । जगतः चराचरात्मकस्य प्रतिष्ठामाधारं । क्रतोरुपासनायाः फलं हैरण्यगर्भपदं अनन्त्यं अनन्तफलं हिरण्यगर्भपदस्यानंतत्वमापेक्षिकमेवमुत्तरपदार्थेष्वपि द्रष्टव्यम्[2] । अभयस्य भयराहित्यस्य पारं अवधिभूतं स्तोमं स्तुत्यं महत् अणिमाद्यैश्वर्याद्यनेकगुणोपेतं उरुगायं सर्वागमैरुरुत्वेन पूर्णत्वेन गेयं प्रतिष्ठां आत्मनो निरतिशयस्थितिम् । दृष्ट्वोक्तविशेषणकहिरण्यगर्भपदस्य नित्यत्वं निश्चित्य धृत्या धैर्येण धीरो धीमान् सन् हे नचिकेत इति संबोधयन् हिरण्यगर्भपदपर्यंतं त्वम् भोग्यजातमत्यस्राक्षीः त्यक्तवानसि । अतस्त्वमनुत्तमगुणोऽसीति भावः ॥ ११ ॥

इदानीं नाचिकेतसा पृष्टाऽऽत्मनो लाभसाधनं फलं च दर्शयति—

---

१ कामनाविषयत्वगुणयोगात् कर्मफलं निधिरिव प्रार्थ्यते । २ आपेक्षिकनित्यं स्वर्गाख्यं काम्यं पदं किंचित्कालावस्थायित्वात् ॥

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गव्हरेष्ठं
पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं
मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥

यमात्मानं ज्ञातुमिच्छसि तं देवमात्मानं त्वया पृष्टं अध्यात्मयोगाधिगमेन आत्मनि चित्तस्य समाधानमध्यात्मयोगः निदिध्यासनं तस्य लाभेन मत्वा साक्षात्कृत्य धीरो बुद्धिमान् हर्षशोकौ जहाति तद्रहितो भवतीत्यन्वयः। कीदृशं देवमित्याकांक्षायां तद्विशेषणषट्कमाह—**दुर्दर्शमिति**। दुर्दर्शं असंयतचित्तै र्द्रष्टुमशक्यं। गूढं मायाकार्य्यैरावृतं । अनुप्रविष्टं कार्य्यजातं सृष्ट्वा तत्र प्राविष्टं । गुहाहितं बुद्धावुपलभ्यमानत्वात्तत्र स्थितं । गव्हरेष्ठं रागद्वेषादि-भिरनर्थैराऽऽयासजनके कार्य्यकरणसंघाते स्थितं । पुराणं सनातनमित्यर्थः ॥१२॥

हर्षशोकौ जहातीत्यनेन तत्वज्ञानस्य समूलभवनिवर्तकत्वं प्रदर्श्यानन्दावा-सिसाधनतामाह—

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यम-
णुमेतमाप्य । स मोदते मोदनीयꣳ हि लब्ध्वा
विवृतꣳ सद्म नाचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥

यो मर्त्यः एतदात्मतत्वं श्रुत्वा गुरुमुखात् श्रवणविषयीकृत्य सम्परिगृह्य मननं कृत्वा प्रवृह्य निदिध्यासनं कृत्वा धर्म्यं धर्मस्य पुण्यस्य जनकत्वात् धर्मयुक्तं अणुं सूक्ष्मं एतमात्मानं आप्य साक्षात् कृत्य । वर्त्तत इति शेषः। स विद्वान् मोदनीयं कर्त्तरि अनीयर् एष ह्येवानन्दयातीति श्रुतेः मोदयितारं लब्ध्वा प्राप्य मोदते हि एव कृतकृत्यो भवतीति यावत् । यद्वा एतत् परमात्मतत्त्वं सम्परिगृह्य सम्य-गात्मभावेन निश्चित्य प्रवृह्य देहादेः पृथक् कृत्य समानमन्यत् । एवंविधं ब्रह्मा-त्मकं सद्म गृहं नाचिकेतसं त्वांप्रति विवृतं प्रतिबंधशून्यं मन्ये मोक्षार्हं त्वामहं जानामीति भावः ॥ १३ ॥

देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमेव यदि मोक्षसाधनं तर्हि तदेव ब्रूहीति नाचि केता आह—

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

धर्मात् फलकारकसहिताद्यज्ञादिरूपात् अन्यत्र अन्यत् अधर्मात् फल-

कारकसहिताच्छास्त्रविहितहिंसादिरूपात् अन्यत्र अन्यत्। अस्मात् विद्वद्बुद्धि विषयात् कृताकृतात् कार्य्यकारणात् अन्यत्र अन्यत् भूताच्च भव्याच्च भूतपदं वर्तमानस्याप्युपलक्षणं तथा च भूतादिकालेभ्यः कालिकेभ्यश्च अन्यत्र अन्यत्। एवं भूतं वस्तु यत् यदि त्वं पश्यसि जानासि तत्तर्हि तदात्मतत्वं मह्यं वद कथयेत्यर्थः ॥ १४ ॥

साधनंविना तत्वज्ञानासम्भवात्तत्वज्ञानप्राप्तिसाधनमुपास्यवाचकप्रतीकभेदेन द्विविधमोंकारोपासनं नचिकेतसे यम आह—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाꣳसि सर्वाणि
च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदꣳ संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ १५ ॥

सर्वे वेदाः वेदान्ताः यत्पदं पदनीयं प्राप्यं परं ब्रह्म आमनन्ति प्रतिपादयन्ति। सर्वाणि तपांसि कर्माणि यत्पदं वदन्ति चित्तशुद्धिद्वारा प्रापयन्ति। यदिच्छन्तः यत्पदावाप्तीच्छया मुमुक्षवः ब्रह्मचर्य्यं अष्टविधमैथुनत्यागपूर्वकगुरुकुलवासलक्षणं नैष्ठिकं चरन्ति कुर्वन्ति तत्पदं ब्रह्मात्मकपदं ते तुभ्यं संग्रहेण संक्षेपेण ब्रवीमि वदामि ओमित्येतत् ओमित्यक्षरस्य ब्रह्मवाचकत्वाद्ब्रह्मप्रतीकत्वाच्चोमित्याकारकमेव तत्पदमित्यर्थः। यस्य शब्दस्योच्चारणे यद्वस्तु स्फुरति तत्तस्य वाच्यमिति प्रसिद्धम्। समाहितचित्तस्योङ्कारोच्चारणे यत्साक्षिचैतन्यं स्फुरति तदोङ्कारमवलम्ब्य तद्वाच्यं ब्रह्माहमस्मीति ध्यायेत्। तत्राप्यसमर्थ ॐशब्द एव ब्रह्मदृष्टिं कुर्य्यादिति भावः ॥ १५ ॥

एवं तत्वप्रतिपत्तिसाधनभूतां प्रणवोपासनामभिधाय प्रणवाक्षरस्य स्तुतिं तदोपासनाफलं चाह—

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम्।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्॥ १६ ॥

हि यतः एतदक्षरं प्रणवाख्यमक्षरं ब्रह्मैव हिरण्यगर्भाख्यापरब्रह्मरूपमेव हि यतः एतदक्षरं प्रणवाख्यमक्षरं परं परब्रह्मरूपमेव एतद्ध्येवाक्षरं हि तस्मात् एतदक्षरं प्रणवाख्यमक्षरं ज्ञात्वा परापरब्रह्मस्वरूपत्वेन ध्यात्वा

---

१ दर्शनं स्पर्शनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं। संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः। विपरीतं ब्रह्मचर्य्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः ॥

य उपासकः यदिच्छति परापरब्रह्मभावफलयोर्मध्ये यत्फलं वाञ्छति तस्योपासकस्य तत् परमपरं वा ब्रह्म प्राप्तं भवति । तत्र परब्रह्मप्राप्तिस्तु ज्ञानद्वारेति शेषः ॥ १६ ॥

यत एवमत आह—

एतदालम्बनꣳ श्रेष्ठमेतदालम्बनम्परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

एतत् प्रणवरूपं आलम्बनं ब्रह्मदृष्ट्या धिकरणं श्रेष्ठं कार्य्यब्रह्मणो ध्यानोपकारकत्वाद्धायच्याद्यालम्बनेभ्यः प्रशस्तं एतत् प्रणवाख्यालम्बनं परं परब्रह्मणो ध्यानोपकारकत्वादुत्कृष्टं । एतत्प्रणवाख्यमालम्बनं ज्ञात्वा उपास्य ब्रह्मलोके महीयते द्विविधब्रह्मध्यानेन ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मुच्यते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं मन्दमध्यमाधिकारिभेदेन द्विविधप्रणवोपासनामभिधायेदानीं निरुपाधिकात्मतत्वमाह—

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न
बभूव कश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं
पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

विपश्चित् नित्यचैतन्यरूप आत्मा न जायते नोत्पद्यते न म्रियते वा वाशब्दश्चार्थे न नश्यति च । तत्रहेतुत्वेन कारणाभावं द्वैताभावं चाह—**नायमिति** । अयमात्मा कुतश्चित् कारणात् न बभूव नाजायत कारणस्याभावात् काश्चि न् कोप्यर्थान्तरभूतः अस्मादात्मनो न बभूव नाजायत अतः कार्य्यनाशप्रयुक्तोप्यात्मनो नाशो नास्ति यतएवमतोऽजो नित्यश्च नित्यत्वाच्चायमात्मा शाश्वतः अपक्षयशून्यः शाश्वतत्वाच्च पुराणः वृद्धिवर्जितः यत एवं स्वभाव आत्माऽत उपाधिनाशे तन्नाशशंकापि नास्तीत्याह—**नेति** । शरीरे हन्यमाने शस्त्रादिभिश्छिद्यमानेऽप्ययमात्मा न हन्यते न हिंस्यते निरवयवत्वात् ॥ १८ ॥

यः पूर्वोक्तमात्मानं हननादिक्रियाकर्तारं हननादिक्रियाकर्मभूतं च मन्यते स भ्रान्त इत्याह—

---

१. आद्यंते जन्मविनाशलक्षणे विक्रियेप्रतिषिद्धे तेन सर्वविक्रियाप्रतिषेधो भवति । जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति चेति षड् भावविकारा ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

चेत् यदि हंता हननक्रियाकर्तृसंघातावच्छिन्नः पुरुषः हन्तुं हनिष्याम्येनमिति हननक्रियाकर्तारमात्मानं मन्यते विजानाति चेत् यदि हतो हननं प्राप्तः संघातावच्छिन्नः हतं हतोऽहमिति हननक्रियाकर्मभूतमात्मानं मन्यते तौ उभौ हंतृत्वेन हतत्वेन चात्मानं मन्यमानौ नविजानीतः आत्मानमिति शेषः । तत्र हेतुमाह–**नेति** । यतोऽयमात्मा न हंति हननक्रियाकर्ता न भवति न हन्यते हननक्रियाकर्म न भवति । हननोपलक्षितस्य सर्वक्रियाकारकधर्माधर्मादिप्रपञ्चस्यात्माज्ञानकृतत्वादिति भावः । एतेनात्मनो मृतिनिमित्तनास्तित्वशङ्का निरस्ता ॥ १९ ॥

आत्मनोऽतिसूक्ष्मत्वान्नाशायोग्यतामाह–

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तो-
र्निहितो गुहायाम् । तमक्रतुः पश्यति वीत-
शोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

अणोः सूक्ष्मात् तार्किकैर्नित्यत्वेनाभिमतात् मनआदेरात्माऽणीयान् अतिसूक्ष्मः । अतो न नाशयोग्यः महतः महत्परिमाणात्तार्किकैर्महत्वेन नित्यतया चाभिमतात्कालादेरप्यात्मा महीयान् महत्तरस्तदधिष्ठानत्वात् अतोपि नास्यात्मनो नाशयोग्यतेत्यर्थः । तस्योपलब्धिस्थानमाह–**अस्येति** । अक्रतुः सचात्माऽस्य जंतोः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तप्राणिजातस्य गुहायां बुद्धौ निहितः प्रत्यग्रूपत्वेन स्थितः । तस्याकामत्वादिकं ज्ञानसाधनमाह–**तमिति** । अक्रतुः दृष्टश्रुतविषयेभ्य उपरतचित्तः सन् धातुप्रसादात् देहस्य धारकत्वाद्धातवो मनआदिकरणानि तेषां प्रसादान्नैर्मल्यात् आत्मनः स्वस्य महिमानं एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति श्रुतिप्रसिद्धकर्मनिमित्तवृद्धिह्रासराहित्यरूपं पश्यति अयमहमस्मीत्यैक्येन साक्षाद्विजानाति ततश्च वीतशोकः शोकोपलक्षितजन्ममरणरहितो भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

कल्पितोपाधिभेदैर्नानारूपविरुद्धधर्मवत्त्वेन भासमानत्वान्न विवेकशून्यैरयमात्मा ज्ञातुं शक्य इत्याह–

---

१ पृथिव्यप्तेजोवायुपरमाणवः आकाशकालदिगादयश्च आदिपदेन ग्राह्याः

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

आसीनः जाग्रत्स्वप्नयोर्मनआदिव्यापारस्य साक्षित्वेन स्थित एव दूरं व्रजति । जाग्रति विषयदेशं गच्छत्सु मनआदिषु तत्प्रतिबिम्बरूपेण विषयदेशं गच्छति न वस्तुतो गतिमान् भवतीति सर्वत्र पूर्णत्वात् । शयानः क-रणोपरमे सति मनुष्योऽहमिदं पश्यामीत्यादिविशेषज्ञानाभावात्सुप्तः याति सर्वतः ज्ञानसामान्यरूपेणावस्थानात्सर्वतो यातीवेत्युच्यते । किञ्च—मदामदं बुद्ध्यादिसंघाततादात्म्याध्यासाद्विद्याधनादिप्रयुक्तमदवन्तं वस्तुतोऽमदं मदर-हितं एवंभूतं तं देवं प्रकाशस्वरूपमात्मानं मदन्यः माद्दशाद्विवेकवतो भिन्नः कः ज्ञातुमर्हति आत्मज्ञानयोग्यो भवति न कोपीत्यर्थः ॥ २१ ॥

आत्मविज्ञानफलमाह—

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

अशरीरं शरीरत्रयरहितं अनवस्थेषु अनित्येषु शरीरेषु सर्वदेहेषु अवस्थितं शरीरत्रयसाक्षितया स्थितं महान्तं बृहद्रूपं । आपेक्षिकमहत्वं वारयति विभुं सर्व-व्यापकं एवंभूतमात्मानं प्रत्यक्चैतन्यं मत्वा अहमेव परं ब्रह्मेति साक्षात्कृत्य धीरो विवेकी पुरुषः न शोचति कर्तृत्वादिरूपबन्धरहितो भवति शोकहेतोरज्ञानस्य निवृत्तत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

आत्मानुसन्धानं विना वेदाध्ययनादिसाधनजातस्य निष्फलत्वादात्मानुसन्धाने मुमुक्षुणाऽतिप्रयतितव्यमित्याह—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न
बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूꣳ स्वाम् ॥ २३ ॥

अयमात्मा प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपः प्रवचनेन वेदाध्ययनेन न लभ्यः न ज्ञातुं शक्यः । मेधया ग्रंथार्थधारणशक्तिरूपया न लभ्यः। बहुना श्रुतेन उपनिषद्विचारा-तिरिक्तानेकशास्त्रश्रवणेन । गुरूपदेशरहितोपनिषच्छ्रवणेनापि न लभ्यः । केन तर्हि लभ्यते इत्यत आह--**यमिति** । एष मुमुक्षुः यमेव स्वात्मानमेव वृणुते श्रवण-मननादिभिः सम्भजते । श्रवणादिकालेपि प्रत्यग्ब्रह्मैवाहमित्यनुसन्धत्ते इति यावत् ।

तेनाभेदानुसन्धानवता पुरुषेण लभ्यः ज्ञेयः स आत्मेति शेषः। यद्वा एष परमात्मा आचार्य्यमूर्तिस्थः सन् यमेव यमधिकारिणमेव वृणुते अनुगृह्णाति तेन आचार्य्यानुगृहीतेन लभ्यः लभ्यते स आत्मेत्यर्थः। नित्यलब्धस्य लाभो न दर्शनादन्य इत्याह—**तस्येति**। तस्याऽऽचार्य्यानुगृहीतस्य मुमुक्षोः एषः प्रकृत आत्मा स्वां तनुं स्वकीयमानन्दात्मकस्वरूपं विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

शमदमादिसाधनवत एवात्मज्ञानं सम्भवति नान्यस्येत्याह—

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

दुश्चरितात् कायिकपापात् अविरतः अनिवृत्तः अशान्तः एनं नाप्नुयात् इन्द्रियलौल्यादनिवृत्तः एनं नाप्नुयात् असमाहितः अनेकाग्रमनाः विक्षिप्तचित्तः एनं नाप्नुयात् अशान्तमानसः समाहितचित्तोपि सन् समाधिफलादणिमादिलक्षणादनिवृत्तमनाश्च एनं नाप्नुयात् यस्तु दुश्चरितान्निवृत्तः। इन्द्रियलौल्यान्निवृत्तः समाहितचित्तः समाधिफलाद्विरक्तः एतद्विशेषणविशिष्टः स आचार्य्यवान् प्रज्ञानेन ज्ञानसाधननिदिध्यासनादिना एनं यथोक्तात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

एवं कुत्सिताचरणनिवृत्त्यादि साधनैर्विना आत्मा न ज्ञातुं शक्य इत्युक्तमुपसंहरति—

यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनः।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ २५ ॥
इति प्रथमेऽध्याये द्वितीया वल्ली ॥ २ ॥

यस्य तमःप्रधानमायोपाधिकस्येश्वरस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ब्राह्मणक्षत्रियोपलक्षितं चराचरात्मकं जगत् ओदनः अशनस्थानीयं भवति मृत्युः सर्वसंहारकः यस्येश्वरस्योपसेचनं शाकसूपस्थानीयः स ईश्वरः यत्र यस्मिन् शुद्धस्वरूपे स्थितः तं शुद्धमात्मानं इत्था इत्थं यथा मया यमेन ज्ञातस्तथा को वेद मदन्यः को विजानीयात् न कोऽपीत्यर्थः। एतेनात्मज्ञानस्याति दुर्लभत्वं सूचितम् ॥ २५ ॥

इति श्रीकाठकोपनिषद्व्याख्यायामुपनिषन्मणिप्रभायां प्रथमाध्याये द्वितीयावल्ली समाप्ता ॥ २ ॥

अथ तृतीयावल्ली

पूर्वोक्तविद्याविद्ययोः स्वरूपसाधनफलानि वक्तुं तृतीयावल्यारभ्यते। रथरूपककल्पना तु विद्याविद्ययोर्ज्ञानसौकर्य्यार्था। तत्रादौ गन्तृगन्तव्यविवेकार्थं द्वावात्मानौ तत्त्वंपदार्थावाह—

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे। छायाऽऽतपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः॥ १॥

सुकृतस्य स्वयंकृतस्य विहिताविहितस्य कर्मणः ऋतं सत्यमवश्यभोक्तव्यत्वेन कर्मफलं ऋतपदेनोक्तम् पिबन्तौ भुञ्जानौ जीवेशौ लोकेऽस्मिन् शरीरे स्थिताविति शेषः। ऋतं पिबन्तावित्यत्र यथा दशभिः सह पुत्रैश्च भारं वहति गर्दभीत्यत्र पुत्राणां भारवहनेऽन्वयो नास्ति। यथा वा अग्नाइपत्नीवान्त्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहेत्यत्राग्निना सह वर्तमानस्य त्वष्टुः सोमपानकर्तृत्वेऽन्वयो नास्ति। एवं कर्मफलभोक्तृजीवेन सहैकत्र स्थितस्यापीश्वरस्य पानकर्तृत्वेऽन्वयो नास्तीति बोध्यम् मन्त्रार्थस्तु हे अग्ने त्वं सोमं पिब। कीदृशस्त्वं पत्नीवान् जायासहितः। पुनः कीदृशस्त्वं त्वष्टा त्वष्टृसंज्ञकेन देवेन सजूः सहितः। एकैकर्माधिष्ठातृत्वेनाग्नित्वष्ट्रोः साहचर्य्यं बोध्यम्। कीदृशौ तौ गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे। परमे बाह्याकाशापेक्षयोत्कृष्टे परार्द्धे परस्य ब्रह्मणोऽर्द्धं स्थानं परार्द्धं तस्मिन्नुत्कृष्टे ब्रह्मस्थाने हार्दाकाशे या गुहा बुद्धिः तां प्रविष्टौ प्रविष्टवन्तौ स्थिताविति यावत्। यद्यपि बुद्धौ प्रविष्टस्य ब्रह्मणो बुद्धिरेव स्थानं नतु हार्दाकाशं तथाप्यासने स्थितस्यासनाधारभूतभूमौ स्थितिवद्बुद्धौ स्थितस्य ब्रह्मणो बुद्ध्याश्रये हार्दाकाशेऽपि स्थितत्वाद्धार्दाकाशे ब्रह्मस्थानमुक्तं। यद्वा गुहामिति सप्तम्यर्थे द्वितीया तथा च परमे उत्कृष्टे परार्द्धे परस्य ब्रह्मणः स्थाने गुहायां बुद्ध्याख्यगुहाभूते प्रविष्टावित्यर्थः। पुनः कीदृशौ छायाऽऽतपौ छायातपाविव मिथो विलक्षणौ भोक्तृत्वाभोक्तृत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वेन। एवम्भूतौ तौ ब्रह्मविदो ब्रह्मज्ञानिनः वदन्ति कथयन्ति पञ्चाग्नयः गार्हपत्यो दक्षिणाग्निः साहवनीयः सभ्यः आवसथ्यश्चेत्येते पञ्चाग्नयो गृहस्थाः। पञ्चसु द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु अग्निदृष्टिः येषां ते वा पञ्चाग्नयो वदन्ति। ये च त्रिणाचिकेताः त्रिवारं चितो नाचिकेतोऽग्निर्यैस्तेऽपि वदन्तीत्यर्थः॥ १॥

ननु के ते ब्रह्मविदः पञ्चाग्निविदश्च ये एवं वदन्तीत्याकाङ्क्षायां वयमेवेत्याह—

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् । अभयं
तितीर्षतां पारं नाचिकेतꣳ शकेमहि ॥ २ ॥

यः नाचिकेताख्यो विराडात्मकोऽग्निः ईजानानां कर्मिणां सेतुः दुःखजलधेः सन्तरणोपायः । तं नाचिकेतमग्निं ज्ञातुं चेतुं च वयं शकेमहि शक्नुवन्तः । किं च पारं तितीर्षतां संसाराब्धेः पारं मोक्षाख्यं पदं प्राप्तुमिच्छतां । ब्रह्मविदां प्राप्यं यत्परं ब्रह्म अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं षड्भावविकाररहितं प्रत्यग्भूतं अभयं भयरहितं तदपि वयं ज्ञातुं शकेमहि शक्नुवन्तः । अस्मदादिभिर्विदितं परापरं ब्रह्म ज्ञानिकर्मिभ्यां गन्तव्यमन्यैरपि ज्ञातव्यमिति तात्पर्य्यार्थः ॥ २ ॥

तत्र कर्मफलभोक्तुर्जीवस्य संसारं मोक्षं वा गच्छतः रथिनो रथादिवच्छरीरादीनि गतिसाधनानि दर्शयति द्वाभ्यां—

आत्मानꣳ रथिनं विद्धि शरीरꣳ रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

आत्मानं त्वंपदार्थं जीवं रथिनं रथेन संसारमोक्षयोर्गन्तारं रथस्वामिनं विद्धि जानीहि । शरीरं तु देहं च रथमेव रथमिव गतिसाधनं विद्धि । बुद्धिं अध्यवसायरूपां सारथिं शरीररूपरथस्य नेतारं विद्धि जानीहि । मनः संकल्पविकल्पात्मकं प्रग्रहमेव रशनामेव विद्धीति क्रियाऽनुकर्षणार्थश्चकारः ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाꣳस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणि चक्षुरादिबाह्यकरणानि हयान् शरीरात्मकरथकर्षकानश्वान् आहुरुक्तवन्तः शास्त्रविद इति शेषः । तेषु तेषामुक्ताश्वानां गोचरान् प्रचरणमार्गस्थानीयान् विषयान् रूपाद्यात्मकान् आहुरिति सम्बन्धः । रथस्वामित्वेनोक्तस्यात्मन औपाधिकमेव भोक्तृत्वं न स्वाभाविकमित्याह—**आत्मेति** । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं देहेन्द्रियमनोभिः सहितं आत्मानं चिदाभासाख्यं भोक्ता सुखदुःखयोरनुभविता इति एवं मनीषिणः विवेकिनः आहुरुक्तवन्तः ॥ ४ ॥

वक्ष्यमाण संसारमोक्षरूपगतिद्वैविध्यं वक्तुं सारथिद्वैविध्यं तावदाह द्वाभ्यां—

---

१ जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, नश्यतिचेति ।

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥

यस्तु बुद्ध्यात्मकः सारथिरेव अविज्ञानवान् मनसो निग्रहद्वारा इन्द्रियाणां बाह्यार्थेषु प्रवृत्तिनिवारणसाधनज्ञानशून्यः सन् अयुक्तेन अगृहीतेन असमाहितेन वा मनसा रश्मिनास्थानीयेन सह सदा सर्वदा भवति वर्तते । तस्य उक्तलक्षणस्य बुद्धिरूपसारथेः इन्द्रियाणि चक्षुरादीन्यश्वस्थानीयानि अवश्यानि विषयेभ्यो निवर्तयितुमशक्यानि भवन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह—**दुष्टेति** । यथा लौकिकसारथेः दुष्टा अशिक्षिता अश्वाः कुमार्गान्निवर्तयितुं तेन न शक्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

यस्तु यो बुद्ध्याख्यः सारथिरेव विज्ञानवान् मनसो निग्रहद्वारा इन्द्रियाणां बाह्यविषयेषु प्रवृत्तिनिवारणसाधनज्ञानयुक्तः सन् युक्तेन निगृहीतेन मनसा युक्तः सदा सर्वदा भवति तस्य बुद्धिसारथेः इन्द्रियाणि चक्षुरादीन्यश्वस्थानीयानि वश्यानि स्वाधीनानि भवन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह—**सदिति** । यथा लौकिकसारथेः सदश्वाः शिक्षिता अश्वा वशवर्तिनो भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवमुक्तबुद्धिसारथिद्वैविध्येन रथिना आत्मनः प्रतिज्ञातं गतिद्वैविध्यमाह द्वाभ्यां—

यस्त्वऽविज्ञानवान्भवति समनस्कः सदाऽशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति सꣳसारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

यस्तु आत्माख्यो रथ्येव अविज्ञानवान् विज्ञानरहितसारथिः अमनस्कः अनिरुद्धमनाः । मनसोऽनिरुद्धत्वादेव सदा निरन्तरं अशुचिः इन्द्रियाणां यथेष्टाऽऽचरणप्रयुक्तपापेन दूषितो भवति । स उक्तविशेषणो रथी तत्पदं अक्षरब्रह्मस्वरूपं स्थानं नाऽऽप्नोति न प्राप्नोति तेन सारथिनेति शेषः । किन्तु संसारं च जन्ममरणरूपमेव अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ७ ॥

किञ्च—

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

य आत्माख्यो रथी एव विज्ञानवान् शिक्षितबुद्ध्याख्यसारथियुक्तः सम्-नस्कः निगृहीतमनस्साहितः सदा सर्वदा शुचिः शुद्धचित्तो भवति स तु सचो-क्तविशेषणो रथी तत्पदं ब्रह्मरूपपदं आप्नोति याति यस्माद्ब्रह्मस्वरूपात्पदादप्र-च्युतः सन् भूयः पुनः न जायते नोत्पद्यते ॥ ८ ॥

तत्पदमाप्नोतीत्युक्तमेवार्थं विवृणोति—

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदं ॥ ९ ॥

यो विज्ञानसारथिः विवेकवतीबुद्धिः सारथिर्यस्य स तथा मनःप्रग्रहवान् निगृहीतमनोरूपरशनावान् । एवम्भूतो यो नरो विद्वान् स पुरुषः अध्वनः पारं संसारसमुद्रात्परं स्थानं आप्नोति याति संसाराद्विमुक्तो भवतीति यावत् । यद्वा सोऽध्वनः पारमाप्नोति संसारान्तर्भूतदेवयानदक्षिणायना ऽधोगतिरूपाया गतेः पारं तदप्राप्यं यत्तदाप्नोतीत्यर्थः । तत्संसाररहितस्थानं विष्णोर्व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः परमं उत्कृष्टं पदं स्वरूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥

तद्विष्णोः परमं पदमित्युक्तस्य पदस्य सर्वोत्कृष्टत्वं वक्तुं सापेक्षकोत्कृष्टत्वप-रम्परां तावदाह—

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनस्सतु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १० ॥

इन्द्रियेभ्यः श्रोत्रादिपञ्चज्ञानेन्द्रियेभ्यः परा उत्कृष्टा हि प्रसिद्धा अर्थाः शब्दादिविषयाः इंद्रियाणामर्थाधीनप्रवृत्तिमत्त्वात् । च पुनः अर्थेभ्यः शब्दा-दिविषयेभ्यः परं उत्कृष्टं सूक्ष्मं मनः संकल्पविकल्पात्मकं मनसोर्थऽग्राहकत्वात् । तु पुनः मनसः संकल्पादिरूपात् परा उत्कृष्टा बुद्धिर्निश्चयलक्षणा । मनोव्यापारस्य बुद्ध्यधीनत्वात् । बुद्धेरस्मदादिव्यष्टिबुद्धेः महानात्मा समष्टिबुद्धिरूपः परः उत्कृष्टः ॥ १० ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

महतः समष्टिबुद्धेः परं उत्कृष्टं अव्यक्तं सर्वजगतो बीजं मायाख्यमव्याकृतं अव्यक्तात् उक्तविशेषणात् पुरुषः पूर्णः सकलजडवर्गप्रकाशक आत्मा परः

---

१ त्रिधासंसारगतेरप्राप्यं यत्तत्पदमाप्नोति ।

उत्कृष्टः । तस्मादप्यन्यः कश्चित्परः स्यादित्यत आह—**पुरुषादिति** । पुरुषात् सर्वत्र पूर्णादात्मनः परं उत्कृष्टं किञ्चित् किमपि वस्त्वन्तरं नास्ति । एवं कस्मादित्यतआह—**सेति** । यस्मात् सा उक्तस्वरूपात्मा काष्ठा उक्तपरत्वानां विश्रान्तिभूमिः सा परा गतिः सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतिप्रसिद्धा परा उत्कृष्टा गतिः गन्तव्यफलस्वरूपा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं सर्वकार्य्यवर्गाधिष्ठानत्वेनोक्तस्यात्मनो भानाभानयोर्हेतुमाह—

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

एष इन्द्रियादिकार्य्यवर्गात्परत्वेनोक्तः आत्मा प्रत्यक्चैतन्यरूपः सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बान्तेषु भूतेषु प्राणिषु स्थितोपि गूढः अविद्यया आच्छादितः सन् न प्रकाशते सर्वस्मात्पर आनन्दरूपोहमिति व्यवहारयोग्यो न भवतीत्यर्थः । ननु तमक्रतुः पश्यति वीतशोक इति पूर्वोक्ताद्विरुद्धं न प्रकाशते इति कथमुच्यते इत्याशंक्य चित्तशुद्ध्यशुद्धिभ्यामधिकारिभेदान्न विरोध इत्याह—**दृश्यतेत्विति** तु शब्दः । एवार्थकः । सूक्ष्मदर्शिभिः इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादि प्रकारेणोत्तरोत्तरसूक्ष्मत्वविचारेण सूक्ष्मात्मतत्त्वं द्रष्टुं शीलं येषां तैः पण्डितैः अग्र्यया मुख्यया गुरूपदिष्टमहावाक्यजन्यया सूक्ष्मया सूक्ष्मपदार्थग्रहणसमर्थया बुद्ध्या निश्चयात्मिकयैव एषः आत्मा दृश्यते प्रत्यग्रूपेण साक्षात्क्रियत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

बुद्ध्यैकाग्र्यं विना सूक्ष्मतत्त्वस्य भानासंभवात्तदैकाग्र्यप्रकारमाह—

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छांत आत्मनि ॥ १३ ॥

प्राज्ञः आत्मा जिज्ञासुः पुरुषः वाक् वागादिसर्वेन्द्रियगणं मनसि सर्वेन्द्रियानियामके संकल्पविकल्परूपे यच्छेत् निरुन्ध्यात् मनोव्यापारातिरिक्तेन्द्रियव्यापाराभावं कुर्य्यादिति यावत् । तत् मनः ज्ञान आत्मनि निश्चलरूपायां व्यष्टिबुद्धौ यच्छेत् निरुन्ध्यात् । व्यष्टिबुद्धिव्यापारातिरिक्तमनोव्यापाराभावं कुर्य्यात् । ज्ञानं व्यष्टिबुद्धितत्त्वं आत्मनि महति व्यष्टिबुद्धीनामात्मभूते महत्तत्वे समष्टिबुद्धिरूपे नियच्छेत् विलापयेत् । समष्टिबुद्धिव्यतिरिक्तव्यष्टिबुद्धिर्नास्तीति चिन्तयेत् । तत् समष्टिबुद्धितत्त्वं शान्ते निर्विकारे आत्मनि प्रत्यगात्मनि

सर्वकरणव्यापारसाक्षीणि यच्छेत् विलापयेत् आत्मातिरिक्तसमष्टिबुद्ध्यभावं चिन्तयेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं योगाभ्यासेन चित्तस्यैकाग्रतां सम्पाद्य यत्रात्मनि समष्टिबुद्धिलयोक्तस्तस्यात्मनो ज्ञाने प्रयतितव्यमिति मातृवद्धितैषिणी श्रुतिराह—

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत । क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥

हे अधिकारिणो जना यूयं उत्तिष्ठत ज्ञानाय प्रयतध्वं जाग्रत अज्ञानरूपनिद्रां त्यजत वरान् ब्रह्मविद आचार्य्यान् प्राप्य तेषां समीपं गत्वा निबोधत । तैरुपदिष्टमात्मतत्त्वं विजानीत । नह्यसमाहितचित्तैस्तदवगन्तुं शक्यं अतिसूक्ष्मात्मज्ञानस्य दुःसम्पाद्यत्वादिति सदृष्टान्तं श्रुतिराह—**क्षुरस्येति** । क्षुरस्य नापितशस्त्रविशेषस्य धारा अग्रभागो निशिता शाणसंघर्षणेन तीक्ष्णीकृता यथा दुरत्यया पद्भ्यां गंतुमशक्या । तथा तत्पथः पंथानं आत्मज्ञानलक्षणं मार्गं दुर्गं दुःखेन सम्पाद्यं कवयः पंडिताः वदन्ति कथयन्तीत्यर्थः॥१४॥

नन्वात्मवस्तुनः सुज्ञेयत्वे कथं तज्ज्ञानमार्गस्य दुर्गमत्वमित्याशंक्य शब्दादिगुणहीनत्वेनात्मनोऽतिसूक्ष्मत्वान्नास्ति सुज्ञेयत्वमित्याह—

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तंमहतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥

तं ब्रह्मात्मानं निचाय्य ज्ञात्वा मृत्युमुखात् जन्मरणलक्षणात्संसारात् प्रमुच्यते मुक्तो भवतीति सम्बन्धः । कीदृशं तमित्याकांक्षायां तस्य विशेषणदर्शकमाह—**अशब्दमित्यादि** । यत् ब्रह्मात्मस्वरूपं अशब्दं शब्दगुणहीनं अस्पर्शं स्पर्शगुणरहितं । एवमरूपमित्यादिविशेषणत्रयमपिव्याख्येयम् । अशब्दादिमत्त्वाद्व्ययं अपक्षयरहितमित्यर्थः । अयमत्र प्रयोगः । ब्रह्माव्ययं । अशब्दादिमत्त्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिव्यादि । अव्ययत्वादेव नित्यं नाशरहितं । नित्यत्वे हेत्वंतरमाह—अनाद्यनन्तं न विद्यते आदिकारणं यस्य सोऽनादिः । न विद्यतेऽन्तः कार्य्यं यस्य सोऽनन्तः । अनादिश्चासावनन्तश्चानाद्यनन्तस्तमनाद्यनन्तम् । कारणकार्यरहितमित्यर्थः । महतः बुद्ध्याख्यान्महत्तत्वात्परं विलक्षणं ध्रुवं अक्रियम् । एवम्भूतं ब्रह्मात्मानं निचाय्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

उक्तज्ञानमेवश्रुतिः स्तौति—

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनं ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

नाचिकेतं नचिकेतसा लब्धं मृत्युप्रोक्तं मृत्युना यमेनोपदिष्टं इदमुपाख्यानं वल्लीत्रयात्मकं गुरुशिष्यसंवादरूपं सनातनं चिरकालीनं उक्त्वा ब्राह्मणादि त्रिवर्णेभ्यः श्रावयित्वा च पुनः श्रुत्वा आचार्य्येभ्यः श्रवणं कृत्वा मेधावी विवेकी पुरुषः ब्रह्मलोके महीयते हिरण्यगर्भवत्पूज्यो भवति । अस्योपाख्यानस्य श्रवणकीर्त्तनाभ्यामप्यर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकस्य प्राप्तिर्भवतीति भावः ॥ १६ ॥

प्रथमाध्यायमुपसंहरति—

य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि । प्रयतः श्राद्ध
काले वा तदानंत्याय कल्पते तदानंत्याय कल्पते ॥ १७ ॥

इति तृतीया वल्ली ॥ ३ ॥

यः कश्चित्पुरुषः प्रयतः शुचिर्भूत्वा इमं ग्रंथं परमं उत्कृष्टं गुह्यं गोपनीयं ब्रह्मसंसदि ब्राह्मणसभायां श्रावयेत् पाठतोऽर्थतश्च श्रवणं कारयेत् वा अथवा श्राद्धकाले श्राद्धान्नं भुञ्जानान्ब्राह्मणान् श्रावयेत् । तस्य पुरुषस्य तत् श्राद्धं आनंत्याय कल्पते अनंतफलयोगो भवति । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था ॥ १७ ॥

इति काठकोपनिषद्दीकायामुपनिषन्मणिप्रभायां प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थवल्ली ।

एवं पूर्वाध्याये संक्षेपेणोक्तस्य ब्रह्मणो रूपं विस्तरेण वक्तुमयमध्याय आरभ्यते। तत्र गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते इत्यनेनोक्तादनाद्यविद्यारूपादात्मनोऽभानकारणादन्यदागन्तुकं विद्यायाः प्रतिबन्धकं परिहाराय वक्तव्यमितीन्द्रियाणां पराक्प्रवणत्वमात्मदर्शनप्रतिबन्धकमाह—

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति
नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तच-
क्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

स्वयंभूः परमेश्वरः खानि खोपलक्षितानि श्रोत्रादीन्द्रियाणि पराञ्चि बाह्य-

शब्दादिविषयप्रकाशनसमर्थानि व्यतृणत् हिंसितवान्। बहिर्मुखतया निर्माणमेवेन्द्रियाणामहितकरत्वाद्धननमिव भवतीति भावः। तस्मात् इन्द्रियाणां बहिर्गामित्वात् सर्वोपि जनस्तैरिन्द्रियैः पराङ् पश्यति बाह्यान् शब्दादिविषयान् जानाति नान्तरात्मन् अन्तर्यामिणं प्रयागात्मानं न जानाति। एवं लोकस्य बाह्यविषयोपलब्धृत्स्वभावत्वे सत्यपि कश्चिद्धीरः कोपि विवेकी आवृतचक्षुः विषयेभ्य आवृतं व्यावृतं चक्षुः श्रोत्रादीन्द्रियगणो येन सः अमृतत्वं मोक्षं इच्छन् मोक्षप्राप्तिकामनया प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्चैतन्यभूतमात्मानं ऐक्षत् छंदसि कालस्यानियमात् साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमुक्तानात्मदर्शिनः संसारानर्थप्राप्तिरात्मदर्शिनस्तान्निवृत्तिश्च भवतीत्याह-

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम्। अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवंमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

ये बाला अल्पप्रज्ञाः पराचः बाह्यान् कामान् दृष्टादृष्टशब्दादिविषयान् अनुयान्ति पुर्वोक्तेन्द्रियैर्भजन्ते ते विषयभाजः पुरुषाः विततस्य व्याध्यादिनानारूपेण प्रसृतस्य मृत्योः सर्वमा॰कस्य यमस्य पाशं निरन्तरजन्ममरणलक्षणमनर्थव्रातं यान्ति प्राप्नुवंति। यत एवमविवेकिनो दशा भवति अथ तस्मात् धीराः विवेकिनः ध्रुवं निरातिशयं नित्यं अमृतत्वं स्वरूपावस्थानलक्षणं विदित्वा विज्ञाय इह संसारे अध्रुवेषु ब्रह्मलोकान्तानित्यफलेषु मध्ये किमप्यनित्यफलं न प्रार्थयन्ते नेच्छन्ति। तेषामात्मज्ञानप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

अमृतत्वं विदित्वेत्यनेनोक्तस्यात्मवेदनस्य परोक्षत्वशंकानिवृयर्त्थं कार्य्यकरणसंघाद्विविक्तस्यात्मनश्चैतन्यस्वरूपस्वमाह—

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शा[1]ंश्च मैथुनान्।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते। एतद्वै तत् ॥ ३ ॥

रूपं नीलपीतादिलक्षणं। रसं मधुरादिकं गंधं सुरभ्यसुरभिलक्षणं शब्दान् वर्णात्मकध्वन्यात्मकान् स्पर्शान् शीतोष्णादिरूपान् मैथुनान् स्त्रीसंसर्गजन्यसुखविशेषान् येन अपरोक्षसाक्षिभूतेनात्मना विजानाति यत्तादात्म्यापन्नः सर्वोपि जनोऽनुभवति एतद्वै तत्। तत् धर्माधर्माद्यतीतत्वोपलक्षितं त्वया पृष्टमात्मतत्त्वं

१ निरुद्धवृत्तिकेंद्रियगण इति यावत्।

एतत् वै साक्षिचैतन्यमेवेत्यन्वयः । **ननु** इन्द्रियादिना रूपादीन् जानाति लोकः नतु साक्षिभूतेनात्मनेत्याशंक्येन्द्रियादीनां जडत्वेन रूपादिप्रकाशकत्वाभावान्मैवमित्याह-**एतेनेति** । एतेनैव देहादिव्यतिरिक्तात्मनैव विजानातीति । आत्मनोऽविज्ञेयाभावात्सर्वज्ञत्वमाह—**किमिति** । अत्र लोके आत्मनाऽविज्ञेयं किं परिशिष्यतेऽवशिष्टं भवति न किमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अतिसूक्ष्मत्वाद्दुर्विज्ञेयमात्मतत्वं मत्वा पुनरपि तमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह—

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

स्वप्नान्तं अन्तं मध्यं स्वप्नकालिकवस्तुजातं जागरितान्तं जागरितकालिकवस्तुजातं च उभौ उक्तार्थौ स्वप्नान्तजागरितांतौ येन साक्षिचैतन्येनानुपश्यति जानाति लोकः । तं महान्तं व्यापकं विभुं विविधरूपेण भवनशीलं सर्वकल्पनाऽधिष्ठानभूतं आत्मानं प्रत्यक्चैतन्यरूपं मत्वा आत्मत्वेन साक्षात्कृत्य धीरः आत्मवेत्ता न शोचति कर्तृत्वादिरूपं शोकं न करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

जीवेशभेदं निराकुर्वन् पुनरपि तमेवार्थमाह—

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ५ ॥

यः अधिकारी पुरुषः इमं सर्वस्य द्रष्टारं आत्मानं प्रत्यक्चैतन्यं वेद साक्षात्करोति स पुरुषः ततः आत्मज्ञानादूर्ध्वं । न विजुगुप्सते भयहेतुद्वैतज्ञानाभावात् । आत्मानं रक्षितुं नेच्छतीति संबन्धः । उक्तात्मान विशिनष्टि—मध्वदं कर्मफलभोक्तारं जीवं प्राणादिकलापस्य धारकं अंतिकात् अंतिकं समीपस्थं । भूतभव्यस्य भूतादिकालत्रयोपलक्षितस्य सर्वप्रपञ्चस्य ईशानं नियंतारं तत् नचिकेतसा पृष्टमात्मतत्वं एतद्वै उक्तप्रत्यक्चैतन्यरूपमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

हिरण्यगर्भोपि यस्य रूपं तत्सर्वान्तरं ब्रह्मेत्याह—

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत । गुहां
प्रविश्यतिष्ठन्तंयोभूतेभिर्व्यपश्यत । एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

यो हिरण्यगर्भः अद्भ्यः अप्सहितेभ्यो ब्रह्माण्डारंभकस्थूलभूतेभ्यः पूर्वं प्रथमं अजायत उत्पन्नः । तं यः कश्चित् मुमुक्षुः व्यपश्यत् पश्यति स ब्रह्मैव पश्यति । कार्य्यकारणयोरभेदात् । तत् नचिकेतसा पृष्टमात्मतत्वमपि एतद्वै एतन्मंत्रोक्त

स्वरूपमेवेत्यन्वयः । कीदृशं तं पूर्वं कार्य्योत्पतेः प्राक् तपसः ज्ञानरूपाद्ब्रह्मणो जातं उत्पन्नं । पुनः कीदृशं गुहां सर्वप्राणिनां हृदयाकाशं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा भूतेभिः कार्याकरणसंघाताकारैर्भूतैः सह तिष्ठतं स्थितम् ॥ ६ ॥

उक्तमेवार्थं विशदयति—

या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

या अदितिः शब्दादिविषयाणामदनकर्त्री प्राणेन प्राणघटितसूक्ष्मशरीरोपाधिकेन हिरण्यगर्भरूपेण सम्भवति परस्माद्ब्रह्मणो जायते देवतामयी सर्वदेवतात्मका । तां गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं सर्वेषां हृदयाकाशं प्रविश्य स्थितां । यः कश्चित्पश्यति स ब्रह्मैव पश्यति तत् नाचिकेतसा पृष्टमात्मतत्वमपि एतद्वै एतन्मंत्रोक्तस्वरूपमेव कीदृशी सा अदितिः या अदितिः भूतेभिः भूतैः सर्वप्राणिभिः सह तादात्म्यमापन्ना सति व्यजायत् जातेत्यर्थः ॥ ७ ॥

विराडात्मकाऽग्निरपि ब्रह्मेत्याह—

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः । दिवेदिवे ईड्यो जागृवद्भि-र्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

यो जातवेदाः अग्निः अरण्योरुत्तराधरमथनकाष्ठयोर्निहितः स्थितः सोऽग्निरपि तत् प्रकृतं एतद्वै ब्रह्मस्वरूपमेवेति सम्बन्धः । कीदृशोऽग्निरित्याकांक्षायां सदृष्टान्तं तं विशिनष्टि—**गर्भइति** । गर्भिणीभिः स्त्रीभिः यथा पथ्यान्नाशनादिना गर्भः सुभृतः सुष्ठु धृतो भवति इव । तथा जागृवद्भिर्निद्रावर्जितैर्योगिभिः सुभृतः ध्यानभावनयांतर्धृतः । तथा हविष्मद्भिराज्यादिमद्भिर्याज्ञिकैः मनुष्येभिः मनुष्यैरध्वरे सुभृतः सुष्ठु धृतः । पुनः कीदृशोऽग्निः दिवे दिवे दिने दिने स्वर्गमोक्षाकांक्षिभिर्योगिभिर्याज्ञिकैश्च ईड्यः स्तुत्यः ॥ ८ ॥

एवं हिरण्यगर्भावयवभूतमग्निमुक्त्वाऽन्यदेवतानामपि हिरण्यगर्भावयवत्वमाह—

यतश्चोदेति सूर्य्योऽस्तं यत्र च गच्छति ।
तं देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

यतो यस्मात्प्राणाख्यादधिदैववाय्वात्मकात् सूर्य्यउदेति ब्रह्मणोऽहन्यहन्युत्तिष्ठति । यत्र यस्मिन्प्राणे अस्तं तिरोभावं गच्छति प्राप्नोति प्राणाद्वा एष उदेति

प्राणेऽस्तमेतीति श्रुत्यन्तरात् । तं तत्र प्राणे सर्वे देवाः अधिदेवमग्न्यादय अध्यात्मं वागादयश्च अर्पिताः रथचक्रनाभावरा इव स्थिताः कश्चन कोपि देवः तदुतमेव-प्राणं नात्येति तदात्मकतामतिक्रम्य तदन्यत्वं न गच्छतीत्यर्थः । एतद्वैतत् तत् नचिकेतसा पृष्टं वस्तु एतद्वै उक्तस्वरूपमेव ॥ ९ ॥

ननु सर्वात्मकं ब्रह्मेति यदुक्तं तदयुक्तम् । उपाध्यवच्छिन्नचेतन्यस्य संसारित्वा-द्ब्रह्मणश्चासंसारित्वाद्विरुद्धधर्माक्रांतयोरैक्यायोगादित्याशंक्य विरुद्धधर्मत्वस्यौपा-धिकत्वाद्वास्तैवकत्वे न किञ्चिदनुपपत्तिरित्याह—

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

यदेव यच्चिद्वस्त्वेव इह जीवोपाधौ सर्वबुद्धिसाक्षितया वर्तते तत् उक्तचैतन्य-मेव अमुत्र अज्ञानरूपेशोपाधौ वर्त्तते । यत् चैतन्यं अमुत्र अज्ञानरूपेशोपाधौ वर्त्तते तत् चैतन्यं इह जीवोपाधौ अनुप्रविष्टं । व्यतिहारोक्तिस्तु अभेददार्ढ्याय बोध्या । यः पुरुषः इह वस्तुतो भेदशून्ये ब्रह्मणि नानेव अहं ब्रह्मणोऽन्यो मत्तोऽन्यद्ब्रह्मेति भिन्नत्वमिव पश्यति विजानाति सः पुरुषः मृत्योः मृत्युं मर-णान्मरणं पुनः पुनः जन्ममरणं आप्नोति गच्छतीत्यर्थः । इवशब्देनौपाधिक-भेदस्य मिथ्यात्वेन चिदैक्याविरोधित्वं सूचितम् ॥ १० ॥

तत्प्राप्तिसाधनमाह—

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः
स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

मनसा शास्त्राचार्य्यसंस्कृतेनैकाग्रेण इदं ब्रह्म आप्तव्यं वेदितव्यं इह प्राप्ते ब्रह्मणि किञ्चन अल्पमपि नाना नानात्वं भेदो नास्ति न विद्यते यः काश्चिदति-मूढः इह ब्रह्मणि नानेव भेदमेव पश्यति । सः पुरुषः मृत्योर्मृत्युं मरणात्पुनर्म-रणं जन्ममरणधारां गच्छति प्राप्नोति ॥ ११ ॥

पुनरपि जीवैक्यमेव द्रढयति—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो
भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ १२ ॥

अंगुष्ठमात्रः अंगुष्ठपरिमाणं मनुष्यहृदयाच्छिद्रं तदन्तर्वर्त्यन्तःकरणोपाधिकः अंगुष्ठपरिमाणः पुरुषः सर्वत्र पूर्णोऽयमात्मा मध्ये आत्मनि शरीरमध्ये तिष्ठति

सर्वसाक्षितया वर्त्तते । भूतभव्यस्य भूतादिकालत्रयोपलक्षितसर्वविश्वस्य ईशानः नियामकः । तमुक्तमात्मानं विदित्वा ततः आत्मज्ञानादूर्ध्वं न विजुगुप्सते आत्मानं रक्षितुं नेच्छतीति योजना । तत् नचिकेतसा पृष्टमात्मतत्वं एतद्वै उक्तस्वरूपमेव ॥ १२ ॥

जीवानित्यत्वशंकां निराकरोति—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो
भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वै तत् ॥ १३ ॥

अंगुष्ठमात्रः अंगुष्ठपरिमाणः पुरुषः पूर्णः अधूमकः अधूमकं ज्योतिरिव धूमरहिताग्निवद्देदीप्यमानः भूतभव्यस्येशानः भूतादिकालत्रयोपलक्षित निखिलस्य नियामकः स एवात्मा अद्य वर्तमानकाले प्राणिषु वर्त्तते स उ स एवात्मा श्वः आगामिकालेपि वर्तते । श्वइति पदं भूतकालस्याप्युपलक्षणं । तथा च भूतकालेपि सएव वर्त्तत इत्यर्थः । एतद्वै तत् तत् नचिकेतसा पृष्टमात्मतत्वं एतद्वै उक्तब्रह्मस्वरूपमेव ॥ १३ ॥

आत्मभेददर्शिनां संसारप्राप्तिरात्मैक्यदर्शिनां मोक्षश्च भवतीत्युक्तमर्थ मुपसंहरतिद्वाभ्यां—

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं
धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानु विधावति ॥ १४ ॥

दुर्गे पर्वतशिखरप्रदेशे वृष्टं मेघान्निपतितं उदकं जलं यथा पर्वतेषु पर्वतांतरवर्त्तिनिम्नप्रदेशेषु विधावति विकीर्णं सद्विशीर्यते । एवं तद्वत् धर्मान् शरीरादिधारकान् आत्मरूपान् पृथक् शरीराद्युपाधिभेदेन भिन्नान् पश्यन् जानन् सन् तानेव आत्मन उपाधिभूतान् शरीरानेव अनुविधावति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति ॥ १५ ॥
॥ द्वितीयेध्याये इतिचतुर्थवल्ली समाप्ता ॥

यथा उदकं स्वच्छजलं शुद्धे स्वच्छे जले आसिक्तं मेघात् पतितं तादृगेव भवति शुद्धजलाभिन्नमेव भवति नतु दुर्गे पतितजलवन्नानाऽवस्थांप्राप्तिद्वारा विनश्यति । एवं तद्वत् मुनेः मननशीलस्य विजानतः आत्माऽभेदज्ञानवतः

विशुद्धे मनसि स्थित आत्मा स्वस्वरूपं भवति तत्पदार्थाभिन्नो भवतीत्यर्थः. गौतम हे नचिकेतः । इति शब्दो वल्लीसमाप्त्यर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीकाठकोपनिषद्व्याख्यायामुपनिषन्मणिप्रभायांद्वितीयाध्याये चतुर्थवल्ली समाप्ता ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमी वल्ली ॥

एवमुक्तस्य ब्रह्मणोऽतिसूक्ष्मत्वेन दुर्विज्ञेयत्वात्पुनरपि प्रकारान्तरेण तन्निर्धारयितुमियं वल्ली प्रारभ्यते । तत्र त्वंपदार्थाभेदेन प्रकृतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषुर्यमो देहादिसंघातादात्मतत्वं तावद्विविनक्ति—

ॐ पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

अजस्य जन्मादिषड्विकाररहितस्य अवक्रचेतसः अवक्रं अकुटिलं सूर्य्यप्रकाशवत्सर्वविषयकं चेतो मायावृत्त्यात्मकं ज्ञानं यस्य स तथा । तस्य ब्रह्मणः पुरं गृहतुल्यमिदं शरीरं तं गृहस्वामिनमात्मानं अनुष्ठाय अभेदेन ज्ञात्वा विद्वान् न शोचति शोकहेतुदुःखजनकदृश्यस्य वास्तवसम्बन्धाभावाच्छोकं न करोति । विमुक्तश्च नित्यमुक्तरूपोऽपि विमुच्यते अद्वितीयात्मज्ञानात्कल्पिताज्ञानरूपबंधरहितो भवतीत्यर्थः । **ननु** पुरस्य द्वारादिमत्त्वाच्छरीरं पुरमिति कथमुच्यते इत्याशंक्याह-**एकादशद्वारमिति** । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एकं मुखं ब्रह्मरन्ध्रं नाभ्यासह त्रीणि अर्वाचि इत्येकादश द्वाराणि यस्य तदेकादशद्वारमित्यर्थः । तत् नचिकेतसा पृष्टं एतद्वै पुरस्वामित्वेनोक्तमेव ॥ १ ॥

ननु पुरमित्येकवचनादेकशरीरस्थत्वेनात्मनः परिच्छिन्नत्वापत्तिरित्याशंक्य सर्वशरीरस्थत्वेन सर्वव्यापकत्वमाह—

ह ꣳ सः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २ ॥

हंसः सूर्य्यरूपः सन्नात्मा शुचिषत् शुचौ दिवि सीदति गच्छतीति शुचिषत्

---

१ पदयोः पौनरुक्त्यं परिहरति विमुक्तश्च इहवाविद्याकृत कामकर्मबन्धनैर्विमुक्तो-भवति विमुच्यते पुनः शरिरं न गृह्णातीत्यर्थः ।

वसुः वायुरूपेण सर्ववासयिता सन् अन्तरिक्षे आकाशे सीदति गच्छतीत्यंतरिक्ष-सत् होता अग्निरूपः सन् पृथिव्यात्मकवेद्यां सीदतीति वेदिषत्। अतिथिः सोमरूपः सन् दुरोणसत् दुरोणे सोमरसाधारकलसे स्थितः दुरोणसत्। यद्वा-ऽतिथिर्ब्राह्मणः सन् दुरोणेषु यज्ञगृहेषु सीदति गच्छतीति दुरोणसत्। नृषु मनुष्येषु सीदति तिष्ठतीति नृषत्। वरेषु देवेषु सीदति तिष्ठतीि वरसत् ऋते सत्ये यज्ञे वा सीदती तिष्ठतीति ऋतसत् व्योम्निआकाशे सीदति गच्छतीति व्योमसत्। अब्जाः यादोरूपेणाप्सु उत्पन्नः गोजाः गवि भूमौ उद्भिज्जरूपेण जातः। ऋतजाः ऋतात् फलारंभोन्मुखात्कर्मणः देहादिरूपेण जातः।अद्रिजाःपर्वतेभ्यो नद्यादिरूपेण जातः। एवं सर्वात्मकमात्मतत्वं ऋतं बाधरहितं बृहत् सर्वव्यापकं ब्रह्मेत्यर्थः ॥२॥

उक्तस्यैवात्मनः स्वरूपाधिगमे लिंगमाह—

ऊर्ध्वंप्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति।
मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते ॥ ३ ॥

य आत्मा प्राणं प्राणाख्यं वायुं ऊर्ध्वं हृदयादुपरिदेशे उन्नयति प्रापयति अपानं अपानाख्यवायुं प्रत्यक् हृदयादधो देशे अस्यति प्रक्षिपति। तं मध्ये शरीरांतर्वर्तिहृदयाकाशे आसीनं स्थितं वामनं परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वेन भासमानं। यद्वा वामनं प्रशस्तफलप्रापकं। यद्वा वामनं सम्भजनीयमात्मानं विश्वे सर्वे देवाः चक्षुरादीन्द्रियाणि उपासते स्वस्वव्यापाररूपबलीसमर्पणेन सेवन्त इत्यर्थः। एतेन प्राणकरणव्यापारा यदर्थाः, प्राणकरणग्रामश्च यदधीनः स आत्मा प्राणादिभ्योऽन्य इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

आत्मनो देहादिस्थितिप्रयोजकत्वेन देहादिव्यतिरिक्तत्वं दर्शयति—

अस्य विश्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः।
देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते। एतद्वै तत् ॥४॥

अस्य पूर्वोक्तस्य शरीरस्थस्य शरीरे वर्तमानस्य विश्रंसमानस्य भ्रंशमानस्य एतद्विवृणोति देहाद्विमुच्यमानस्य शरीराद्बहिर्निर्गतस्य देहिनो देहवतः आत्मनः अत्र अस्मिन्देहे किं परिशिष्यते एतद्देहस्थितिकारणं किमवशिष्टो भवति। न किंचिदपि देहान्निर्गते आत्मनि देहस्य काष्ठावद्दाह्ययोग्यत्वदर्शनाद्देहादन्यो देहादिस्थितिहेतुरात्मेति सिद्धं। एतद्वै तत्। तत् नचिकेतसा पृष्टमात्मतत्वं एतद्वै उक्तब्रह्मस्वरूपमेव ॥ ४ ॥

ननु देहादिस्थितिप्रयोजकत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणादौ प्रसिद्धत्वान्नैतावता प्राण दिव्यतिरिक्तात्मनः सिद्धिरित्याशंक्याचेतनस्य प्राणादेः स्वार्थत्वस्वातंत्र्ययोरसंभवेन स्वथितावप्यशक्तस्य प्राणादेः सुतरां स्वभिन्नदेहाभिन्नदेहादिस्थितिकारणत्वासंभवान्नैवमित्याह—

न प्राणेन नपापेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवंति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥

कश्चन कोपि मर्त्यो मरणधर्मा देहचक्षुरादिः प्राणेन प्राणाख्यवायुना न जीवति स्थितिं न लभते । अपानेन अपानवायुना न जीवति प्राणापनग्रहणं समानादेरुपलक्षणार्थं । इतरेणैव प्राणादिविलक्षणेन चैतन्येन तु जीवंति प्राणादिसर्वेन्द्रियाणि स्थितिं लभन्ते यस्मिन् स्वकारणभूते आत्मनि एतौ प्राणापानौ उभौ उपाश्रितौ प्रतितिष्ठन्तौ भवतः कल्पितस्य प्राणादिजडवर्गस्य चेतनाश्रितत्वनियमादिति भावः । एतेन नायमस्तीतिमतं निरस्तं ॥ ५ ॥

एवं देहादिसंघातादन्यत्वेनोक्तमप्यात्मानं प्रकारान्तरेण वक्तुकामः प्रतिजानीते—

हंत त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सतातनं ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

हंत इदानीं पुनरपि ते तुभ्यं नचिकेतसे इदं उक्तलक्षणं ब्रह्म गुह्यं गोप्यं सनातनं पुराणं प्रवक्ष्यामि कथयिष्यामि येयं प्रेते इति पृष्टः परलोकसम्बन्ध्यात्मास्तित्वेऽपि यः सन्देह आसीत् तन्निराकर्तुं पुनः प्रतिजानीते—यथेति । हे गौतम—नचिकेतः आत्मा देही मरणं प्राप्य यथा भवति यथा संसरति तच्च शृणु ॥ ६ ॥

प्रतिज्ञातं परलोकसम्बन्ध्यात्मास्तित्वं तावदाह—

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयंति यथा कर्मयथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

अन्ये केचिदज्ञाः देहिनो देहवन्तो जन्तवः मरणं प्राप्य शरीरत्वाय शरीरग्रहणार्थं योनिंप्रपद्यन्ते शुक्रंरूपेण स्त्रीयोनिं प्रविशन्तीत्यर्थः । अन्ये अत्यन्तपापिष्ठास्तु स्थाणुं वृक्षादिस्थावरभावं अनुसंयन्ति मरणानंतरं गच्छंति । यथाकर्म इह जन्मनि यादृशं कर्म कृतं यथाश्रुतं यादृशं विहितं प्रतिषिद्धं वा ज्ञानं

सम्पादितं तदनुरूपमेव शरीरं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञातं गुह्यं ब्रह्मेदानीमाह—

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ ८ ॥

य एषः स्वप्रकाशचिद्रूपः पुरुषः सुप्तेषु इन्द्रियेषु उपरतेषु सत्सु जागर्ति निद्रा-रहितो भवति किं कुर्वन् कामं कामं काम्यमानपशुपुत्रादिरूपं निर्मिमाणः रचयन् सन् तदेव स्वप्नदृष्टतया वर्णितं पुरुषस्वरूपमेव शुक्रं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वेन शुद्धं तत् उक्तपुरुषस्य ब्रह्मस्वरूपमेव ब्रह्म व्यापकं तदेव उक्तात्मतत्वमेव अमृतं मोक्षस्वरूपं चोच्यते श्रुतिभिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तपुरुषस्यब्रह्मस्वरूपत्वे हेतुतया सर्वाधारत्वमाह—

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

तस्मिन्ब्रह्मणि सर्वे लोकाः पृथिव्यादयो जनाश्च श्रिताः स्थिताः कश्चन कोपि पदार्थः तत् ब्रह्मस्वरूपं नात्येति तदात्मकतामतिक्रम्य तदन्यत्वं न गच्छति उ एव एतद्वैतत् हे नचिकेतः तत् त्वया पृष्टं ब्रह्मस्वरूपं एतद्वै वर्णितस्वरूपमेव ॥ ९ ॥

हंसः शुचिषदिति मंत्रेण सर्वपुरेष्वेक एवात्मेत्युक्तं तद्दार्ढ्याय दृष्टान्तद्वयमाह—

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥

यथा एक एवाग्निः भुवनं भवतीति भुवनं काष्ठनिचयः । तं प्रविष्टः प्राप्तः सन् रूपं रूपं नानाविधकाष्ठं प्रति प्रतिरूपः स्वोपाधिभूतकाष्ठसमानाकारः बभूव भवति । वस्तुतस्तु तेजोरूपेण स्वोपाधिभूतकाष्ठेभ्यो विलक्षणः तथा अग्निवत् सर्वभूतान्तरात्मा सर्वप्राणिषु स्थित आत्मा एकएव रूपं रूपं प्रतिशरीरं प्रतिरूपः तत्तच्छरीरसमानाकारः बभूवेति पूर्वेणान्वयः । **ननु** देहाकारेण स्थितस्यात्मनोपि देहवन्नाशः स्यादित्यत आह—**बहिश्चेति** । स्वस्वरूपेणतत्तच्छरीरादिलक्षण आकाशवन्निर्विकार एवेत्यर्थः ॥ १० ॥

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रति-
रूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ११ ॥

यथा एकएव वायुः समष्टिरूपः भुवनं लोकं व्यष्टिमूक्ष्मशरीरं प्रविष्टः प्राण-रूपेण प्राप्तः सन् रूपं रूपं नानाविधशरीरं प्रति प्रतिरूपः तत्तच्छरीरतादात्म्येन तत्तच्छरीरसदृशनानारूपो बभूव भवति एकस्तथेत्यादि पूर्ववत् ॥ ११ ॥

एवमग्निवाय्वोरिवात्मनः सर्वानुगतत्वात्सर्वतो बहिष्ठत्वाच्चैकत्वं वास्तवं । भेदस्य तूपाधिमन्तरेणाप्रतीयनमात्वादौपाधिकत्वमित्युक्तं । इदानीमेकस्य सर्वान्तःस्थस्यात्मनः संसारदुःखित्वप्रसक्तिमाशंक्याह—

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्नलिप्यते
चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्त-
रात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ १२ ॥

यथा सर्वलोकस्य प्राणिमात्रस्य चक्षुः आलोकेन चक्षुष उपकारित्वात् देवतारूपेण चक्षुषि स्थितत्वाद्वा चक्षुः सूर्यः चाक्षुषैः निषिद्धदर्शनद्वारा चक्षुज न्यपापात्मकैः बाह्यदोषैः अशुचिवस्तुसंसर्गजन्याशुचित्वादिभिश्च न लिप्यते न संबध्यते । यतो बाह्यः तेजोरूपेण चक्षुषो बहिर्नभसि स्थितः । तथा एकः सजातीयादिभेदरहितः सर्वभूतान्तरात्मा सर्वप्राणिनामन्तः बुद्धौ स्थित आत्मा सर्वभूतानां तत्तदर्थप्रकाशनेनोपकुर्वन्नपि लोकदुःखेन देहधर्मेणाध्यात्मिकादिरूपेण आत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वारोपनिमितेन जन्ममरणादिलक्षणेन च न लिप्यते यतो बाह्यः वस्तुतो देहद्वयसम्बन्धरहित इत्यर्थः ॥ १२ ॥

परोत्कर्षदर्शनेन पारतंत्र्येण च दुःखमुत्पद्यते । आत्मनस्त्वेकत्वात्स्वातंत्र्याच्च न दुःखप्रसक्तिरित्याह—

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः
करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां
शान्तिः शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १३ ॥

एकः सजातीयादिभेदशून्यः वशी सर्वं जगद्वशे वर्त्तते यस्य स वशसी वभूतान्तरात्मा सर्वप्राणिनां बुद्धौ स्थितः य आत्मा एकं रूपं भेदरहितं निरुपाधिचिद्रूपं बहुधा औपाधिकनानाप्रकारकं करोति तमात्मस्थं बुद्धौ स्थितं

आत्मानं ये धीराः विवेकिनः अनुपश्यंति आचार्य्योपदेशानन्तरं साक्षादनुभवन्ति तेषां आत्मसाक्षात्कारवतां शाश्वतं नित्यं सुखं आत्मानन्दो भवति नेतरेषां अनात्मविदामुक्तसुखं न भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

नित्यो ऽनित्यानां चेतनश्चेतनानां एको बहूनां
यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति
धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १४ ॥

किञ्च य आत्माऽनित्यानां विनाशिनां भावानामपि नित्योऽविनाशी । शक्तिशेषलयाधार इति यावत् । चेतनश्चेतनानां चेतनानां बुद्धिमतामपि ब्रह्मेन्द्रादीनां परमात्मा चेतनः नियन्तेत्यर्थः । यद्वाऽकारप्रश्लेषाभावपक्षे ऽयमर्थः । य आत्मा नित्यानां नित्यत्वेनाभिमतानां कालादीनामपि नित्यः स्वनित्यताप्रदानेन नित्यत्वप्रयोजकः चेतनानां चेतनत्वेनाभिमतानां बुद्ध्यादीनां चेतनः स्वचेतनताप्रदानेन चेतनताप्रयोजक इत्यर्थः । यः सर्वेश्वरः एकः सहायशून्य एव बहूनां अनेकेषां प्राणिनां कामान् अभिलषितपदार्थान् विदधाति ददाति तं आत्मानं आत्मस्थं बुद्धौ स्थितं ये धीराः विवेकिनः अनुपश्यन्ति गुरूपदेशान्तरमात्मत्वेन विजानन्ति तेषां आत्मद्रष्टृणां शाश्वती नित्या स्वात्मभूता शांतिः संसारदुःखनिवृत्तिर्भवति नेतरेषां अनात्मविदामुक्तशांतिर्न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवमुक्तपरमात्मभूते सुखे विदुषामनुभवं प्रमाणयति—

तदेतदिति मन्यन्ते ऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।
कथं नु तद्विजानीयां किमु तद्भाति विभाति वा ॥१५॥

तत् पूर्वोक्तं परमं निरतिशयं सुखं आत्मानन्दभूतं अनिर्देश्यं वक्तुमशक्यमपि विद्वांसः एतदित्यपरोक्षत्वेन मन्यन्ते जानन्तीत्यर्थः विद्वदनुभवसिद्धत्वादुक्तात्मसुखे असम्भावनां विहाय जिज्ञासुनैवं विचारणीयमित्याह—**कथमिति** । नु इति वितर्के तत् परमसुखं कथं केन प्रकारेणाहं विजानीयां अपरोक्षतया स्वबुद्धिविषयं कुर्य्यां । उ इति वितर्के । किं तत् सुखं भाति ममेदानीं परोक्षतयाऽवभासते किंवा विभाति विस्पष्टं भासते एवं चिन्तयतो विरक्त-

---

१ शक्तिः कार्य्योत्पादने सामर्थ्यं । तस्याः शेषोयस्मिन् लये स शक्तिशेषलयः तस्याधारः सः ॥

स्यावाङ्मनसगम्यं तत्सुखं प्रतिभातीति भावः ॥ १५ ॥

एवमुक्तस्य ब्रह्मात्मकसुखस्य पराधीनप्रकाशत्वं वारयन्नाह—

न तत्र सूर्य्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भाति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १६ ॥

इति द्वितीयाध्याये पञ्चमी वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥

तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोपि सूर्य्यो न भाति न तद्ब्रह्म प्रकाशयति न चन्द्रतारकं चन्द्रश्च तारकाश्च तेषां समाहारः चन्द्रतारकं न भाति न प्रकाशति इमाः सर्वजनप्रसिद्धाः विद्युतः ताडितो नभांति न भासयन्ति अयं अस्मद्दृष्टिविषयोऽग्निः कुतः कथं भायान्न मायादेव न भासयेदेवेत्यर्थः । तमेवानन्दात्मानमेव भान्तं दीप्यमानं सन्तं सर्वं सूर्य्यादिकं अनुभाति तत्प्रकाशानन्तरं प्रकाशाश्रयो भवतीत्यर्थः । **ननु** गच्छन्तः पुरुषस्य स्वतन्त्रगतिवत्तेषामपि स्वतन्त्रः प्रकाशः किं न स्यादित्यत आह—**तस्येति** । तस्य स्वप्रकाशरूपस्य ब्रह्मणो भासा दीप्त्या सर्वमिदं उक्तं सूर्य्यादिकं सर्वं विभाति प्रकाशाश्रयो भवति । न स्वतंत्रप्रकाशवानित्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीकाठकोपनिषट्टीकायामुपनिषन्मणिप्रभायां द्वितीयाध्याये पञ्चमी वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी वल्ली

एवमादित्यादेः प्रकाशकत्वेनोक्तमपि ब्रह्म दुर्विज्ञेयत्वात्प्रकारान्तरेण वक्तुमियं वल्ली आरभ्यते । तत्र संसारकारणत्वेन ब्रह्मस्वरूपावधारणाय कार्य्यवर्गं वृक्षरूपत्वेन तावदाह—

ॐ ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखः एषोऽश्वत्थः सनातनः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ १ ॥

एषः प्रत्यक्षसिद्धो ब्रह्मादिस्थावरान्तसंसारः अश्वत्थः संसारवृक्षः सनातनः प्रवाहरूपेणानादिसिद्धः । **ननु** मूलशाखारहितस्य कथं वृक्षत्वमित्यत आह—**ऊर्ध्वमूलइति** । ऊर्ध्वं उत्कृष्टं ब्रह्मात्मकं मूलं कारणमस्य स तथा अर्वाक्शाखः निकृष्टाः कार्य्योपाधयो हिरण्यगर्भादयो नाना दिक्षु प्रसृतत्वाच्छाखा

इव शाखा अस्येत्यर्वाक्शाखः । एवम्भूतस्य संसारवृक्षस्य यन्मूलं तदेव शुक्रं शुद्धं तदेव ब्रह्म व्यापकं तदेवामृतं अविनाशिस्वरूपं उच्यते कथ्यते श्रुतिभिरित्यर्थः॥१॥

तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येति कश्चन एतद्वैतत्॥ २॥

तस्मिन् संसारवृक्षस्य कारणभूते ब्रह्मणि सर्वे लोकाः पृथिव्यादयश्चतुर्दशभुवनानि चराचरात्मकजनाश्च श्रिताः स्थिताः कश्चन कोपि पदार्थः तत् ब्रह्म नात्येति परित्यज्य न वर्तते। कल्पितस्याधिष्ठानातिरिक्तस्थित्यभावादित्यर्थः।एतद्वैतत् हे नचिकेतः तत् त्वया पृष्टं धर्माद्यतीतं ब्रह्म एतद्वै उक्तस्वरूपमेव ॥ २ ॥

सर्वनियंतृत्वात्मकं ब्रह्मलिंगमाह—

यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राणो राजति निःसृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ३ ॥

यदिदं किञ्च यत्किञ्चिदिदं प्रत्यक्षसिद्धं सर्वं जगत् निस्सृतं ब्रह्मण उत्पन्नं सत् यस्मिन्प्राणे जगद्धेतुभूते ब्रह्मणि सति एजति स्वव्यापारं कुरुते तद्ब्रह्म महद्भयं बिभेत्यस्मादिति भयं । महच्च तद्भयं चेति महद्भयं वज्रमुद्यतं उद्यतेन्द्रवज्रवत् भयहेतुभूतमित्यर्थः । ये पुरुषाः एतत् सर्वप्रवर्तकं ब्रह्म विदुः स्वात्मत्वेन जानन्ति ते विद्वांसः अमृता मुक्तस्वरूपा भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तं सर्वभयहेतुत्वमेव कैमुतिकन्यायेनाह—

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्य्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ४ ॥

अस्य ईश्वरस्य भयात् भीत्या अग्निस्तपति दाहप्रकाशादिकं कुरुते अस्येश्वरस्य भयात् भीत्या सूर्य्यस्तपति प्रकाशादिकं कुरुते अस्येश्वरस्य भयात् भीत्या इंद्रो वर्षति अस्येश्वरस्य भयात् वायुर्धावति गच्छति पञ्चमः । एतद्वाक्योक्तानामग्न्यादीनां मध्ये पञ्चमो मृत्युर्यमः अस्येश्वरस्य भयात् भीत्या धावति पापिनां दण्डप्रदानात्मकस्वव्यापारं कुरुते। एवं समर्थानामप्यग्न्यादीनां यस्मादीश्वराद्भयं भवति तदन्येषां भयं भवतीति किमु वाच्यमिति भावः ॥ ४ ॥

तद्भयानिवृत्तयेऽस्मिन्नेव शरीरे तत्वज्ञानं सम्पादनीयमित्याह—

इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विस्रसः ॥
ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ५॥

चेत् यदि शरीरस्य देहस्य विस्रसः पातात् प्राक् पूर्वं इह अस्मिन्मनुष्यदेहे

उक्तं भयहेतुब्रह्मबोद्धुमशकत् ज्ञानप्राप्तिसाधनसम्पन्नो भवेत् । तर्हि तद्ब्रह्म ज्ञात्वा संसारान्मुच्यते नोचेत् तर्हि ततः ब्रह्माज्ञानात् सर्गेषु सृज्यंते प्राणिनो येषु तेषु लोकेषु पृथिव्यादिषु शरीरत्वाय शरीरभावाय कल्पते समर्थो भवति पुनःपुनः शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

नन्वस्मिन्मनुष्यशरीरे आत्मज्ञानाभावेपि पित्रादिलोके तद्भविष्यत्येवातोऽलमत्र बह्वायासेनेत्याशंक्य ब्रह्मलोकातिरिक्तेषु पित्रादिलोकेष्वात्मज्ञानस्य दुर्लभत्वाद्ब्रह्मलोकेत्वात्मज्ञानसंभवेप्युपासनंविना ब्रह्मलोकप्राप्त्यसम्भवादिहैवात्मज्ञानाय यतितव्यमित्याह–

यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ॥
यथाप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायाऽऽतपयो
रिव ब्रह्मलोके ॥ ६ ॥

यथाऽऽदर्शे शुद्धे दर्पणे स्पष्टं स्वप्रतिबिंबं दृश्यते तथाऽऽत्मनि साधनचतुष्टयसंपन्नायां मनुष्यबुद्धौ संघाताद्विक्त आत्मा प्रतीयते । यथा स्वप्ने इन्द्रियाजन्यविषयगोचरापरोक्षान्तःकरणवृत्त्यवस्थारूपे स्वप्नकाले स्पष्टमात्मनः स्वरूपं न प्रतीयते तथा पितृलोके विषयसुखासक्तबुद्धौ स्पष्टमात्मदर्शनं न भवति यथाऽप्सु चञ्चलजलेषु कम्पादिरहितं स्वावयवं परीव ददृशे न परिदृश्यते इव तथा गंधर्वलोके भोगैश्चंचले चेतसि न स्पष्टमात्मभानं भवति । एवं स्वर्गादिलोकेष्वपि बोध्यं । अत्र सर्वत्र नकाराध्याहारो ज्ञेयः । छायाऽऽतपयोरिव यथा छायाऽऽतपयोः पृथक् पृथक् प्रतीतिर्भवति तथा ब्रह्मलोके हिरण्यगर्भस्य लोके उपाधितः पृथक् शुद्धचिदात्मस्वरूपं प्रतीयते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आत्मसाक्षात्कारे विवेकात्मकसाधनं ज्ञानफलं चाह–

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ॥
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणां श्रोत्रादिकरणानां पृथगुत्पद्यमानानां स्वस्वकारणेभ्य आकाशादिभ्यः पृथक् पृथक् जायमानानां पृथग्भावं स्वस्वरूपाद्भिन्नत्वं तेषां परस्परं भेदं च यत् चैतन्यं जानाति उदयास्तमयौ उक्तेन्द्रियव्यापाराणां जाग्रति प्रादुर्भावं स्वापादौ तिरोभावं च यत् चैतन्यं जानाति तत्साक्षिचैतन्यं मत्वा साक्षात्कृत्य धीरो विद्वान् न शोचतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

किञ्च—

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ॥
सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियेभ्यः श्रोत्रादिवागादिकरणेभ्यो मनः संकल्पविकल्परूपं परं उत्कृष्टं अत्र भौतिकत्वाविशेषादर्थानामिन्द्रियेष्वन्तर्भावं मत्वाऽर्थाः पृथक् नोक्ताः मनसः संकल्पादिरूपात् सत्वं व्यष्टिबुद्धिरूपं उत्तमम् उत्कृष्टं सत्वाद्व्यष्टिबुद्धिरूपात् महानात्मा समष्टिबुद्धिः अधि परा महतः समष्टिबुद्ध्याख्यात् अव्यक्तं अव्याकृतं उत्तमं उत्कृष्टं ॥ ८ ॥

अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ॥
यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ९ ॥

अव्यक्तात्तु पुरुष आत्मा पर उत्कृष्टः । तुशब्देनाव्यक्ताद्वैलक्षण्यं पुरुषे द्योत्यते । पुरुषपदार्थमाह—व्यापकइति । सर्वत्र पूर्ण इत्यर्थः । ननु बुद्धिसुखदुःखादिः साश्रयो गुणत्वाद्रूपादिवदिति गुणाश्रयत्वेनानु मेयात्मेत्याशंक्य बुद्ध्यादीनामन्तःकरणाश्रयत्वेन न तैरात्माऽनुमेय इत्याह—अलिंग इति । लिंगेनानुमापकेन बुद्ध्यादिरूपेण वर्जित एवेत्यर्थः । यज्ज्ञात्वा यमात्मानं साक्षात्कृत्य जन्तुः पुरुषो मुच्यते जीवन्नेवाविद्याकामकर्मभिः परित्यज्यते । देहपातानन्तरममृतत्वं पुनर्देहासम्बन्धलक्षणं मोक्षं गच्छतिप्राप्नोति ॥ ९ ॥

कथं तर्हि तस्यालिंगस्य दर्शनं स्यादित्यत आह—

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति
कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य
एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १० ॥

अस्य प्रत्यगात्मनः रूपं स्वरूपं संदृशे न तिष्ठति इन्द्रियजन्यज्ञानयोग्यतां न प्राप्नोति । अत एनं आत्मानं कश्चन कोपि पुरुषश्चक्षुषा न पश्यति न जानाति । चक्षुर्ग्रहणं सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थं । तथा च न केनापीन्द्रियेणात्मा न विजानातीत्यर्थः । कथं तर्ह्यसावात्मा ज्ञातव्य इत्यत आह **हृदेति** । हृदा हृत्स्थया हृध्येकाग्रतामापन्नया बुद्ध्या एष आत्मा ज्ञातुं शक्यइति शेषेणान्वयः । कीदृश्या बुद्ध्या मनीषा मनसः सङ्कल्पादिरूपस्य वशीकर्त्र्या कीदृश आत्मा मनसाभिकॢप्तः विचारेण प्रथमं सम्भावितः । एतेन प्रमाणप्रमेयासम्भावनाख्यदोष-

स्योक्त मनीड्बुद्धिप्रतिबन्धकस्य निवृत्तये श्रवणमननात्मको विचारः कर्त्तव्यः इत्युक्तम् । एतत् उक्तात्मतत्वं येऽधिकारिणो विदुर्विजानन्ति ते आत्मविदः अमृता मुक्तरूपा भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं श्रवणमननाभ्यां प्रमाणप्रमेयासम्भावनानिरासेपि चित्तस्यानेकाग्रताल-क्षणदोषस्योक्तबुद्धिप्रतिबन्धकस्य निवृत्तये योगमाह—

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टते तमाहुः परमां गतिम् ॥ ११ ॥

यदा यस्मिन्काले पञ्च ज्ञानानि श्रोत्रादिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि मनसा सह मनो-युक्तानि अवतिष्ठन्ते निवृत्तव्यापाराणि भवन्ति बुद्धिश्च व्यवसायलक्षणा यदा न विचेष्टते व्यापारवती न भवति तां उक्तज्ञानेंद्रियमनोबुद्धिनैश्चल्यरूपामवस्था परमां उत्कृष्टां गतिं आनन्दात्मनो भानस्य साधनभूतां आहुः उक्तवन्तो योगिन इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ १२ ॥

किञ्च तां उक्तलक्षणां स्थिरां लयविक्षेपकषायरसास्वादादिदोषैरकम्प्यां इंन्द्रियधारणां ज्ञानेंद्रियमनोबुद्धीनां धारणां योगमिति मन्यन्ते योगपदेन कथ-यन्ति योगिनः । किञ्च तदा योगारम्भकाले अप्रमत्तः चित्तसमाधानं प्रति यत्नवान् भवेत् हि यस्मात् योगः उक्तेन्द्रियधारणालक्षणो योगः प्रभवाप्ययौ उत्पत्तिविनाशौ भजते इति शेषः । अतोऽपायपरिहारायाप्रमादः कर्तव्य इति भावः ॥ १२ ॥

उक्तयोगं विना वागादीन्द्रियविषयत्वमात्मनो निराकरोति—

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १३ ॥

अयमात्मा वाचा वागिन्द्रियेण प्राप्तुं न शक्यः इदंतया वक्तुं योग्यो न भवति । मनसा संकल्पादिरूपेणासंस्कृतेन मनसा प्राप्तुं न शक्यः ज्ञातुं योग्यो न भवति । चक्षुषा चक्षुरिंद्रियेण प्राप्तुं न शक्यः द्रष्टुं योग्यो न भवतीत्यर्थः । ननु यद्वागादिकरणगोचरं तदस्ति । यद्वागादिकरणागोचरं तन्नास्तीति सर्वजन-प्रसिद्धं । तथाचात्मनो वागादिकरणागोचरत्वान्नास्त्यात्मेत्याशंक्य वागाद्यगोच-

रस्यापि जगद्धेतोरात्मनोऽस्तित्वं तावदागमादिना प्रतिपत्तव्यमित्याह—अस्तीति। यदेवालौकिकं जगत्कारणभूतमात्मवस्तु तदस्ति सद्रूपमित्येवं ब्रुवत उक्तवत आस्तिकादन्यत्र नास्तिके तत् आत्मतत्त्वं कथं केन प्रकारेणोपलभ्यते ज्ञायते न केनापीत्यर्थः ॥ १३ ॥

किञ्च यद्यप्ययमात्मा सत्त्वलक्षणधर्मशून्यत्वात्सत्पदेनाभिधातुं न शक्यः तथापि तद्दर्शनक्रममाह—

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ॥
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १४ ॥

प्रथमं अस्तीत्येव जगत्कारणलक्षणसद्रूपेणैवायमात्मा उपलब्धव्यो ज्ञातव्यः पश्चात् तत्त्वभावेन च उपाधिविविक्तशुद्धरूपेण उपलब्धव्यः ज्ञातव्यः उभयोः अस्तित्वतत्त्वभावत्वेनोक्तयोः सोपाधिकनिरुपाधिकयोर्मध्ये प्रथमं अस्तीत्येवोपलब्धस्य निखिलकार्यस्य कारणमस्तीत्येवमस्तित्वेन ज्ञातस्यात्मनः तत्वभावो विदताविदताभ्यामन्यत्वेन श्रुतौ निर्दिष्टः परमार्थसद्रूपः प्रसीदति पूर्वमस्तित्वेन विजानतः पुरुषस्य स्वस्वरूपप्रकाशनायाभिमुखी भवति। अधिकारिपुरुषस्य बुद्धावभिव्यक्तो भवतीति यावत् ॥ १४ ॥

एवं परमार्थदर्शिनो निवृत्तकामस्य जन्ममरणाभावलक्षणं फलमाह—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १५ ॥

ये कामाः अस्य विदुषः तत्त्वज्ञानात्प्राक् हृदि बुद्धौ श्रिताः स्थिताः। ते सर्वे कामाः प्रारब्धकर्मोपस्थापितशरीरस्थितिनिमित्तान्नपानादीच्छातोऽतिरिक्ता विषयसुखेच्छारूपाः यदा यस्मिन्काले प्रमुच्यन्ते सर्वत्र स्वात्मदृष्ट्या विशीर्यन्ते अथ तदा मर्त्यः तत्त्वज्ञानात्प्राङ्मरणधर्मा ज्ञानोत्तरकाले विद्याकामकर्मरूपमरणनिमित्ताभावात् अमृतः पुनःपुनः मरणरहितो मुक्तरूपो भवतीत्यर्थः। न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति श्रुतेः। अत्रास्मिन् शरीरे एवं ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु कामप्रविलयस्यामृतत्वज्ञापकस्य सुप्तपुरुषेपि सत्वात्तस्याप्यमृतत्वप्राप्तिः स्यादित्याशंक्य हृदयग्रन्थिप्रभेदं विना मूलतः कामनाशाभावान्नैवमित्याह—

अंगुष्ठमात्रः अंगुष्ठपरिमाणः पुरुषः परमात्मा अन्तरात्मा प्रत्यक्चैतन्यरूपः जनानां प्राणिनां हृदये हार्दाकाशे सदा सर्वस्मिन्काले सन्निविष्टः सम्यक् स्थितः । तं आत्मानं स्वात् स्वकीयात् शरीरात् शरीरत्रितयात् धैर्येण चित्तसमाधानलक्षणेन प्रवृहेत् पृथक् कुर्य्यात् शरीरात्पृथक्करणे दृष्टान्तमाह—मुंजादिषीकामिव। यथा इषीकारव्यां मध्यस्थां शलाकां मुंजात्त्वग्रूपाद्बाह्यतृणात्सावधानेन जनः पृथक् कुरुते तद्वदित्यर्थः। तं शरीरोपाधितः पृथक्कृतं चिन्मात्रमात्मतत्वं शुक्रं शुद्धं अमृतं ब्रह्मस्वरूपं विद्यात् विजानीयात् । द्विरुक्तिरुपनिषत्समाप्त्यर्था । इतिशब्दश्च ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थः ॥ १८ ॥

आख्यायिकोपसंहारं श्रुतिराह—

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथलब्ध्वा विद्यामेतां
योगविधिं च कृत्स्नां । ब्रह्म प्राप्तो विरजो-
ऽभूद्विमृत्युरन्योप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १९ ॥
इति श्रीयजुर्वेदे कठोपनिषदि द्वितीयाध्याये
षष्ठी वल्ली समाप्ता ॥

मृत्युना यमेन प्रोक्तां कथितां एतां एतद्ग्रंथेनोक्तां ब्रह्मविद्यां नचिकेताः शिष्यो लब्ध्वा प्राप्य कृत्स्नं उपायफलसहितं योगविधिं च योगस्वरूपं लब्ध्वा अथ विद्याप्राप्त्यनन्तरं विरजः धर्माऽधर्मरहितः विमृत्युः अविद्याकामकर्मरहितश्च सन् ब्रह्मप्राप्तोऽभूत् मुक्तोऽभवत् । किञ्च अन्योपि नचिकेतसो भिन्नोपि यः काश्चित् एवं वित् एवमुक्तप्रकारेणात्मानं विजानातीत्येवंवित् सोपि एवं नचिकेतोवद्विरजो विमृत्युश्च सन् अध्यात्मं आत्मनि देहे इत्यध्यात्मं प्रत्यक्स्वरूपं ब्रह्मप्राप्तो भवतीति योजना ॥ १९ ॥

इति श्रीमदुदासीनवर्य्यामरदासपदपद्ममकरंदतृप्तमानसेन श्रीमदरदासाख्येन विदुषा विरचितायां काठकोपनिषद्व्याख्यायामुपनिषन्मणिप्रभायां द्वितीयाध्याये षष्ठी वल्ली समाप्ता ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ प्रश्नोपनिषत् ॥ ३ ॥

मणिप्रभाव्याख्यासमलंकृता ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्ये-
माक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳ सस्तनूभिः ।
व्यशेम देव हितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः ।
स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो
अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

देवाः देहानुगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरस्मदीयैः श्रोत्रैर्भद्रं भजनीयं कल्याणवचनं निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकवेदांतजातं शृणुयाम युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्था वयं स्याम । अस्माकं बाधिर्यं कदाचिदपि मा भूदिति भावः । यजत्रा ब्रह्मविद्याश्रवणेनात्मध्यानादिशीला वयं अक्षिभिरात्मीयैश्चक्षुर्भिर्भद्रं उपदेष्टृणां स्वरूपमन्येषां च महात्मनां स्वरूपं सगुणं परमेश्वरस्वरूपं वा । पश्येम द्रष्टुं समर्था वयं स्याम युष्मत्प्रसादादस्माकं चक्षुषोरन्धत्वं कदापि न स्यादिति भावः । स्थिरैस्तत्तदंगाभिमानींद्रादिदेवप्रसादेन स्वस्वविषयव्यावृत्तिशून्यैरंगैः करचरणादिभिरवयवैस्तनूभिः सूक्ष्मब्रह्मगोचराभिः श्रुतिभिस्तुष्टुवांसः ब्रह्मानुसंधानलक्षणस्तुतिं कुर्वाणा वयं । देवेत्येकवचनं जात्यभिप्रायेण तथा च हे देवा युष्मत्प्रसादतः हितं नीरोगत्वादिगुणविशिष्टं यदायुश्चिरजीवित्वं तद्व्यशेम विशेम वयं प्राप्नुयामेत्यर्थः । मंदबुद्ध्यनुकम्पया प्रकारान्तरेण पुनः प्रार्थयते—**स्वस्ति नीति** । वृद्धश्रवाः बृहत्कीर्त्तिरिन्द्रो देवपतिर्नोऽस्माकं स्वस्ति परिपूर्णब्रह्मानन्दं दधातु ददातु । तथा विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेत्ति जानातीति

विश्ववेदाः सर्वज्ञः पूषा सूर्य्यः नोऽस्माकं स्वस्ति दधातु अरिष्टनेमिररिष्टा अकुण्ठिता अप्रतिबद्धा नेमिर्गतिर्यस्य सोऽरिष्टनेमिः तार्क्ष्यो गरुडः नोऽस्माकं स्वस्ति दधातु । तथा बृहस्पतिः सुराचार्य्यः नोऽस्माकं स्वस्ति दधात्विति ॥

आथर्वणिकानां मन्त्रोपनिषदं व्याख्याय इदानीं तदीय ब्राह्मणोपनिषदं मन्त्रोक्तार्थस्य विस्तरेणानुवादिनीं व्याख्यास्ये । मुंडकानुबन्धैरेवास्या अपि सानुबन्धकत्वात् न पृथगनुबन्धचतुष्टयमत्र वक्तव्यं । ऋषीणां प्रश्नप्रतिवचनरूपा आख्यायिका तु ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्था ब्रह्मचर्य्यादिसाधनविधानार्था च । सुकेशा च भारद्वाज इत्यादिके द्वे द्वे पदे एकैकव्यक्तिपरे ज्ञातव्ये इत्याख्यायिकामवतारयति—

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैव्यश्च सत्यकामः । सौर्य्यायणी च गार्ग्यः कौशल्यश्चाश्वलायनो भार्गवोवैदर्भिः कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः॥ १ ॥

सुकेशा च नामतः भारद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजः । शैव्यश्च शिबेरदत्यं शैव्यः सत्यकामो नामतः । सौर्यायणी च सूर्यस्यापत्यं सौर्यः तस्यापत्यं सौर्यायणिः । ईकारस्तु च्छांदसः । केचित्तु सूर्यस्यापत्यं सौर्यायणिरित्याहुः । गार्ग्यः गर्ग गोत्रोत्पन्नः कौशल्यश्च कौशल्यो नामतः अश्वलस्यापत्यमाश्वलायनः । चकारस्तु सुकेशादीनामुक्तानां पिप्पलादं प्रति वक्ष्यमाणप्रश्नचतुष्टयसमुच्चयार्थं । भार्गवो भृगुगोत्रः । भृगोरपत्यं वा । वैदर्भिः विदर्भदेशे भवः । कबंधी नामतः कतस्यापत्यं कात्यः तस्य चाऽपत्यं कात्यायनः । ते प्रसिद्धाः षट्संख्याकाः । एते सुकेशासत्यकामसौर्यायणीकौशल्यभार्गवकबन्धिन इत्युक्तनामानः । ह किल ब्रह्मपराःवेदैकप्रमाणाः ब्रह्मनिष्ठाः वेदार्थे निष्ठावन्तः वेदार्थज्ञातार इति यावत् । परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं अन्वेषमाणाः जिज्ञासमानाः । ते उक्तनामानः सुकेशादयः ह किल समित्पाणयः समिद्भारगृहीतहस्ताः सन्तः भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पलादं पिप्पलादनामानमाचार्य्यं उपसन्नाः शास्त्रदृष्टेन विधिना समीपं गता इत्यन्वयः । कीदृशास्ते एषः भगवान्पिप्पलादः ह प्रसिद्धः वै निश्चयेन तत् अस्मद्बुद्धिस्थं सर्वं निखिलं प्रष्टव्यार्थं वक्ष्यति कथयिष्यति इति एवं निश्चयवन्त इति शेषः ॥ १ ॥

तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान्पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वा वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

तान् स्वसमीपमागतान् ह किल सः पिप्पलाद ऋषिः सूक्ष्मार्थद्रष्टा उवाच उक्तवान् । किमुक्तवानित्यत आह—यद्यपि यूयं पूर्वं तपआदिकं कृतवन्तस्तथापि ब्रह्मविद्याग्रहणाय भूयएवपुनरेव तपसा शरीरशोषणादिरूपेण ब्रह्मचर्य्येण योषित्स्मरणकीर्तनकेलिप्रेक्षणगुह्यभाषणसंकल्पाध्यवसायक्रियानिर्वृत्तीत्यष्टविधमैथुनवर्जनरूपेण । श्रद्धया गुरुवाक्यवेदार्थयोरास्तिक्यबुद्ध्या च सम्पन्नाः सन्तः संवत्सरं द्वादशसौरमासपरिमितकालं संवत्स्यथ सम्यग्गुरुशुश्रूषापराः सन्तो निवासं करिष्यथ तदनन्तरं तु यथाकामं स्वकाममनतिक्रम्येति यथाकामं स्वेच्छानुसारेणेति यावत् । प्रश्नान् यद्विषये यस्य जिज्ञासा तद्विषयान् प्रश्नान् पृच्छथ प्रश्नोद्देशेन वाचमुच्चारयध्वं यदिशब्दो स्वगर्वानिवृत्तिसूचनार्थो नत्वज्ञानसंशयार्थः । यदि विज्ञास्यामः युष्मत्पृष्टार्थस्य ज्ञानवन्तो वयं भविष्यामस्तदा सर्वं निखिलं पृष्टार्थं ह किल वः युष्मभ्यं वक्ष्यामः । इतिशब्द आचार्य्योक्तिसमाप्त्यर्थः ॥ २ ॥

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ ॥

भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

अथ तपआदिसाधनसंपत्त्या संवत्सरवासानन्तरं कबन्धी कात्यायनः पूर्वं व्याख्यातः । उपेत्य पिप्पलादन्य शास्त्रोक्तमार्गेण समीपं गत्वा पप्रच्छ प्रश्नं कृतवान् भगवन् हे पूजावन् गुरो कुतः कस्मात्कारणविशेषात् ह वै प्रसिद्धाः इमाः नानाविधशब्दप्रत्ययगोचराः प्रजाः चराचरप्राणिनः प्रजायन्ते उत्पद्यन्ते इति एवं पप्रच्छेत्यन्वयः । कुतो ह वा इमा इत्यादिग्रंथो न सृष्टिपरः ब्रह्मविद्याप्रकरणे प्रजापतिकर्तृकसृष्टिविषयकप्रश्नप्रतिवचनयोरसंगतत्वात् । किन्तु सृष्ट्युक्तिव्याजेनापरविद्याकर्मणोः समुच्चितयोः कार्यगती ब्रह्मलोकदेवयानरूपे ब्रह्मविद्यासाधनभूतवैराग्यार्थमिह विवक्षिते इति भावः ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते ॥
रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति॥ ४ ॥

तस्मै कात्यायनाय सः पिप्पलादः ह किल उवाच उक्तवान्। तदुक्तिमेवाह-प्रजाकाम इति। सः यः पूर्वकल्पानुष्ठितकर्मोपासनाभ्यां कल्पादौ प्रजापतिः हिरण्यगर्भोऽभूत्। सः वै शास्त्रप्रसिद्धः प्रजाकामः प्रजोत्पत्तीच्छावान्सन् तपः प्रजापतिना मया जगत्स्रष्टव्यमित्याकारकमालोचनं। अतप्यत कृतवान्। प्रथमं चन्द्रसूर्य्यौ सृष्ट्वा। ततस्तत्साध्यसंवत्सरादिकालं। ततस्तत्साध्यव्रीह्याद्यन्नं च सृष्ट्वा। ततोऽन्नसाध्यं रेतो भूत्वा तेन रेतसा प्रजाः सृजेयमिति निश्चितवा-नित्यर्थः। सः उक्तप्रजाप्रतिः तपस्तप्त्वा उक्तप्रकारमालोचनं कृत्वा सः प्रजापतिः मिथुनं सृष्टिसाधनभूतं युग्मं उत्पादयते अण्डोत्पत्तिक्रमेणोत्पादितवान् मिथुनं दर्शयति—रयिंचेति। रयिं च प्राणं च वक्ष्यमाणलक्षणं चकारौ रयिप्राण-योः समुच्चयसूचनार्थौ। इति वक्ष्यमाणाभिप्रायेणोत्पादयत इति पूर्वेणान्वयः। तदभिप्रायमाह एतौ रयिप्राणौ मे मम प्रजापतेः बहुधा अनेकप्रकाराः प्रजाः चराचरप्राणिनः करिष्यतः। इतिशब्द एवार्थः। उत्पादयिष्यत एवेत्यर्थः॥ ४ ॥

उक्तयोः प्राणरयिशब्दयोरर्थमाह—

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा
एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

आदित्यः सूर्य्यः ह वै प्रसिद्धः प्राणशब्दाभिधेयः। अत्र प्राणपदेनोक्त आ-दित्यः 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः। प्राणापानसमायुक्तः पचा-म्यन्नं चतुर्विधम्' इतिस्मृतेरग्नेः प्राणसम्बन्धादग्निर्भोक्ता लक्ष्यते। उद्यन्तं वा आ-दित्यमग्निरनुसमारोहतीति श्रुतेः सूर्य्याग्न्योरभेदमभिप्रेत्यादित्यपदेनाप्यग्निरेवात्ता प्रधानभूतो लक्ष्यते। रयिरेव चंद्रमाः रयिशब्दाभिधेयः शीतकिरणमंडलरूप एव। अत्र चन्द्रमा एवाप्रधानान्नात्मको धनवाचिना रयिशब्देन लक्ष्यते। ते-नाग्नीषोमौ मिथुनमिति सिद्धं। रायेशब्दाभिधेयस्य सोमस्यान्नरूपस्य सर्वा-त्मकत्वमाह—रयिरिति। रयिः सोमो वै प्रसिद्धः एतत् दृश्यमानं सर्वं निखिलमस्तीति शेषः। सर्वशब्दार्थमाह—यदिति। यत् प्रसिद्धं मूर्तं च पृथि-व्यप्तेजोरूपं अमूर्तं च वाय्वाकाशात्मकं। चकारौ मूर्तामूर्तयोः प्रत्येकं रयि-त्वसमुच्चयार्थौ। ननु मूर्तामूर्तयोरन्नानन्नयोरपि रयित्वेऽन्नमेव रयिरिति कथमुक्त-मित्याशंक्य मूर्तामूर्तविभागमकृत्वा सर्वस्य गुणभावमात्रविवक्षया सर्वं रयि-रेवेत्युच्यते। यदा तूभे विभज्य गुणप्रधानभावेन विवक्ष्येते तदाऽमूर्तेन प्राणेन

मूर्तस्याद्यमानत्वात् मूर्तस्यैव रयित्वमित्याह—तस्मादिति । तस्मात् अमूर्त्तस्यात्तृत्वेन पृथक्करणात् रयिः चन्द्रमाः मूर्तिरेव पृथिव्यग्नेजोरूप एव नत्वन्यः ॥ ५ ॥

एवं रयिशब्दितान्नस्य प्रजापतित्वार्थं सार्वात्म्यमाह—

अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते । यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

अथशब्दः सर्वात्मकत्वप्रारम्भार्थः । आदित्यः सूर्य्यः उदयन् ऊर्ध्वं गच्छन् प्राणिनां चक्षुर्गोचरमागच्छन् यत् यदा प्राचीं दिशं प्रविशति स्वप्रभया व्याप्नोति तेन प्राचीदिक्प्रवेशेन प्राच्यान् प्राचीदिक्स्थान् प्राणान् प्राणचक्षुरादीन्द्रियरूपान् रश्मिषु किरणेषु सन्निधत्ते संनिवेशयति स्वकिरणैर्व्याप्नोतीति यावत् । यत् यदा दक्षिणां दक्षिणादिशं प्रविशति तेन दाक्षिणात्यान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते इति पूर्वोक्तस्यानुकर्षः । यत् यदा प्रतीचीं पश्चिमदिशं प्रविशति तेन पाश्चात्यान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते यत् यदा उदीचीं उत्तरदिशं प्रविशति तेनौत्तरान्प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते । यत् यदा अधः अधोदिशं प्रविशति तेनाधोदिग्भवान्प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते । यत् यदा उर्ध्वं दिशं प्रविशति तेनोर्ध्वदिग्गतान्प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते । यत् यदा अन्तरादिशो ईशानादिकोणदिशः प्रविशति तेनान्तरदिक्स्थान्प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते । एवं प्रविशतीत्यादिवाक्यस्य प्रथमपर्याये व्याख्यातस्य सर्वत्रानुवृत्तिः कर्तव्या । यत यदा सर्वं निखिलं दिग्जातं प्रकाशयति स्वतेजसा व्याप्नोति तेन स्वतेजोव्याप्त्या सर्वान् सर्वदिक्स्थान् प्राणान् प्राणचक्षुरादिरूपान् रश्मिषु किरणेषु सन्निधत्ते संनिवेशयति स्वकिरणैर्व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

सः पूर्वोक्त आदित्यः एषः प्रकाशरूपः सर्वजनप्रत्यक्षः वैश्वानरः विश्वे सर्वे ते नरा जीवाश्चेति विश्वनराः ते एव वैश्वानराः सर्वात्मकत्वात्प्रजापतिरपि वैश्वानरः स्वार्थे तद्धितः । छान्दसी पूर्वपदस्य दीर्घता । नरे च संज्ञायामिति संज्ञामादाय

वा दीर्घता सर्वजीवात्मक इति यावत्। विश्वरूपः सर्वप्रपंचात्मकः प्राणः प्राणशब्दाभिधेय आदित्यः अग्निः दाहप्रकाशहेतुरत्ता उदयते ऊर्ध्वमागच्छति। तत् ब्राह्मणेनोक्तं एतत् आदित्यस्य सर्वात्मत्वं ऋचा पादबद्धमंत्रेण अभ्युक्तं कथितं ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं
तपन्तम्। सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः
प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

विश्वरूपं सर्वरूपं हरिणं रश्मिवन्तं। सर्वोपसंहारकारणं वा जातवेदसं जातानि वेदांसि विज्ञानानि यस्मात्स जातवेदाः तं। परायणं सर्वप्राणाश्रयभूतं ज्योतिः तेजोरूपं एकं अद्वितीयरूपं तपंतं अन्तर्बहिस्तापं कुर्वाणं सूर्य्यं विज्ञातवन्तो ब्रह्मविद इति शेषेणान्वयः। कोऽसौ यं विज्ञातवन्त इत्यत आह—**सहस्रेति**। सहस्ररश्मिः अनेककिरणः शतधा वर्तमानः नानाप्राणिरूपेण वर्तमानः प्राणः प्रजानां प्रजानां स्थावरजंगमानां प्राणभूतः सर्वव्यवहारानिर्वाहकः उदयति ऊर्ध्वं गच्छति सर्वप्राणिनां चक्षुर्गोचरमागच्छति। एषः सर्वजनप्रत्यक्षः सूर्य्यः शोभनगतिमान् सवितेत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवमुक्तस्याग्नीषोमात्मकस्य मिथुनस्य रूपान्तरं कालात्मकं दर्शयति—

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च ॥
तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते
चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते ॥ त एव
पुनरावर्तन्ते तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं
प्रतिपद्यन्ते ॥ एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

संवत्सरः द्वादशमासात्मकः कालः वै प्रसिद्धः प्रजापतिः रयिप्राणावस्थो हिरण्यगर्भः चन्द्रनिर्वर्त्याः तिथयः। आदित्यनिर्वर्त्याश्चाहोरात्रीः तेषां समुदायो हि संवत्सरः। एवं संवत्सरस्य प्रजापत्यात्मकमिथुननिर्वर्त्यत्वान्निर्वर्त्यनिर्वर्तकयोरभेदस्य च प्रसिद्धत्वात्संवत्सरस्य प्रजापतित्वमिति भावः। तस्य आदित्यचंद्रनिष्पाद्यस्य संवत्सरस्य। अयने रवेर्गतिमार्गभूते भवत इति शेषः। ते के इत्यत आह—**दक्षिणमिति**। दक्षिणं मासषट्कं दक्षिणायनं उत्तरं मासषट्कमुत्तरायणं। चकारौ मिलताभ्यां द्वाभ्यां संवत्सरस्वरूप-

निष्पत्तिसूचनार्थौ । दक्षिणोत्तरप्रसंगेन कर्मिणां ज्ञानयुक्तकर्मवतां च दक्षिणोत्तर-गती द्वे आह—तदिति तत् तत्राधिकारिषु त्रैवर्णिकेषु मध्ये ये अधिकारिणः ह वै प्रसिद्धाः तत् शास्त्रप्रसिद्धं कर्म । तदेवोपपादयति इष्टेति । इष्टं 'अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनं । आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते' इत्युक्तलक्षणं श्रौतं कर्म । पूर्त्तं 'वापीकूपतडागादिदेवताऽऽयतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते' इत्युक्तलक्षणं स्मार्तं कर्म । इष्टं च पूर्तं च इष्टापूर्तं कृतमिति कृतमेव यत्नसाध्यं कर्मैव उपासते अनुतिष्ठन्ति नत्वकृतं ते इष्टापूर्त्तकर्मकर्त्तारः चान्द्रमसमेव चन्द्रमसि भवं लोकं इष्टापूर्तकर्मफलं अभिजयन्ते अभिजयन्ति प्राप्नुवन्ति यस्मात्ते एव पुनरावर्त्तन्ते तस्मात् ततो हेतोरेव एते उक्तकर्मिणः ऋषयः स्वर्गद्रष्टारः प्रजाकामाः प्रजार्थिनो गृहस्थाः दक्षिणं दक्षिणायनोपलक्षितं चन्द्रं प्रतिपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति। एषः दक्षिणायनोपलक्षितश्चन्द्रः ह वै प्रसिद्धः रयिः रयिशब्दाभिधेयमन्नं एषः क इत्यत आह यः प्रसिद्धः पितृयाणः पितृयाणोपलक्षि-तश्चन्द्रः । केचित्तु दक्षिणपितृयाणशब्दौ धूमादिमार्गपरौ मार्गस्य रयित्वं प्राप्य चन्द्रात्मकरयिहेतुत्वादित्याहुः ॥ ९ ॥

एवं दक्षिणायनोपलक्षितेन मार्गेण प्राप्यत्वाच्चंद्रो दक्षिणायनमिति सम्पा-द्यादित्यस्योत्तरायणत्वं सम्पादयति—

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मा-नमन्विष्यादित्यमभिजयन्त एतद्वै प्राणानामायत-नमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

अथशब्दो मार्गांतरारम्भार्थः । उत्तरेण अर्चिरादिमार्गेण आदित्यं चराच-रस्य प्राणभूतं सूर्य्यं अभिजयन्ते प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः । केनप्राप्नुवन्तीत्याकांक्षायां तत्प्राप्तिसाधनान्याह तपसेति । तपसा शरीरशोषणादिना ब्रह्मचर्य्येण योषित्स्म-रणाद्यष्टविधमैथुनवर्ज्जनरूपेण । श्रद्धया गुरुवेदवाक्येष्वास्तिक्यबुद्ध्या । विद्यया सूर्य मण्डलोपलक्षितप्रजापत्युपासनया । आत्मानं प्राणे सत्येव सात्मकत्वप्रसिद्धेः प्राण आत्मा भवति तस्य च शास्त्रात्सूर्य्याभेदावगमात्सूर्य्यरूपमात्मानं अन्विष्य सर्वप्राणरूपः सूर्य्योऽहमस्मीति ज्ञात्वा । विद्ययेत्यस्य व्याख्यानमिदमवगन्त-व्यम् । एतत् उत्तरायणमार्गगम्यं सूर्य्यस्वरूपं वै प्रसिद्धं । प्राणानां प्राणशब्दवा-

च्यानां प्राणचक्षुरादीनां आयतनं आश्रयं एतत् उक्तादित्यस्वरूपं अमृतं अविनाशिरूपं अभयं क्षयवृद्धिभयरहितं एतत् आदित्यस्वरूपं परायणं उपासकानां परागतिरूपं एतस्मात् उत्तरमार्गगम्यादादित्यमंडलात् पुनः भूयः नावर्तन्ते चन्द्रलोकादावृत्तिवदावृतिं न प्राप्नुवन्ति । ननु केवलकर्मिणामप्यादित्यप्राप्तावपुनरावृत्तिर्भविष्यतीत्याशंक्य तेषामादित्यप्राप्तिरेव नास्तीत्याह इतीति। इति यस्मात् एषः आदित्यः। निरोधः कर्मिणां निरोधकः तस्मात्तेषामादित्यप्राप्तिर्न शंकनीया इति शेषः । केचित्तु इति अनेन प्रकारेणोक्त इति शेषः । एषः आदित्यप्राप्तिरूपः निरोधः विनाशोऽपरविद्यावतां मोक्ष इत्याहुः । तत् तत्र संवत्सराख्यप्रजापतिस्वरूपे एषः वक्ष्यमाणः श्लोकः मंत्रः ॥ १० ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

पञ्चपादं पञ्चर्तवः हेमंतशिशिरावेकीकृत्य हेमन्तवसन्तग्रीष्मवर्षाशरदाख्याः पादा इवावृत्तिहेतवो यस्य संवत्सरात्मन आदित्यस्य स पञ्चपादस्तं पितरं जनकं वृष्ट्यन्नादिद्वारा सर्वस्य जनकत्वं तस्य । द्वादशाकृतिं द्वादश मासा आकृतयो अवयवाः यस्य तं । दिवः अन्तरिक्षलोकात् परे ऊर्ध्वे अर्द्धे स्थाने पुरीषिणं पुरीषवन्तमुदकवन्तं आहुः कथयन्ति कालविदः । अथ पक्षान्तरे इमे कालज्ञाः अन्ये पूर्वोक्तेभ्यो व्यतिरिक्ताः विचक्षणं कुशलं सर्वोपद्रवरहितं कालं आहुरिति पूर्वार्द्धगतेन क्रियापदेनान्वयः । उपरे उशब्दः तुशब्दार्थः तथा च परे तु कालचक्रविद इति एवं आहुः इत्यन्वयः । किमाहुरित्यत आह—सप्तचक्रइति । सप्तचक्रे सप्तहयरूपेण चक्रेण निरंतरं गतिमति । यद्वा सप्त गायत्रीत्रिष्टुप्जगत्यनुष्टुप्पंक्तिबृहतीकुदितिच्छंदांसि यस्मिंश्चक्रे नेतृत्वेन संबद्धानि तत्सप्त चक्रं तस्मिन् सप्तचक्रे संवत्सरात्मके प्रजापतौ षडरे षट् ऋतुरूपा अरा यस्य तस्मिन् षडरे कालात्मनि अर्पितं रथनाभाविवाराः इदं सर्वं जगदर्पितमिति योजना ॥ ११ ॥

संवत्सरस्यापि मासाहोरात्रव्यतिरेकेणौषध्यादिजनकत्वासंभवात् तस्य मासाद्यात्मकत्वमाह—

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणस्तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

मासः सितासितपक्षद्वयात्मकः वै प्रसिद्धः प्रजापतिः रयिप्राणात्मकमिथुनात्मको हिरण्यगर्भः तस्य मासात्मनः प्रजापतेः कृष्णपक्ष एव चन्द्रक्षयपक्ष एव एको भागः रयिः । चन्द्रः शुक्लः चंद्रवृद्धिपक्षः अपरो भागः प्राण आदित्यः । यस्मात्प्राणं शुक्लपक्षात्मानं सर्वात्मकमेव पश्यन्ति तस्मात्प्राणएव सर्वरूपमित्युपासनात् एते शास्त्रप्रसिद्धाः ऋषयः प्राणातिरिक्तं वस्तुजातमपश्यन्तः शुक्ल इष्टं कुर्वन्ति । कृष्णपक्षेपि कुर्वन्तः शुक्लपक्षे एवेष्टं इष्टापूर्तादिकर्म कुर्वन्ति कृष्णपक्षस्य तैरदर्शनादित्यर्थः । इतरे प्राणव्यतिरिक्तदर्शिनः शुक्ले कुर्वन्तोपि इतरस्मिन् कृष्णपक्षे एव इष्टादिकं कुर्वन्तीत्यनुषंगः ॥ १२ ॥

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ॥ ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥१३॥

अहोरात्रः त्रिंशन्मुहूर्त्तात्मकः कालो मनुष्यपितृदेवब्रह्ममेदभिन्नः वै प्रसिद्धः प्रजापतिः मिथुनात्मको हिरण्यगर्भः तस्य अहोरात्रात्मकप्रजापतेः अहरेव सूर्योदयादारभ्य पञ्चदशमुहूर्तात्मकः कालएव । प्राणः आदित्यः रात्रिरेव सूर्य्यास्तमयादारभ्यापञ्चदशमुहूर्तात्मकः काल एव रयिः चन्द्रः । अहः प्राणत्वोक्तिप्रसंगाद्दिवा मैथुनं निषेधति प्राणमितिः । प्राणं सर्वजीवनकारणभूतमादित्यं वै प्रसिद्धं एते वक्ष्यमाणाः प्रस्कन्दन्ति प्रकर्षेण शोषयन्ति क्षंतीति यावत् । एतच्छब्दार्थं माह—**ये इति ।** ये प्रसिद्धाः कामुकाः । दिवा दिवसे रत्या स्त्रीसंभोगरूपक्रीडया संयुज्यन्ते संबध्यन्ते । मैथुनमाचरन्तीति यावत् । तस्मादहनि मैथुनं न कर्तव्यमिति प्रासंगिकः प्रतिषेधः । ब्रह्मचर्य्यमेव योषित्स्मरणाद्यष्टविधमैथुनपरित्यागरूपमेव तत् शास्त्रप्रसिद्धं । तच्छब्दार्थमाह—**यदिति** यत् प्रसिद्धं रात्रौ निशि रत्या स्त्रीसंभोगलक्षणमैथुनेन संयुज्यन्ते मैथुनम चरन्ति **ब्रह्मचर्य्यमेव** तदिति प्रशस्तं रात्रिगमनं तस्मान्निशि ऋतौ भार्य्यागमनं कर्तव्यम् विधिः प्रासंगिकः ॥ १३ ॥

एतत्सर्वमुपयोगितयोक्तं न तु साक्षात्प्रकृतं । इदानी तु कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति प्रकृतमाह—

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

अन्नं व्रीहियवादिरूपं वै सर्वजनप्रसिद्धं प्रजापतिः उक्तकालात्मको व्रीहियवाद्यन्नरूपेणावस्थित इत्यर्थः । ततः तस्मादद्यमानादन्नात् ह वै प्रसिद्धं तत् प्रजाकारणभूतं रेतः स्त्रीपुंसयोर्बीजं जायत इति शेषः । तस्मात् रेतसः इमाः नानाशब्दप्रत्ययगोचराः प्रजाः पाणिनिकायाः प्रजायन्ते उत्पद्यन्ते इति । एवं रेतोऽवस्थाऽवच्छिन्नेनात्मोपादानेन । चन्द्रादित्यसंवत्सरमासाहोरात्रमैथुनावस्थाऽत्मनिमित्तेन च प्रजाः प्रजायन्त इति निर्णीतमित्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं प्रश्नं निर्णीय प्रसंगात् विहितमैथुनस्य दृष्टफलमाह—

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

तत् तत्र संसारमंडले ये गृहस्थाः । ह वै इति प्रसिद्धिस्मरणार्थौ निपातौ । तत् शास्त्रोक्तं प्रजापतिव्रतं ऋतौ भार्य्यागमनलक्षणं व्रतं चरन्ति कुर्वन्ति ते प्रजापतिव्रतचारिणः मिथुनं पुत्रं दुहितरं च उत्पादयंते जनयंति न तु नपुंसकं । एवं दृष्टफलमुक्त्वाऽदृष्टफलमाह—**तेषामिति** । तेषामेव उक्त प्रजापतिव्रतचारिणामेव । एषः दक्षिणमार्गगम्यः । ब्रह्मलोकः ब्रह्मणः प्रजापतेः लोको अंशभूतः प्राप्यते इति शेषः । कर्मिणां ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनान्तराण्याह—**येषामिति** । येषां उक्तकर्मिणां तपः स्नातकव्रतं देवद्विजपाज्ञानां पूजनादिलक्षणं । ब्रह्मचर्य्यं ऋतोरन्यत्र मैथुनाभावरूपं च वर्त्तत इति शेषः । येषु उक्तेष्टादिकारिषु सत्यं यथार्थभाषणं प्रतिष्ठितं नित्यं स्थितं तेषां ब्रह्मलोक इति पूर्वेणान्वयः ॥ १५ ॥

केवलकर्मिणां गृहस्थानां चन्द्रप्राप्तिरूपफलमुक्त्वा ज्ञानयुक्तकर्मवतां फलमाह—

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

येषु उपासकेषु ब्रह्मचारिवानप्रस्थेषु जिह्मं कौटिल्यवचनं अनृतमयथादृष्ट-भाषणं मायाच अन्तरमन्यथा गृहीत्वा बहिरन्यथा प्रकाशनं माया सा च न विद्यते चकारात् हिंसास्तेयादिकमपि न विद्यत इत्यवगन्तव्यं । तेषां उक्तसाधनवतामु-पासकानां असौ उत्तरायणगम्यः विरजः शुद्धः वृद्धिक्षयादिदोषरहितः ब्रह्म-लोकः आदित्यात्मभावलक्षणः प्राप्यत इति शेषः। इतिशब्दः प्रश्नसमाप्त्यर्थः॥ १ ६॥

———:०:———

द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

आधिदैविकस्य प्राणात्मकस्य प्रजापतेरुपासनमुक्त्वा तस्यैवाध्यात्मिकरूपेण वरिष्ठत्वादिगुणकस्य प्राणस्योपासनविधानायाह—

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ ॥ भगवन्कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

अथ कबन्धिकात्यायनप्रश्नानन्तरं ह किल एनं पिप्पलादं भार्गवो भृगुगोत्रः वैदर्भिः विदर्भदेशभवः पप्रच्छ पृष्टवान् । भगवन् हे भगवन् । कत्येव कियत्सं-ख्याका एव देवाः देवशब्दवाच्याः प्रजां प्राणिनां शरीररूपां विधारयन्ते विधारणं कुर्वन्ति । कतरे ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणां मध्ये देवा देवराश्योर्वा मध्ये के एतत् शरीरं शरीरधारणं वा प्रकाशयन्ते प्रकाशं कुर्वन्ति । कः पुनरेषां वरिष्ठः एषां देवानां मध्ये को नाम श्रेष्ठः । इति एवं पप्रच्छेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

तस्मै एवं पृष्टवते भार्गवाय सः पिप्पलादः ह किल उवाच उक्तवान् । धारकत्वप्रकाशकत्ववरिष्ठत्वानि प्राणस्यैवेति वक्तुमाख्यायिकामाह—

तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ॥ ते प्रकाश्याभिव-दन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥

आकाशः भूताकाशः ह किल वै प्रसिद्धः एषः साक्षिप्रत्यक्षः देवः अन्या-न्विजिगीषुः वायुरग्निरापः पृथिवीति भूतचतुष्टयं स्पष्टं वाक् वागिन्द्रियं वागिति पाणिपादपायूपस्थानामप्युपलक्षणं । मन इति चतुर्विधान्तःकरणोपलक्षणार्थं । चक्षुः श्रोत्रं स्पष्टं । चकारात्। त्वक् घ्राणरसनानां ग्रहणं । ते आकाशादयो देवाः प्रकाश्य अवकाशदानादिरूपं शरीरधारणैकदेशात्मकं स्वस्वकार्यं प्रकाश्य सर्व-

लोकप्रसिद्धं कृत्वा अभिवदन्ति अवकाशदातृत्वाद्येकैककार्य्यक्षमा अपि सजीवनमवकाशदातृत्वादिसर्वकार्य्यक्षमत्वं स्वस्मिन्नारोप्य परस्परं स्पर्द्धमाना अहंश्रेष्ठतायै सर्वतः कथयान्त । तदुक्तिमाह वयमिति । वर्यमिति प्रत्येकं बहुवचनप्रयोगः स्वमहत्त्वसूचनार्थः । वयं एतत् सर्वजनदृष्टिगोचरं बाणं बवयोरैक्यात वाति कुत्सितं गन्धं वहतीति बाणं । वणति शब्दं करोतीति वाणं । देशाद्देशांतरं गच्छतीति वा बाणं शरीरं अवष्टभ्य अवष्टंभनं कृत्वा दृढतमं कृत्वा विधारयामः विधारणं कुर्मः गमनादिकार्यक्षमं कुर्म इति यावत् । मयैकेनायं देहो ध्रियते इत्येकैकस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

तान्वारिष्टः प्राण उवाच मामोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति ॥ ३ ॥

तान् आकाशादीन् प्रत्येकं शरीरविधारणाभिमानवतः । वारिष्ठः मुख्यः प्राणः पञ्चवृत्त्यात्मकः उवाच हस्तसंज्ञया निवारयन्नुक्तवान् । तदुक्तिमाह—मेति । मा निषेधार्थकः मोहं विपरीतज्ञानं मा आपद्यथ मागच्छत । तत्र हेतुमाह—**अहमिति** । अहमेव मुख्यप्राणात्मा एव । एतत् एतं स्वप्रत्यक्षं । आत्मानं प्राणात्मकं स्वस्वरूपं पञ्चधा प्राणापानव्यानोदानसमानरूपैः पञ्चप्रकारैः प्रविभज्य प्रकर्षेण भेदवन्तं कृत्वा एतत् बाणं सर्वजनदृष्टिगोचरशरीरं अवष्टभ्य अवष्टंभनं कृत्वा दृढतमं कृत्वा विधारयामि विविधकार्यक्षमं जीवनवन्तं करोमि इति एवं प्राणेनोक्ते सति ॥ ३ ॥

तेऽश्रद्दधाना बभूवुः सोऽभिमानाद्ऊर्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिꣳश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते यद्यथा माक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिꣳश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वान्ति ॥ ४ ॥

ते आकाशादयो देवाः परस्परमुखावलोकनहासकरताडनादिनानाचेष्टावन्तः सन्तः अश्रद्दधानाः प्राणोक्ते वाक्ये आस्तिक्यबुद्धिरहिताः बभूवुः स्पष्टं । सः मुख्यप्राणः तेषां दर्पमवलोक्य अभिमानात् आत्मनः शरीरधारणक्षमत्वलक्षणादहं-

कारात् उर्ध्वं अष्टोत्तरशतमर्मस्थानानां मध्ये उपरिस्थानं उत्क्रमतइव स्वस्य साक्षादुत्क्रमणे शरीरविनाशं मन्वानः उक्रमणमिव कृतवानित्यर्थः ॥ स्वस्थानाच्चलनेनाकाशादिदेवानां व्याकुलत्वं कृतवानिति भावः । तस्मिन् मुख्ये प्राणे उत्क्रामति ऊर्ध्वं गच्छति सति अथ मुख्यप्राणोत्क्रमणानन्तरं इतरे मुख्यप्राणाद्भिन्ना आकाशादयः सर्व एव निखिला अपि उत्क्रामन्ते उत्क्रामन्ति पराधीनाः सन्तः स्वस्वस्थानेभ्यः प्रचलिता बभूवुः न कोऽप्यात्मानमवष्टब्धवानित्यर्थः । तस्मिंश्च मुख्यप्राण एव प्रतिष्ठमाने अवातिष्ठमाने स्वस्थाने स्थिते सति सर्व एव उक्ताकाशादयो निखिला अपि प्रातिष्ठंते स्वस्वस्थाने तिष्ठंति तत् तत्र प्राणस्योत्क्रमणे सर्वेषामुत्क्रमणं । प्राणस्य प्रतिष्ठमाने सर्वेषामवस्थानमित्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तः—यथा यद्वत् मक्षिकाः क्षुद्रा मधुकराः मधुकरराजानं मधुकरेषु प्रधानभूतं उत्क्रामन्तं मध्वऽपूपं परित्यज्योर्ध्वं गच्छन्तं सर्वा एव निखिला अपि मक्षिकाः उत्क्रामन्ते उत्क्रामन्ति तमनुगच्छंतीत्यर्थः । तस्मिंश्च मधुकरराजे प्रतिष्ठमाने मध्वपूपे स्थिते सति सर्वाएव सर्वा मक्षिका अपि प्रातिष्ठन्ते स्थिता भवन्ति-एवं उक्तदृष्टांतवत् वाग् वागिन्द्रियं उपलक्षणमेतत् पाणिपादादीनां मनः अन्तःकरणं चक्षुः श्रोत्रं उपलक्षणमेतत् ज्ञानेन्द्रियपंचकमित्यर्थः । चकारादनुक्ताकाशादयो ग्राह्याः । ते उक्ताकाशादयो देवाः शरीरविधारकत्वाभिमानरहिताः प्रीताः प्राणस्य शरीरविधारकत्वं निश्चित्य हर्षमुपागताः प्राणं मुख्यप्राणं स्तुन्वन्ति स्तुतिं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्स्तुतिमाह—

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य्य एष पर्जन्यो
मघवानेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः
सदसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥

एषः त्वाचप्रत्यक्षो मुख्यप्राणः अग्निः पावकरूपः सन् तपति सन्तापं करोति । एषः प्राणः सूर्य्यः आदित्यः सन् प्रकाशते इति शेषः । एवमग्रेपि तत्तत्क्रियाऽध्याहारेण योजना । एषः प्राणः पर्जन्यः वृष्ट्यभिमानिनी देवता सती वर्षति । किञ्च मघवानिन्द्रः सन्प्रजाः पालयति । जिघांसत्यसुररक्षांसि । एषः प्राणः वायुरावहप्रवहादिभेदरूपः । एषः प्राण :पृथिवी भूमिरूपः । वक्ष्यमाणेष्वपि सर्वेषु एष इति पदमनुवर्त्तनीयं । एषः रयिः चन्द्रः एषः देवः

दीप्तिमान् सदसच्च मूर्त्तामूर्त्तं च एष एव यत् प्रसिद्धम् अमृतं देवानां जीवन-हेतुभूतं पीयूषं तदपि प्राण एव । यद्वा अमृतम् अमरणधर्मकं ब्रह्मापि प्राण एव चकारादन्यत्सर्वं वस्तु प्राणात्मकमित्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्वात्मकत्वमुक्त्वा सर्वधारकत्वमाह—

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
ऋचो यजूꣳषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

इव यथा रथनाभौ रथचक्रस्य मध्यप्रदेशे अराः चक्रस्य नाभिनेम्योरन्तराल-वर्त्तिनस्तिर्यक्काष्ठविशेषाः प्रतिष्ठिता इति शेषः । दार्ष्टांतिकमाह—**प्राण इति ।** प्राणे संसारचक्रस्य नाभिभूते मुख्ये प्राणे सर्वं निखिलं अग्निसूर्य्यादिकं प्रतिष्ठितं स्थितं । किञ्च ऋचः पादबद्धा मन्त्राः यजूंषि अविवक्षितछन्दस्का मन्त्राः सामानि गीतिसहिता ऋचः यज्ञः ज्योतिष्टोमादिरूपः क्षत्रं क्षत्रियत्व-जातिः ब्रह्म ब्राह्मणत्वजातिः चकारादुक्तमनुक्तं सर्वं प्राण **एवेति** पूर्वेणान्वयः ॥ ६ ॥

किञ्च—

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।
तुभ्यं प्राणः प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः
प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥

प्रजापतिः विराडात्मापि त्वमेव प्राण एवेति सम्बन्धः । त्वमेव गर्भे पितुर्जठरे रेतोरूपेण मातुर्जठरे पुत्ररूपेण चरसि गच्छसि वर्त्तसे इति यावत् । त्वमेव प्रति प्रातिलोम्येन पिता सन् पुत्ररूपेण जायसे उत्पद्यसे । यद्वा पितु-र्मातुश्च प्रतिरूपः सन्नुत्पद्यसे । प्राणः हे प्राण प्रजास्त्विमाः तुशब्दः एवार्थः । इमाः प्रत्यक्षाः प्रजाः चराचरात्मकाः तुभ्यं त्वदर्थमेव बलिम् उपहारं भोग्यजातं हरन्ति चक्षुरादिद्वारैः प्रापयन्ति । यः प्रसिद्धः त्वं प्राणैः चक्षुरादिभिः सह सर्वशरीरेषु प्रतितिष्ठसि वर्त्तसे । यद्वा प्राणैः प्राणापानादिपंचभिर्वायुभेदैः प्रतितिष्ठसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इदानीमस्यैव मुख्यविभूतीराह—

देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा ।
ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

देवानाम् इन्द्रादीनां देवानां वन्हितमः अतिशयेन हविषां वाहकः असि त्वमेवं भवसि पितृणां पितृलोकनिवासिनामग्निष्वात्तादीनां प्रथमा पूर्वभाविनी नान्दीमुखश्राद्धस्य यज्ञादिदेवकर्मापेक्षया पूर्वं कर्त्तव्यत्वात् स्वधा स्वान् यजमानस्य पितॄन् हवीरूपेण धावति गच्छतीति स्वधा पितृभ्यो दीयमानमन्नं तदपि त्वमसि । किञ्च ऋषीणां ऋषगतौ ऋषन्ति गच्छन्ति विषयानिति ऋषयः चक्षुरादयः प्राणाः तेषां अथर्वांगिरसां अथर्वयन्ति संघातं पुष्णन्तीत्यथर्वाणः अंगिनो शरीरस्य रसाः सारभूताः एवं भूतानामिन्द्रियाणां चरितं चोष्टितं सत्यम् अवितथं देहधारणादिलक्षणमपि त्वमसि त्वं भवसि । केचित्तु ऋषीणां गौतमभरद्वाजप्रभृतीनां चरितं चेष्टितं सत्यं धर्मादिरूपं त्वमसि । अथर्वांगिरसां अथर्वांगिरसाख्यप्राणसाहचर्य्यादर्थवांगिरस्त्वामिति विशेषणमित्याहुः ॥ ८ ॥

किंच—

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ॥
त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्य्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

इन्द्रः परमेश्वरः त्वमसि त्वं भवसि प्राण हे प्राण तेजसा सर्वसंहारकारिणा वीर्येण रुद्रः संहर्ता असि त्वं भवसि परिरक्षिता स्थितिकाले जगतः सर्वतो रक्षिता त्वं प्राण एव अन्तरिक्षे आकाशे चरसि वाय्वादिरूपेण गच्छसि सूर्य्यः शोभनगतिमान् आदित्यः ज्योतिषां चन्द्रादीनां पतिः स्वामी त्वं प्राणोऽसि । न केवलं ज्योतिषां पतिः किन्तु प्रजानामानंदकार्यपि त्वमेवेत्याहुः ॥ ९ ॥

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः । आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥

यदा यस्मिन्काले त्वं प्राणः अभिवर्षसि पर्जन्यो भूत्वा जलधारां मुञ्चसि अथ तदा इमाः प्रत्यक्षाः प्रजाः स्थावरजङ्गमाः प्राणते प्राणन्ति प्राणादिचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा प्राण हे प्राण ते तव इमाः प्रजाः आनन्दरूपाः सुखं प्राप्ताः तिष्ठन्ति स्थितिं प्राप्नुवन्ति । सुखरूपावस्थाने हेतुमाह कामायेति । कामाय यथेष्टम् अन्नं व्रीहियवादिरूपं भविष्यति स्पष्टं । इति एवमभिप्रायेण ॥ १० ॥

सर्वात्मकत्वेप्यस्य अशुद्धिशून्यत्वमाहुः—

व्रात्यस्त्वं प्राणैक ऋषिरत्ता विश्वस्य स-
त्पतिः। वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं
मातरिश्वनः ॥ ११ ॥

व्रात्यः उपनयनादिसंस्कारशून्यः त्वं प्रथमजत्वात्संस्कर्तुरभावादसंस्कृतोऽपि त्वं स्वभावत एव शुद्ध इत्यभिप्रायः। प्राण हे प्राण एक ऋषिस्त्वम् आथर्वणानां प्रसिद्ध एकर्षिनामाग्निः सन् विश्वस्य चराचरस्य जगतः अत्ता भोक्ता उपसंहर्ता वा त्वमेवेति सम्बन्धः। सत्पतिः सतां ब्रह्मादीनां पतिः पालयिता संश्चासौ पतिश्चेति वा सत्पतिस्त्वमेवेत्यर्थः। वयम् आकाशादयो देवाः आद्यस्य अदनीयस्य विषयजातस्य दातारः समर्पकाः मातरिश्व हे मातरिश्वन् नकार-लोपश्छान्दसः। नः अस्माकमाकाशादीनां त्वं प्राणः पिता जनकः। यद्वा मातरिश्वनः सर्वजगत्कारणभूतस्य वायोः त्वं पितेत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं स्तुतिं कृत्वा कार्यमाहुः—

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या
च चक्षुषि ॥ या च मनसि संतता शिवां
तां कुरु मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥

या प्रसिद्धा ते तव तनूः अपानरूपा वाचि वागिंद्रिये प्रतिष्ठिता वक्तृत्वेन वदन-चेष्टां कुर्वती या प्रसिद्धा व्यानरूपा श्रोत्रे श्रोत्रेंद्रिये प्रतिष्ठिता। या च प्र-सिद्धा प्राणरूपा चक्षुषि चक्षुरिंद्रिये प्रतिष्ठिता इति सर्वत्र सम्बन्धः। या च प्रसिद्धा समानरूपा ते तनूः मनसि संकल्पादिव्यापारेण सन्तता सम्यग्प्राणा-दिरूपेण विस्तृता। स प्राणस्तच्चक्षुः स व्यानस्तच्छोत्रं सोऽपानः सा वाक् समानस्तन्मन इति श्रुतेः। तां तनूं शिवां शान्तां कुरु त्वंच मोत्क्रमीः उत्क्रमणं माकार्षीरित्यर्थः ॥ १२ ॥

न वयं पूर्ववत्स्ववन्त्रबुद्धय इत्याहुः—

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितं। मातेव
पुत्रान्रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि नः ॥ १३ ॥

इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

प्राणस्य तव इदं नानाप्रत्ययगोचरमस्मदादिकं सर्वं जगत् वशे आयत्ते वर्त्तते इति शेषः । सर्वशब्दार्थमाह—त्रिदिव इति । यत्प्रसिद्धं त्रिदिवे स्वर्गे त्रिदिवोपलक्षितत्रिलोक्यां प्रतिष्ठितम् अवस्थितं तत्सर्वं प्राणस्य वशे इति सम्बन्धः । हे प्राण त्वमस्मान् मातेव जननीवत् पुत्रान् रक्षस्व सर्वानर्थेभ्यः पाहि । नः अस्मभ्यं श्रीः श्रियः नानाविधा छक्ष्मीः प्रज्ञां लोकवेदविषयिणीं बुद्धिं विधेहि प्रयच्छ । चकारावनुक्तसमुच्चयार्थौ । अन्यदप्यस्माकं हितकरं प्रयच्छ । इति एवं सर्वात्मतया वागादिभिः प्राणैः स्तुत्या गमितमहिमा प्राणः प्रजापतिरत्तेत्यवधृतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः प्रश्नः ।

एवं प्रजापतेरत्तुः सर्वात्मकत्वेन श्रेष्ठत्वेनावधारितस्य प्राणस्योपासनान्तरं विधातुं तदीयोत्पतिस्थित्यादिनिर्णयाय तृतीयप्रश्नमारभते—

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ भगवन्कुत एष प्राणो जायते । कथमायात्यस्मिञ्छरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

अथ भार्गववैदर्भिप्रश्नानन्तरं ह प्रसिद्धम् एनं पिप्पलादं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ पृष्टवान् भगवन् हे भगवन् कुतः कस्मादुपादाननिमित्तात्कारणात् एषः उक्तलक्षणः प्राणः पञ्चवृत्त्यात्मकः जायते उत्पद्यते । १ । कथं केन प्रकारेणास्मिन्प्रत्यक्षसिद्धे शरीरे स्थूलदेहे आयाति आगच्छति, केन निमित्तेन शरीरं गृह्णातीति प्रष्टुरभिप्रायः । २ । वा प्रश्नान्तरे आत्मानं स्वस्वरूपं प्रविभज्य प्रकर्षेण विभागं कृत्वा कथं केन प्रकारेण प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति स्थितो भवति । ३ । केनोत्क्रमते केन वृत्तिविशेषेण केन द्वारेण वा केन निमित्तेन वा उत्क्रमते उत्क्रामति स्थूलशरीराद्बहिर्गच्छति । ४ । कथं केन प्रकारेण बाह्यम् अधिभूतम् अधिदैवं च अभिधत्ते धारयति तत्तद्रूपेणावतिष्ठते इति यावत् । ५ । कथं केन प्रकारेण अध्यात्मं आत्मानमधिकृत्य वर्तमानं देहेन्द्रियादिकं अभिधत्ते इत्यनुषङ्गः । ६ । इति एवं पृष्टे सति ॥ १ ॥

तस्मै सहोवाचातिप्रश्नान् पृच्छसि
ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

सः पिप्पलादाचार्यः ह किल तस्मै कौसल्याय उवाच उक्तवान्। अतिप्रश्नान् सूक्ष्मार्थप्रश्नविषयान्प्रष्टव्यार्थान् पृच्छसि सूक्ष्मार्थविषयकप्रश्नं करोषि अतो ब्रह्मिष्ठोऽसीत्यतिशयेन वेदार्थवेत्ता असि भवसि। यद्वा ब्रह्मविदसीति प्रोत्साहार्थं तं स्तौतीति भावः। इति एवं यस्मात् तस्मात् ब्रह्मिष्ठत्वात् ते तुभ्यमधिकारिणे आश्वलायनाय अहं पिप्पलादनामा ब्रवीमि कथयामि त्वं शृणु ॥ २ ॥

प्रथमप्रश्नोत्तरमाह—

आत्मन एष प्राणो जायते ॥ यथैषा पुरुषे छायै-
तस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे ॥ ३ ॥

आत्मनः परस्मादक्षरात्पुरुषात् एषः प्रकृतः प्राणः पञ्चवृत्त्यात्मकः जायते उत्पद्यते। आत्मनो जायमानः प्राणः न वास्तव इत्यत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति**। यथा लोके एषा सर्वजनप्रत्यक्षा छाया देहाज्जाता छाया प्रतिबिंबादिरूपा पुरुषे करचरणादिमति देहे निमित्ते सति जायते। तद्वद् एतस्मिन्प्राणकारणभूते ब्रह्मणि एतत् प्राणाख्यं तत्त्वमनृतरूपम् आततं समर्पितं न तु वास्तवमित्यर्थः एतेन प्रतिबिंबस्य बिंबात् पृथक्सत्ताशून्यत्वेन बिंबमात्राश्रितवत् प्राणस्याप्यात्ममात्राश्रितत्वमिति सूचितं। कथमायात्यस्मिञ्छरीरे इति द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह—**मन इति**। मनोकृतेन मनसः संकल्पादिनिष्पन्नकर्मानिमित्तेन। मनोकृतेनेत्यत्र संधिकरणं छान्दसम्। आयाति आगच्छति। अस्मिञ्छरीरे स्थूलदेहे इत्यर्थः ॥३॥

आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते इति तृतीयप्रश्नोत्तरं सदृष्टान्तमाह—

यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते एतान्ग्रामा-
नेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राणः। इतरा-
न्प्राणान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥

यथा येन प्रकारेण सम्राडेव सार्वभौमो राजेव अधिकृतान् स्वस्वाधिकारे स्थितान् मन्त्रिप्रभृतीन् विनियुंक्ते विनियोगं प्रेरणं कुरुते। विनियोगप्रकारमाह—**एतानिति**। एतान् ग्रामान्कुरुदेशगतान् त्वं अधितिष्ठस्व अधिष्ठानं कुरु एतान् ग्रामान् पंचालदेशप्राप्तान् त्वं अधितिष्ठस्व इति एवं विनियुंक्ते। एव-

मेव उक्तदृष्टान्तवदेव एषः प्राणः मुख्यः प्राणः इतरान्स्वव्यतिरिक्तान् प्राणान् चक्षुरादीन् आत्मभेदाँश्च पृथक् पृथगेव भिन्नभिन्नस्थानविशेषेष्वेव सन्निधत्ते संस्थापयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्र नेत्रादीनां स्वस्वगोलकस्थानानां स्वस्वस्थाने संस्थापनं स्पष्टत्वाद्विहाय मुख्यप्राणवृत्तिभेदानां स्वस्वस्थाने संस्थापनं श्रुतिराह—

पायूपस्थेऽपानं चक्षुः श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः ॥ एष ह्येतद्धुतमन्नं समुन्नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

पायुश्चोपस्थश्च पायूपस्थं तस्मिन् पायूपस्थे अपानं अपानसंज्ञकस्ववृत्तिभेदे मूत्रपुरीषाद्यपनयनं कुर्वंस्तिष्ठतीति शेषः । तथा चक्षुःश्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिन् चक्षुःश्रोत्रे प्राणः मुख्यप्राणः स्वयं वृत्तिं विना स्वकीयेन रूपेण मुखनासिकाभ्यां मुखं च नासिका च मुखनासिके ताभ्यां मुखनासिकाभ्यां च निर्गच्छन्स्वयं सम्राट्स्थानीयः प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । मध्ये तु शरीरमध्यदेशे नाभिरूप एव समानः अशितं पीतं च समं नयतीति समानः प्रतितिष्ठतीत्यनुषङ्गः । समानशब्दस्यार्थमाह—**एष ह्येति** । हि यस्मात् एषः नाभिस्थः समानः एतत् प्रत्यक्षसिद्धमोदनादिरूपमन्नम् अदनीयं हुतं जठराग्नौ प्रक्षिप्तं समं यावता नीयमानेन तत्तत्स्थानेंद्रियादीनां बाधा न भवति तावत् तत्तत्स्थानेंद्रियादौ नयति प्रापयति । तस्मात् समानेन नीतादन्नात् एताः वक्ष्यमाणलक्षणाः सप्त द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके मुखं चेति सप्तसंख्याकाः मूर्द्धन्यद्वारस्थाः अर्चिषः अर्चिः अग्नेर्ज्वाला तद्वत् शब्दादिविषयप्रकाशकत्वादर्चिःपदेनोक्ताः शब्दादिबुद्धयः भवन्ति जायन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

व्याननाडीस्थानं वक्तुं नाडीनामुत्पत्तिस्थानं हृदयमाह—

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

हि यस्मात् एषः साक्षिप्रत्यक्षः आत्मा लिङ्गात्मा प्राणः हृदि कमलाकारे मांसपिंडे वर्त्तते तस्मादत्र अस्मिन् हृदये एतत् शरीरविधारकत्वेन प्रसिद्धं नाडीनां प्रधानभूतनाडीनां एकशतमेकाधिकं शतं १०१ भवतीति शेषः ।

तासां एकोत्तरशतसंख्याकानां प्रधानभूतानां नाडीनां मध्ये एकैकस्यां एकस्या एकस्या नाड्याः शतंशतं शतशतसंख्याकाः शाखानाड्यः सन्ति । तथा च एकोत्तरशतं शतेन गुणितं १०१×१०० जाताः शाखानाड्यः शतोत्तरदश सहस्रं १०१०० । शाखानाडीनामपि प्रत्येकं भेदमाह—**द्वासप्ततिरिति ।** एकैकस्या इत्यस्य देहलीदीपन्यायेनोत्तरत्रापि संबंधः कर्तव्यः । तासामित्यस्यानुवृत्तिश्च कार्या । तथा च तासां शतोत्तरदशसहस्रनाडीनां मध्ये एकैकस्याः नाड्याः द्वासप्ततिद्वीसप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्ति शाखाभ्यो निर्गताः नाड्यः प्रतिशाखानाड्यः तासां सहस्राणीति विग्रहः । तथाच १०१०० शतोत्तरदशसहस्रं द्वासप्ततिसहस्रेण ७२००० गुणितं जाताः प्रतिशाखानाड्यः द्वासप्ततिकोटयो द्वासप्ततिलक्षाणि च ७२७२००००० । एवं प्रधानभूतनाडी १०१ शाखानाडी १०१०० प्रतिशाखानाडीनां संमेलने कृते जाता ७२७२००००० नाड्यो द्वासप्ततिकोटयो द्वासप्ततिलक्षाणि दशसहस्रं च शतद्वयमेका च ७२७२१०२०१ भवन्तीति द्रष्टव्यं । केचित्तु एका सुषुम्णाख्या मूलभूता नाडी हृदयान्निर्गता तस्याः स्कन्धभूता नाड्यो दश सन्ति तासां प्रत्येकं नवनव शाखानाड्यः सन्ति । तथाच दश स्कंधनाड्यः शाखानाडीभिर्नवतिभिः सहिताः शतसंख्याः सन्ति । तासां शतनाडीनामपि प्रत्येकं शतं शतं शाखानाड्यः सन्ति । तथा चैका मुख्या १ स्कन्धशाखाभूताः शतसंख्याकाः १०० तासां शाखाभूता दशसहस्रसंख्याकाः १०००० पुनरपि दशसहस्रसंख्याकानां नाडीनां प्रत्येकं द्वासप्ततिसहस्रसंख्या नाड्यः स्युः तथा च दशसहस्रसंख्यायाः द्वासप्ततिसहस्रसंख्यया गुणने द्वासप्ततिकोटयः ७२०००००००० भवन्ति । एवं च तासां संमेलने कृते जाता संख्या ७२००१०१०१ द्वासप्ततिकोटयो दशसहस्राणि शतमेकाचेत्याहुः ।

एवं नाडीरुक्ता व्यानस्य तत्स्थानमाह—**आस्विति ।** आसु उक्तसंख्यासु सूक्ष्मासु नाडीषु व्यानः वीर्य्यवत्कर्महेतुः प्राणवृत्तिविशेषः रचति गच्छतीत्यर्थः । एवं नाडीद्वारा सर्वशरीरव्याप्यपि व्यानो वायुः विशेषतः संधिस्कन्धमर्मदेशेषु वर्त्तते इति भावः ॥ ६ ॥

इदानीमुदानस्य स्थानं वदन् केनोत्क्रमते इति चतुर्थप्रश्नोत्तरमाह—

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

सर्वनाडीषु व्यानसंचारेणैव हेतुना एकया ऊर्ध्वगामिन्या सुषुम्णाख्यया ऊर्ध्व ऊर्ध्वचारी उदानः ऊर्ध्वचारित्वादेवोदानसंज्ञकः प्राणवृत्तिविशेष इत्यर्थः । पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा पुण्यं पुण्यकर्मफलरूपं लोकं स्वर्गादिभोगस्थानं नयति प्रापयति । पापेन शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणा पापं पापकर्मफलभूतं नरकं तिर्यग्योन्यादिलक्षणं नयतीत्यनुषङ्गः । उभाभ्यामेव पुण्यपापाभ्यां समप्रधानाभ्यामेव मनुष्यलोकं सुखदुःखायतनं मानवं देहं नयतीत्यनुषङ्गः ॥ ७ ॥

इदानीं कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्मामित्यनयोः प्रश्नयोरुत्तरं काण्डिकाद्वयेनाह—

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः ॥ पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

आदित्यः मण्डलाभिमानी पुरुषः ह वै प्रसिद्धः बाह्यः अध्यात्मातिरिक्तः प्राणः मुख्यप्राणः उदयति उदयं गच्छति हि यस्मात् एकः बाह्यः प्राणः एनं अध्यात्मकं चाक्षुषं चक्षुषि भवं प्राणवृत्तिरूपं अनुगृह्णानः प्रकाशेनानुग्रहं कुर्वन् उदयतीत्यन्वयः । पृथिव्यां भुवि या प्रसिद्धा देवता अधिष्ठात्रीरूपा सा उक्तदेवता एषा पुरुषेण प्रत्यक्षेवानुभूयमाना पुरुषस्य शिरःपाण्यादिमतः देहस्यापानं अध्यात्मकमपानसंज्ञकं अवष्टभ्य आकृष्य अधएवापकर्षणेनानुग्रहं कुर्वन्ती वर्तत इति शेषः । अन्यथा शरीरस्य गुरुत्वात्पतनं स्यादिति भावः । अंतरा आदित्यपृथिव्योर्मध्ये यत् यः प्रसिद्धः आकाशः अवकाशदाता सः आकाशः समानः समानसंज्ञकं वृत्तिभेदमनुगृह्णानो वर्त्तते इत्यर्थः । अनुग्राह्यानुग्राहकयोरभेदोपचारात्स समान इत्युक्तम् । वायुः बाह्यः पवनः व्यानः व्यानवृत्तिविशेषमनुगृह्णानो वर्तत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तेजो ह वै उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः ।
पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः ॥ ९ ॥

तेजः दाहप्रकाशकरं सामान्यं तेजः ह वै प्रसिद्धः उदानः उदानाख्यवृत्तिभेदानुग्राहकः । एवमादित्यादिना रूपेण मुख्यप्राणस्य प्राणापानसमानोदानव्यानानुग्राहकत्वोक्त्या अध्यात्मं प्राणादिवृत्त्यनुग्राहकत्वमुक्तम् । आदित्याग्न्याकाशसामान्यवायुस्तेजोरूपी सन् बाह्यमधिदैवमादित्यादिकं धारयतीत्युक्तं तद्रूपेणावस्थानमेव तद्धारणं प्राणापानाद्यनुग्रहेण चक्षुराद्यनुग्रहोक्तेःतद्वारा तद्ग्राह्याधिभूतविधारकत्वमुक्तं "स प्राणस्तच्चक्षुः सोऽगानः सा वाक् स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स समानस्तन्मनः स उदानः स वायुः" इतिश्रुत्यन्तरे चक्षुरादीनां प्राणाद्यात्मत्वोक्तेश्चक्षुराद्यनुग्राहकत्वोक्त्या चक्षुरादिरूपाध्यात्मविधारकत्वं चोक्तमिति कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्मामित्यस्योत्तरमुक्तामिति द्रष्टव्यमिति भावः । तेजस उदानवाय्वनुग्राहकत्वं व्यतिरेकप्रदर्शनेनाह—**तस्मादिति** । यस्मात्तेजस उदानवाय्वनुग्राहकत्वं तस्मादुपशांततेजाः उपशान्तम् उच्छ्वसनं तेजः शरीरगतं यस्य सः पुरुषः पुनर्भवं तच्छरीरं त्यक्त्वा पुनः शरीरान्तरं प्रतिपद्यत इति शेषः । शरीरान्तरप्राप्तिकालं सप्रकारमाह—**इन्द्रियैरिति** । इन्द्रियैः वागादिकरणैः मनसि अन्तःकरणे सम्पद्यमानैः प्रविशद्भिरिन्द्रियैः सह शरीरान्तरं प्रतिपद्यत इति पूर्वेणान्वयः । यदेंद्रियाणि मनसि सम्पद्यन्ते तदा मुमूर्षुर्विद्वानित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

उक्तशरीरान्तरप्राप्तिमेवोत्क्रांतिक्रमप्रदर्शनेन स्पष्टीकर्तुमाह—

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः ॥
सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

यच्चित्तः यदेव देवतिर्यगादिशरीरं तदेव सम्यगिति चित्तं यस्य स यच्चित्त इत्यर्थः । तेन देवतिर्यगादिसंकल्पविशिष्टेन मनसा सेंद्रियेण सह एषः अन्तःकरणाभिमानी जीवः प्राणं मुख्यप्राणं आयाति आगच्छति मरणकाले क्षीणेंद्रियवृत्तिः सन् मुख्यप्राणवृत्त्यैवावतिष्ठत इत्यर्थः । प्राणः पूर्वोक्तः तेजसा तेजोरूपोदानेन युक्तः संबद्धः सहात्मना भोक्तृसहितः यथासङ्कल्पितं कर्मज्ञानादिसाधनानुष्ठानकाले यथाऽभिप्रेतं लोकं कर्मविद्याफलभूतं भावि शरीरं नयति भोक्तारं प्रापयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं प्राणस्वरूपमभिधाय तदुपासनं विधत्ते—

य एवं विद्वान्प्राणं वेद ॥ न ह्यास्य प्रजा
हीयंतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥

यः काश्चिद् विद्वान्पुरुषः एवं यथोक्तोत्पत्त्यादिभिर्विशेषणैर्विशिष्टम् आत्मनः **प्राणो** जायते मनःकृताभ्यां धर्माधर्माभ्यां शरीरं गृह्णाति आत्मानं च **पंचधा** प्रविभज्य पायूपस्थयोरपानं स्वस्वरूपं प्राणं चक्षुः श्रोत्रयोः नाभौ **समानं** नाडीसमूहे व्यानम् उदानं च सुषुम्नायां सम्राडिव स्थापयति । **उदानेनोत्क्रामति** बाह्यैः प्राणापानसमानव्यानोदानानुग्राहकैरादित्यपृथिव्य-**काशवायुतेजोरूपैरधिदैवमादित्यादिकम्** आदित्यादिकृतानुग्रहैरध्यात्मं चक्षुः-**वाक्श्रोत्रमनःत्वक्** चक्षुरादिभिर्ग्राह्यमधिभूतं च धारयति । सैवोदानवृत्त्या **भोक्ता च युक्तो** भोत्कारं लोकान्तरं नयति स एव च वरिष्ठः प्रजापतिरत्ता-**चेत्येवं प्रकारेण** प्राणं पंचवृत्तिरूपं वेद जानाति । ह निश्चितम् अस्य प्राणो-**पासकविदुषः** प्रजाः पुत्रपौत्रादिलक्षणाः न हीयन्ते न छिद्यन्ते न विनश्य-**न्तीति यावत्** । प्रजा इति प्रथमाबहुवचनान्त पाठस्थाने प्रथमैकवचनांत **पाठपक्षे** न हीयन्ते इत्यस्य स्थाने न हीयते इति पाठपक्षे प्रजा इत्यस्य पुत्रपौत्रादिलक्षणसंततिरित्यर्थः । न हीयते इत्यस्य च न नश्यतीत्यर्थः । **सकामिन** ऐहिकंफलमुक्त्वा निष्कामस्यामुष्मिकफलमाह-**अमृतो भव-तीति** । पूर्वोक्तविदुषः शरीरे पतिते सति अमृतो भवति । नात्र मुख्यममृतत्वं **किन्तु** प्राणसायुज्यलक्षणममृतममरणधर्मत्वं प्राप्नोति । तत् तत्रामृतो भवती **त्यस्मिन्नर्थे** एषः वक्षमाणः संक्षेपाभिधायक एव श्लोकः मन्त्रो भवतीति **शेषः** ॥ ११ ॥

मन्त्रमेवाह—

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ॥
अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते
विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥

इति तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

उत्पत्तिं मुख्यप्राणस्य परमात्मनः जनिम् । अत्र सर्वेषां द्वितीयान्तानां **विज्ञायेत्यनेन** सम्बन्धो ज्ञेयः । आयतिं मनःकृताभ्यां धर्माधर्माभ्यां शरीरे

प्राणस्यायातिमागमनं । ह्रस्वत्वं छान्दसं । स्थानं पायूपस्थादिस्थानेषु स्थितिं । विभुत्वं सूर्य्यपृथिव्याकाशवाय्वग्निभिर्व्याप्तत्वं । **सम्राडिव स्वाम्यमिति** वा । चकारादुदानेनोत्क्रमणं च गृह्यते । एवकारो भिन्नस्थानकः **पञ्चधैवेति** । पंचधा इत्यनेन सम्बध्यते । तथा च सूर्य्यादिप्राणादिभेदैः पञ्चप्रकारमेव अध्यात्मं चैव अत्राप्येवकारो भिन्नस्थानकः **प्राणस्येत्यनेन** सम्बध्यते । तथाच मुख्यप्राणस्यैव यद्यपि सूर्य्यादयश्चक्षुरादयश्च **मुख्येन** प्राणेन भेदरहिताः तथापि मुख्यप्राणस्यैवैतद्विभूतिजातं न त्वन्य इ **सूर्य्यादेः** विज्ञाय विशेषेणोक्तेन प्रकारेणं ज्ञात्वा अमृतं हिरण्यगर्भेण **सायुज्यं** चित्तशुद्ध्यादिना ज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षमिति वा **अश्नुते** प्राप्नोति **स्वप्रकाशेनानन्दात्मरूपेण** भवतीत्यभिप्रायः । पदाभ्यासः प्राणविद्यासमाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥

इति तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः प्रश्नः ।

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ ।।भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

प्राणस्योत्पत्यादिमत्त्वेन नात्मत्वे निर्धारिते तद्व्यतिरिक्तात्मस्वरूपनिर्धारणार्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—**अथेति** । अथ कौशल्याश्वलायनप्रश्नानंतरं । **ह** प्रसिद्धमेनं पिप्पलादं सौर्यायणी सूर्य्यस्यापत्य सौर्यायणिः ईकारस्तु **छांदसः** गार्ग्यः गर्गगोत्रोत्पन्नः पप्रच्छ । स्पष्टं । भगवन् हे पूजावन् एतस्मिन् **सर्वजन**प्रत्यक्षे पुरुषे शिरःपाण्यादिमति देहे कानि करणानि स्वपन्ति **स्वापं** कुर्वन्ति स्वव्यापारादुपरमन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ कानि करणानि **अस्मिन्** शरीरे जाग्रति जागरणावस्थां देहरक्षार्थं स्वव्यापारं कुर्वन्ति ॥ २ ॥ कतरः कार्य्यकरणलक्षणयोर्मध्ये कः एषः अहं पश्यामीत्यहंप्रत्ययेन प्रत्यक्षः देवः द्योतनात्मकः स्वप्नान् जाग्रद्दर्शनवासनाजन्यान् **जाग्रद्वदन्तः** शरीरे गजरथादिपदार्थान् पश्यति अवलोकयति ॥ ३ ॥ **उपरते च जाग्रत्स्वप्नव्यापारे** कस्य करणाद्यन्यतमस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वा एतत् **सौषुप्तं**

सुप्तं विक्षेपाभावमात्रेणानुकूलप्रत्ययवेदनीयं स्वप्रकाशमानसुखं कस्य भवतीति यावत् ॥ ४ ॥ कस्मिन्नेकस्मिन्नाधारभूते नु वितर्के सर्वाधारस्यापि प्राणस्य जायमानत्वात् सर्वे प्राणकरणादिनिखिलाः संप्रतिष्ठिताः सम्यगेकीभूताः मधुनि रसवत्स्थिताः भवन्ति ॥ ५॥ इति एवं प्रकारेण पञ्च प्रश्नान् पप्रच्छेति पूर्वेणान्वयः ॥ १ ॥

उक्तप्रश्नानामुत्तरं पिप्पलादः क्रमेणाह--

तस्मै स होवाच ॥ यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति ॥ ताः पुनःपुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति ॥ तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

तस्मै गार्ग्याय सः पिप्पलादः ह किल उवाच उक्तवान् । किमुक्तवानित्याकांक्षायां मनःप्राणव्यतिरिक्तानि सर्वकरणानि स्वपन्तीति वक्तुं तावद्दृष्टान्तमाह--**यथेति** । गार्ग्य यथा येन प्रकारेण अर्कस्य सूर्य्यस्यास्तंगच्छतः सायंकालेऽदर्शनं व्रजतः मरीचयः किरणाः सर्वाः निखिलाः एतस्मिन् सर्वजनप्रत्यक्षे तेजोमण्डले तेजोराशिरूपे एकीभवन्ति विवेकानर्हत्वं तेजोमण्डले एकस्वरूपतां गच्छन्ति पुनः भूयः सूर्य्यमण्डले एकतां गताः ताः मरीचयः पुनः भूयो द्वितीयदिवसे उदयतः उदयं गच्छतः सूर्य्यस्य प्रचरन्ति सर्वासु दिक्षु संचारं कुर्वन्ति । एवं दृष्टांतमुक्त्वा दार्ष्टांतिकमाह--**एवमिति** । एवं सूर्य्यमरीचिवत् ह प्रसिद्धं वै स्मर्यमाणं तत् वागादिकं मरीचिस्थानीयं सर्वं निखिलं परे उत्कृष्टे वागादिवृत्त्युत्पत्तिनिरोधनिमित्ते द्योतनवति देवे सर्वव्यवहारकारणे मनसि अंतःकरणेऽर्कस्थानीये एकीभवति स्वप्नकाले निर्विशेषतां गच्छति । तेन वागादेर्मनस्येकीभवनेन तर्हि तस्मिन्स्वापकाले एषः लोकप्रत्यक्षः पुरुषः देवतादिलक्षणः न शृणोति शब्दश्रवणं न करोति । न पश्यति नावलोकयति ॥ न जिघ्रति सुरभ्यसुरभिलक्षणं गन्धं न गृह्णाति । न रसयते मधुरादिकं

रसं न गृह्णाति । न स्पृशते शीतोष्णादिस्पर्शं न जानाति । नाभिवदते अभिवदनं संभाषणं न करोति । नादत्ते किमपि वस्तुग्रहणं न करोति । नानंदयते उपस्थेंद्रियकर्मभूतमानन्दं न गृह्णाति। उपस्थेंद्रियेण सुखं नानुभवतीति यावत् । न विसृजते पायुना मलत्यागं न करोति । नेयायते गत्यर्थस्येणो यङंतस्यैतद्रूपं छान्दसं न गच्छतीत्यर्थः । स्वपिति शयनं करोति इति एवं आचक्षते कथयन्ति विद्वांस इति शेषः । कानि स्वपंतीत्यस्य प्रश्नस्य श्रोत्रादिज्ञानेंद्रियाणि । वागादिकर्मेन्द्रियाणि च स्वपन्तीत्यस्योत्तरं दत्तम् ॥ २ ॥

इदानीं कान्यस्मिन् जाग्रतीत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति गार्हपत्यो ह
वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्ह-
पत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

एतस्मिन् सर्वजनप्रत्यक्षे पुरे नवद्वारे देहे प्राणाग्नय एव प्राणापानव्यानोदानसमानाख्याः पञ्चप्राणभेदा अग्नय इवाग्नयो जाग्रति जागरणं कुर्वंति । प्रसंगेन उपासनार्थं प्राणानामग्नित्वमुपपादयति—**गार्हपत्य इति** । गार्हपत्यः गार्हपत्यसंज्ञकोऽग्निहोत्रिभिर्निरन्तरं रक्षणीयोऽग्निः ह वै प्रसिद्धः एषः मलमूत्रापनयनकार्यगम्यः अपानः अपानाख्यः प्राणवृत्तिविशेषोऽस्तीति शेषः। व्यानः व्यानाख्यः प्राणभेदः अन्वाहार्यपचनः अन्वाहार्यमोदनविशेषः पच्यतेऽस्मिन्नित्यन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निस्तद्रूपो व्यान इत्यर्थः । यथा दक्षिणाग्निर्दक्षिणकुण्डे स्थित तथा व्यानोऽपि हृदयस्य पंचच्छिद्राणां मध्ये दक्षिणाच्छिद्रे स्थितः। दक्षिणाग्निस्थितत्वसाम्याद्व्यानोऽन्वाहार्यपचनइति भावः। इदानीमपानस्य गार्हपत्यत्वे उक्ते प्राणस्य चाहनीयत्वे वक्ष्यमाणे साधारणं हेतुमाह—**यदिति** । यत् यस्मात् गार्हपत्यात् अग्निहोत्रिणां निरंतरस्थिररूपाद्गार्हपत्याग्नेः प्रणीयते होमकाले होमार्थमुद्धृत्य हवनकुण्डे प्रज्वाल्यते प्रकर्षेण नीयते स्थानान्तरे पृथक्क्रियत इत्यर्थः । प्रणयनात् गार्हपत्यस्थानीयादन्तःप्रविशद्वायुरूपादपानादुद्धरणात् प्राणः बहिर्गच्छद्वायुः आहवनीयः आहवनीयोऽग्निरूपः ॥ ३ ॥

यदुच्छ्वासनिःश्वासावेताबाहुती समं नयतीति स समानः मनो ह वाव यजमान इष्टफलमे-वोदानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥

एवमपानव्यानप्राणेषु गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयाख्याग्नित्रयदृष्टिं विधाय समाने होतृत्वदृष्टिं विधत्ते—**यदिति** । यत् यस्मात् एतौ प्रसिद्धौ उच्छ्वासनिःश्वासौ प्राणस्य मुखनासिकाभ्यां शरीराद्बहिरन्तर्निर्गमनप्रवेशरूपौ आहुती द्वित्वसंख्यासाम्यात् सायंप्रातःकाले प्रक्षेपणीयपयःप्रभृतिद्रव्यविशेषे समं उत्कर्षापकर्षरहितं यथास्यात्तथा नयति प्रापयति इति उक्तहेतोः सः प्रसिद्धः समानः समानसंज्ञको वायुः होता ऋत्विगुच्यते इति शेषः । आहुत्योर्नेतृत्वस्योभयत्र साम्यादिति भावः । ननु प्राणाग्नय इत्यत्र सर्वेषां प्राणानामग्नित्वोक्तेः कथमत्र समानस्य होतृत्वमुच्यत इति चेन्न । अग्नित्वोक्तेः छत्रिन्यायेनाङ्गयज्ञाग्निसमुदाये लाक्षणिकत्वात् । प्रकृताग्निहोत्रस्य यजमानमाह—**मन इति** । मनो ह वाव प्रसिद्धमन्तःकरणमेव यजमानः । सर्वव्यापारनिमित्तत्वसाम्यात् यज्ञकर्तृ यजमानस्थानीयमित्यर्थः । इदानीमुदाने इष्टफलत्वदृष्टिमाह—**इष्टेति** । इष्टफलमेव यागफलमेव उदानः सुषुम्णासंचारी वायुः । उदानो हि मरणद्वारा यागफलं स्वर्गं नयति । सुषुम्णायां संचारित्वात् । अतः उदानस्य फलहेतुत्वात् । हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया उदान इष्टफलमित्युक्तम् । सुषुप्तौ च सुषुम्णायां मनः प्रवेशयन्सर्वफलात्मकं ब्रह्म गमयतीत्याह—**स इति** । सः उदानः एनं पूर्वोक्तं मनोरूपं यजमानं अहरहः दिनेदिने सुषुप्तिकाले ब्रह्म सत्यादिलक्षणमानंदैकरसस्वभावं गमयति प्रापयति । प्राणादीनां यागाङ्गाग्न्यादित्वोक्तिः प्राणा जाग्रति नात्मेति त्वंपदार्थविवेकज्ञानवतः स्वप्ने यागः सुषुप्तौ यागफलमिति विवक्षितविवेकज्ञानस्तुत्यर्था इति भावः ॥ ४ ॥

यत्पृष्टं कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यतीत्यस्योत्तरमाह—

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति ॥ यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

अत्र अस्यां वागादिकरणोपरमरूपायां स्वप्नावस्थायां एषः वागादीनामुत्पत्तिलयाश्रयभूतमनआत्मको देवः यद्यपि देवशब्देन क्षेत्रज्ञ एवोच्यते तस्यैव स्वतः स्वातन्त्र्यं न तु मनसः तथापि तदुपाधित्वादिह मनसः देवशब्दोक्तिः । तथा च तच्चित्प्रतिबिम्बबलाद्देदीप्यमानः सन् स्वप्ने स्वप्नस्थाने महिमानं स्वस्य विषयिरूपेण गजरथगिरिनद्यादिविषयरूपेण च महत्त्वमनुभवति स्वयमेव कर्तृत्वं प्राप्य स्वप्नबलादवगच्छति । जीवस्यानुभवितृत्वे वक्तव्ये जीवोपाधिरूपमनसः तदुक्तिः स्वप्नो मनोधर्मो नात्मधर्म आत्मनि तदारोपमात्रं लोकस्येति सूचनार्था । अयमनुभवः प्रथमो न येन जाग्रदिंद्रियापेक्षः स्यात् किन्तु दृष्टस्यैवानुदर्शनादिरूप इत्याह—यदिति । यत् गिरिगजादिरूपं वस्तु दृष्टं जाग्रत्कालेऽनुभूतं नयनपथमागतं दृष्टं दृष्टमिति पदाभ्यासो वासनाप्राबल्यसूचनार्थः । अनु जाग्रत्कालीनदर्शनात्पश्चात् पश्यति अवलोकयति । श्रुतमित्यत्रापि यच्छब्दोऽनुवर्तनीयः । यत् शब्दादिविषयः श्रुतं जाग्रदवस्थायां श्रोत्रेन्द्रियेणावगतं तमेव पूर्वश्रुतमेव अर्थं विषयजातं अनु पश्चात् शृणोति श्रवणकर्तेव भवति देशदिगन्तरैश्च देशैर्गृहनदीतीरादिभिर्दिगन्तरैः प्राच्यादिदिग्भिश्चकारात्कालादिभिर्निमितभूतैः प्रत्यनुभूतं यत्प्रतिदिनमधिगतं । तत्पुनः पुनः भूयो भूयः प्रत्यनुभवति प्रतिदिनं स्वप्नेष्वनुभवं करोतीत्यर्थः । यद्देशादिनिमित्तभूतैः प्रतिवारमनुभूतं तदसकृदनुभवतीत्याह—**दृष्टमिति** । दृष्टम् अस्मिन् जन्मनि चक्षुषाऽवलोकितम्, अदृष्टं जन्मांतरे चक्षुषाऽवलोकितं । चकारौ प्रत्यनुभवतीति क्रियापदस्यानुवृत्त्यर्थौ । एवमग्रेपि पर्य्यायत्रये बोध्यं । श्रुतं अस्मिन् जन्मनि श्रोत्रेंद्रियेण संबद्धं । अश्रुतं जन्मांतरे श्रोत्रेंद्रियेण संबद्धं अनुभूतं अस्मिन् जन्मनि केवलमनसाऽधिगतमनुभूतं जन्मांतरे मनसैवानुभूतम् । एतेन प्रत्यनुभूतमित्यनेन न पुनरुक्तिः । तत्रेंद्रियद्वारकानुभवस्योक्तत्वात् । अत्यन्तादृष्टे वासनाऽनुपपत्तेः । सच्च पारमार्थिकोदकादिरूपमसच्च अनृतमरीच्युदकादिरूपं । किंबहुनोक्तानुक्तंसर्वं निखिलं पश्यति अवलोकयति । सर्वः निखिलो देवतिर्यगादिरूपो मनोवासनोपाधिः सन् सर्वकरणात्मा मनोदेवः स्वप्नान् पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कस्यैतत्सुखं भवतीत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—

स यदा तेजसाभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान्न
पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छरीरे एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥

यदा यस्मिन्काले सः मनोरूपो देवः तेजसा नाडीगतपित्तेन ब्रह्मणा वा अभिभूतः तिरस्कृतवासनः भवति वासनाऽभिव्यञ्जकर्मोपरमात् । अत्र सर्ववासनोपरमरूपसुषुप्तौ एष देवः पूर्वोक्तमनोरूपदेवः स्वप्नान् वासनामयस्वाप्नपदार्थान् न पश्यति नावलोकयति । अथ तदा यत्प्रसिद्धमेतत् स्वरूपभूतं सुखं ब्रह्मानन्दं एतस्मिञ्छरीरे वर्तमानदेहे भवति यजमानस्थानीयस्य मनस इति शेषः । पूर्वमपि विद्यमानं सत् विशेषाविज्ञानरूपविक्षेपाभावेन निवातस्थदीपप्रभावत्सम्यक्प्रकाशते नतु तदानीमेवोत्पद्यते, तदा तज्जनकाभावादिति भावः ॥ एतेन सुषुप्त्याश्रयोऽपि मनएव । सुषुप्तावपि सूक्ष्मरूपेण मनसः स्थितत्वादित्युक्तं ॥ ६ ॥

कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीत्यस्य प्रश्नस्य सदृष्टांतेनोत्तरमाह—

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते ।
एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

सः आत्मनि सर्वसंप्रतिष्ठात्वे प्रसिद्धो दृष्टांतः । सोम्य हेप्रियदर्शन गार्ग्य यथा येन प्रकारेण वयांसि पक्षिणोऽनेकदिग्गताः वासोवृक्षं सायंकाले निवासार्थे वृक्षं प्राप्येति शेषः । संप्रतिष्ठन्ते सम्यक् तिष्ठन्ति । एवं यथा दृष्टांतो ह वै प्रसिद्धं तत् वक्ष्यमाणं सर्वं निखिलं परे अविद्यातत्कार्य्यतत्संस्कारेभ्यो व्यतिरिक्ते आत्मनि स्वयंप्रकाशानन्दस्वरूपे संप्रतिष्ठते सम्यगवतिष्ठते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वशब्दार्थमाह—

पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यंच हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानंदयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गंतव्यं च मनश्च मंतव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

पृथिवी पंचीकृतात्मिका स्थूला भूमिः पृथिवीमात्रा अपंचीकृतरूपा गंधतन्मात्रा । एवमाप इत्यादि भूतचतुष्टयमपि पंचीकृतापंचीकृतरूपं बोध्यं । आपोमात्रा चेत्यत्र विभक्त्यलोपश्छांदसः । चक्षुः नेत्रेंद्रियं द्रष्टव्यं रूपात्मकविषयः । श्रोत्रं श्रोत्रेंद्रियं श्रोतव्यं शब्दात्मकविषयः । घ्राणं घ्राणेन्द्रियं घ्रातव्यं गंधात्मकविषयः । रसः रसनेंद्रियं रसयितव्यं रसात्मकविषयः । त्वक् त्वगिंद्रियं स्पर्शयितव्यं स्पर्शात्मकविषयः । वाक् वागिंद्रियं वक्तव्यं वदनात्मकं कर्म । हस्तौ पाणींद्रियं आदातव्यं आदानात्मकं कर्म । उपस्थः शिश्नेंद्रियं आनन्दयितव्यं मैथुनरूपं कर्म । पायुः गुदेंद्रियं विसर्जयितव्यं मलत्यागात्मकं कर्म । पादौ पादेंद्रियं गंतव्यं गमनात्मकं कर्म । मनः देवशब्देन पूर्वोक्तं, मंतव्यं तद्विषयः । बुद्धिः निश्चयात्मिका बोद्धव्यं तद्विषयः । अहंकारः अभिमानरूपमन्तःकरणं अहंकर्तव्यं तद्विषयः । चित्तं चेतनावदंतःकरणं चेतयितव्यं तद्विषयः । तेजः त्वगिन्द्रियाद्भिन्नश्चर्मगतः प्रकाशः शोभाकांति–द्युति–नामकः । विद्योतयितव्यं तन्निर्भास्यं चर्मैव । प्राणः क्रियाशक्तिसूत्ररूपः विधारयितव्यं संग्रथनीयं प्राणव्यतिरिक्तं निखिलं विश्वं सूत्रात्मनि प्राणे ओतं प्रोतं चेत्यर्थः । द्वाचत्वारिंशच्चकारास्तु द्वाचत्वारिंशच्छब्दैः सह पर आत्मनि संप्रतिष्ठते इति पूर्ववाक्यस्यानुषंगार्थाः । तथा च पृथिव्यादिकं विधारयितव्यांतं जीवोपाधिभूतं कार्यकरणविषयजातं सर्वमुक्तम् । उपहितचिद्रूपो जीवोपि प्रतिबिंबसूर्य्यइव सूर्य्य उपाधिलयात्स्वरूपभूते परात्मनि संप्रतिष्ठत इति पूर्वोत्तरवाक्यान्वय इति भावः ॥ ८ ॥

न केवलं पृथिव्यादिजडप्रपंच एव परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते किंतूपाधिविशिष्टो जीवोऽपि तस्मिन्संप्रतिष्ठत इत्याह—

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मंता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परे आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

एषहीति । हिशब्दश्चार्थे । स च परे आत्मनि संप्रतिष्ठत इति वाक्यानुवृत्त्यर्थः । एषः वक्ष्यमाणलक्षणः द्रष्टा चाक्षुषज्ञानाश्रयः स्प्रष्टा । त्वाचज्ञानाश्रयः । श्रोता श्रोत्रजन्यज्ञानाश्रयः । घ्राता घ्राणजन्यज्ञानाश्रयः । रसयिता रासनज्ञानाश्रयः । मंता मननकर्ता । बोद्धा बोद्धृत्वाश्रयः । कर्ता कर्तृत्वा-

श्रयः । विज्ञानात्मा विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं । तदात्मा तत्स्वभावः विज्ञातृरूप इत्यर्थः । पुरुषः कार्य्यकरणोपाधिपूर्णत्वात्पुरुषः । स च जलसूर्य्यकादिप्रतिबिंबस्य सूर्य्यादिप्रवेशवज्जगदाधारेऽशेषे परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तदेकत्वविदः फलमाह—

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते । यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

परमेवाक्षरं वक्ष्यमाणविशेषणं प्रतिपद्यतेऽभेदेनैव प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं पूर्वोक्तजागरणाद्यवस्थानामन्यस्य धर्मत्वोक्त्या शोधितात्मानमनूद्य तस्याक्षरब्रह्मैक्योक्तिपूर्वकं तज्ज्ञानस्य फलमाह—**सयइति** । अत्र सः यः पदाभ्यामधिकारिणो दुर्लभत्वं सूच्यते । यच्छब्दद्वयसार्थक्याय वाक्यभेदश्च कर्त्तव्यः । तथाहि ह वै प्रसिद्धं तत्पूर्वोक्तं सर्वाधारभूतं ब्रह्म अच्छायं अविद्यातमोवर्जितं । अशरीरं नामरूपसर्वोपाधिशरीररहितं । अलोहितं । लोहितादिसर्वगुणवर्जितं । यत एवमतएव शुभ्रं शुद्धं । अक्षरं विनाशरहितं सः यः कश्चिदेव विरलो वेदयते आचार्य्योपदेशेन जानातीत्येकं वाक्यं । सौम्य हे प्रियदर्शन गार्ग्य ॥ यस्तु योऽधिकारी वेदयते सः वेत्ता सर्वज्ञः सर्वमहमस्मीति जानातीति सर्वज्ञः सन् सर्वो भवति अस्मिन्देहे वर्तमानोऽपि सर्वरूपो भवतीति द्वितीयं वाक्यं । तत्राद्यवाक्ये अच्छायादिविशेषणत्रयेण कारणसूक्ष्मस्थूलशरीरत्रयनिराकरणादवस्थात्रयराहित्यानुवादः । शुभ्रमिति विशेषणेन तमेव तुरीयमनूद्य तस्याक्षरसामानाधिकरण्येनैक्यमुक्तमिति विवेकः । ततः तत्र सर्वाधाराऽच्छायादिरूपात्मज्ञानात्पुरुषार्थप्राप्तौ एष श्लोकः वक्ष्यमाणमंत्रो भवतीत्युक्तार्थसंग्राहकः ॥ १० ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठंति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

विज्ञानात्मा अंतःकरणविशिष्टात्मा सर्वैः निखिलैः देवशब्दाभिधेयैः चक्षुरादिभिः करणैः सह प्राणाः वायवः । पंचभूतानि पृथिव्यादीनि स्थूलानि सूक्ष्माणि च यत्र यस्मिन्नक्षरे संप्रतिष्ठंति प्रविशंति । तत् उक्तमक्षरं हे सोम्य यस्तु योऽधिकारी वेदयते सः सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेश आत्मत्वेनाविशति प्रवेशं करोतीति यावत् । इतिशब्दो मंत्रसमाप्त्यर्थः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ पंचमः प्रश्नः ।

एवं चतुर्थप्रश्नेन तत्त्वंपदार्थशोधनपूर्वकवाक्यार्थज्ञानेनोत्तमाधिकारिणः परविद्ययाऽक्षरप्राप्तिरुक्ताऽथ यस्य वैराग्यमांद्येनाधिकारमांद्यं तस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिक्रमेणाक्षरप्राप्तये ॐकारोपासनमाह—

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ ।
स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रयाणांतमोंकार-
मभिध्यायीत । कतमं वाव स तेन लोकं
जयतीति ॥ १ ॥

अथ सौर्य्यायणीगार्ग्यप्रश्नानंतरं ह प्रसिद्धं एनं पिप्पलादं शैब्यः सत्यकामः प्रपच्छ पृष्टवान् । हे भगवन् मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये स यः कश्चनापि त्रैवर्णिकः ह वै अधिकारिगुणैः प्रसिद्धः तत् दुष्करं यथा स्यात्तथा प्रयाणांतं मरणपर्य्यंतं यावज्जीवमित्येतदोंकारं प्रणवं अभिध्यायीत आभिमुख्येन चिंतयेत् । अभितः श्रद्धाभक्तिपूर्वकं ध्यानं कुर्य्यादिति यावत् । सः ध्याता तेन ॐकारध्यानेन कतमं वाव विद्याकर्मफलभूतेषु अनेकलोकेषु कं एव लोकं उपासनाफलभूतं जयति प्राप्नोति । इति एवं पप्रच्छेति संबंधः ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच ॥ एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च
ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतर-
मन्वेति ॥ २ ॥

तस्मै सत्यकामशैब्याय ह प्रसिद्धः सः पिप्पलादः उवाच उक्तवान् । किमुक्त-

वानित्यत आह एतदिति । सत्यकाम हे सत्यकाम शैब्य एतद्वै एषएव परं निरतिशयं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म अपरं हिरण्यगर्भाख्यं कार्य्यात्मकं प्रथमजं यत् चकाराभ्यामन्यदप्यनुक्तं तत्सर्वं एष एवेति सूचितम् । एष क इत्यत आह— **यदिति ।** यत् यः सर्ववेदेषु प्रसिद्धः ॐकारः प्रणवः तस्मात् ॐकारस्य परापरब्रह्मरूपत्वात् विद्वान् परापरब्रह्मरूपत्वेनोंकारस्य ज्ञानवान् एतेनैव सर्ववेदप्रसिद्धेनोक्तोंकारेणैव आयतनेन आलंबनेन एकतरं स्वाभिप्रेतं परमपरं वा ब्रह्म अन्वेति विधिवत्कृतोपासनानंतरं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

विधित्सितस्य त्रिमात्रोंकारोपासनस्य स्तुत्यर्थमेकदेशोपासनादपि विशिष्टफलं भवति नत्वंगवैगुण्यप्रयुक्ता दुर्गतिरित्याह—

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयंते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

अकार उकारो मकार इति तिस्रो मात्राः । तासामग्निवायुसूर्य्याः ऋषयः ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा देवताः । अधिदैवतं भूर्भुवःस्वः स्थानानि । अध्यात्मं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यानि । ऋग्यजुःसामानि वेदा इति शाखांतरगतसकलमात्राविभागानभिज्ञः सः अभिध्याता यदि एकमात्रं एकावयवं अकाररूपं अभिध्यायीत अभिध्यायेत् ॥ सः एकमात्राऽभिध्याता तेनैव एकमात्राध्यानेनैव संवेदितः उपास्यैकमात्रासम्यक्साक्षात्कारवान्सन् तूर्णमेव शीघ्रमेव जगत्यां पृथिव्यां अभिसंपद्यते पृथिवीलोकं प्राप्नोतीति यावत् । तं पृथिव्यां संप्राप्तमुपासकं ऋचः ऋग्वेदाभिमानिन्यः देवताः मनुष्यलोकं मनुष्यशरीरं उपनयंते प्रापयंति । सः ऋगभिमानिभिर्मनुष्यशरीरं प्राप्तः । तत्र मनुष्यशरीरे तपसा स्वधर्माचरणादिना ब्रह्मचर्य्येणाष्टविधमैथुनवर्जनेन श्रद्धया वेदोक्तार्थे आस्तिक्यबुद्ध्या संपन्नः संयुक्तः सन् महिमानं विभूतिं मानवानंदं अनुभवति साक्षात्करोति राजश्रियं प्राप्नोतीति यावत् ॥ ३ ॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोंऽतरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तते ॥ ४ ॥

अथ पुनः यदि केनचित्पुण्यवशेन द्विमात्रेण द्वितीयमात्रमुकारं अभिध्यायीतेति पूर्वेण संबंधः । तदभिध्यानं ध्येयाकारतादात्म्याभिमानपर्य्यंतमित्याह— **मनसीति** । मनसि संपद्यते मनःपदेन मनःपरिणामस्वप्नाभिन्नतया श्रुत्यंतरप्रसिद्ध उकारो लक्षते तस्मिन्नुकारे एकाग्रतया तदात्मभावं गच्छति। सः मनसि संपन्नो मृतः सन् अंतरिक्षं पृथिवीद्युलोकमध्यदेशमंतरिक्षस्थं सोमलोकं सौम्यं देहं मानुषानंदादधिकानंदं पित्रादिदेहं यजुर्भिः यजुरभिमानिभिः उन्नीयते प्राप्यते । स सौम्यदेहं प्राप्तः उपासकः सोमलोके चंद्रलोके विभूतिं परमैश्वर्य्यं अनुभूय साक्षात्कृत्य भुक्त्वा इति यावत् ॥ पुनः भूयः आवर्तते भूलोकमागच्छति । स्वकर्मानुसारेण मनुष्यादिदेहं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र केचित्तु स यदीत्यादिर्यः पुनरित्यंतग्रंथो न स्तुतिपरः । किन्तु उक्तफलाय अकारे विश्वाभिन्नविराडुपासनं, उकारे तैजसाभिन्नहिरण्यगर्भोपासनं च विवक्षितं । मनःशब्देन स्वप्नाभिमानी हिरण्यगर्भो लक्षित इत्याहुः । दीपिकाकारेण तु मात्राद्वयस्य मिलितस्योपासनं मनसि संपद्यते इत्यस्यैकाग्रतया मनसा ध्यायेदिति व्याख्यातं ॥ ४ ॥

एवमोंकारं स्तुत्वा तदुपासनमाह—

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत । स तेजसि सूर्य्ये संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते । एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ॥ तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

त्रिमात्रेणेत्यादौ तृतीया द्वितीयार्थे । यः पुनः यस्तु प्रसिद्धोऽभिध्याता एतं ओंकारं त्रिमात्रेण त्रिमात्रात्मकं । ओमित्येतेन ओमित्याकारकं । अक्षरेण अक्षरं वर्णात्मकं परं सूर्य्यांतरगतं पुरुषं परिपूर्णं अभिध्यायीत पुरुषाभेदेन चिंतयेत् सः अभिध्याता तेजसि तेजोमंडले सूर्य्ये शोभनगतिमति संपन्नः सम्यक् प्राप्तो भवतीति शेषः । अत्र सूर्य्ये संपत्तिस्तु ध्यायमानस्य तादात्म्या-

भिमानः मृतस्य तूर्ध्वगतिरिति विवेकः । एवं सूर्य्यं प्राप्त उपासकः पापाद्विनिर्मुक्तो भवतीति दृष्टांतपूर्वकमाह यथेति । यथा येन प्रकारेण पादोदरः उदरमेव पादा यस्य स पादोदरः सर्पः त्वचा जीर्णकंचुकेन विनिर्मुच्यते विशेषेण निःशेषतो मुक्तो भवति । एवं तथा तेनैव प्रकारेण ह वै प्रसिद्धः सः उपासकः सूर्य्यं प्राप्तः पाप्मना सर्पत्वक्स्थानीयेनाऽशुद्धिरूपपापेन विनिर्मुक्तः विशेषतो निःशेषेण मुक्तो भवति । सः उपासकः पापवियुक्तः सन् सामभिः गीतिप्रधानसामवेदाभिमानिभिः उन्नीयते ब्रह्मलोकं उत् सूर्य्यादूर्ध्वं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य स्थानं सत्याख्यं नीयते प्राप्यते । सः उपासकः ब्रह्मलोकं प्राप्तः एतस्मात् सत्यलोकनिवासिनो हिरण्यगर्भात् जीवघनात् सर्वेषां जीवानामेकपिंडीभूतात् परात् स्थावरजंगमेभ्यः उत्कृष्टात् परं उत्कृष्टं पुरिशयं सर्वशरीरानुप्रविष्टं पुरुषं परिपूर्णपरमात्माख्यं ईक्षते त्रिमात्रोंकारं ध्यायमानः साक्षात्करोति । ब्रह्मलोके उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कार उपासको विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । तदेतस्मिन्नुक्तार्थे एतौ वक्ष्यमाणौ श्लोकौ मंत्रौ भवतः स्तः ॥ ५ ॥

तत्र यः पुनरेतमित्यादिनोक्तेऽर्थे आद्यमंत्रं योजयति— .

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योऽन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः ॥ क्रियासु बाह्याभ्यंतरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कंपते ज्ञः ॥ ६ ॥

तिस्रः त्रिसंख्याकाः मात्राः अकारोकारमकाराख्या ॐकारस्य मात्राः मृत्युमत्यः मृत्युर्मरणं विद्यते यासां ता मृत्युमत्यः मृत्युगोचरा इति यावत् । प्रत्येकं ब्रह्मदृष्टिं विना तदुपासकानां मृत्योरनतिक्रमात् । ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायानुरोधादोंकारेऽकारादिमात्रासु प्रत्येकं वा ब्रह्मदृष्टिरेव विवक्षिता लोकेषु सामोपासीतेत्यादाविव निकृष्टे ओंकार एव ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या इति भावः । प्रयुक्ता ब्रह्मज्ञानंविना स्वातंत्र्येण ध्यानाय प्रकर्षेणावगताः । अन्योऽन्यसक्ताः परस्परसंबद्धाः संहिताविशिष्टा ॐइत्येवंरूपाः । अन्योऽन्यसक्तत्वमाह अनविप्रयुक्ताः विशेषेणैकस्मिन्नर्थे ध्यानकाले संबद्धाः विप्रयुक्ताः । न विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ताः अनविप्रयुक्ताः । विभागेनैकैकस्मिन्विषये प्रयुक्ता न भवंति क्वचिदप्यप्रयुक्ता अपि न भवंति किंतु समुच्चय-

नियमेनैव प्रयुक्ता इति नकारद्वयस्यार्थः । ब्रह्मत्वेन दृष्टा एवेत्यवधारणलाभार्थं वा नकारद्वयमित्यर्थः । एकस्मिन् ध्यानकाले तिसृषु क्रियासु कर्मरूपासु बाह्याभ्यंतरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । जाग्रत्पुरुषो वैश्वानराभिन्नो विश्वः । स्थूलशरीरं जागरितं च तत्स्थानं । स्वप्नपुरुषस्तु हिरण्यगर्भाभिन्नस्तैजसस्तत्स्थानं लिंगशरीरं स्वप्नश्च । सुषुप्त ईश्वरात्मा प्राज्ञः तत्स्थानमव्याकृतं सुषुप्तिश्च । तेषां जाग्रदादिस्थानकपुरुषाणामकारादिमात्रातादात्म्येन ध्यानरूपासु सम्यक् प्रयुक्तासु अहं ब्रह्मास्मि एता अपि ब्रह्माभिन्ना इति सम्यक् ज्ञात्वा प्रकर्षेण कृतासु । अन्योऽन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः तिस्रोमात्राः प्रयुक्ताश्चेत्स्युः ज्ञः तिस्रो मात्रा इत्यादिमंत्रोक्तोंकारस्य विभागवित् न कंपते न चलतीत्यन्वयः । अनेन मंत्रेण सर्वात्मके परब्रह्मणीश्वरे ॐकाराभेदेन ध्यानमुक्तमिति भावः ॥ ६ ॥

स्वस्य सर्वात्मत्वेन स्वव्यतिरिक्ताभावाच्चलनं न संभवतीत्यर्थसंग्रहार्थं द्वितीयं मंत्रं योजयति—

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरंतरिक्षं स सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयंते । तमोंकारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् । यत्तच्छांतमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

इति पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

स ओंकारमात्रात्रयविभागवित् । ऋग्भिः पादबद्धमंत्राभिमानिभिः एतं मनुष्यलोकं अन्वेति अनुगच्छतीति क्रियायाः सर्वत्र संबंधः कर्त्तव्यः । यजुर्भिः अविवक्षितछंदोमंत्राभिमानिभिः अंतरिक्षं अंतरिक्षस्थसोमलोकमन्वेति । यत्तत्प्रसिद्धं कवयः क्रांतदर्शिनः मेधाविनो विद्वांस एव वेदयंते विजानंति न त्वविद्वांसः । तं ब्रह्मलोकं सामभिः गीतिप्रधानमंत्राभिमानिभिरन्वेति । किं बहुना यत् वेदांतप्रसिद्धं शांतं जाग्रदादिसर्वप्रपंचविवर्जितं रागादिदोषैर्वा । अतएवाजरं जरारहितं । अतएव अमृतं मृत्युवर्जितं । यस्माज्जरादिविक्रियारहितं अतो अभयं द्वितीयाभावाद्भयशून्यं । यस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयं । तद्ब्रह्माक्षरं ॐकारेणैवायतनेन ॐकाररूपगमनसाधने-

यिष्यामि तस्मान्न जानाम्येवेत्यर्थः इति एवमब्रुवमिति पूर्वेणान्वयः । अविश्वसितमिव तमालक्ष्य तद्विश्वासार्थं पुनराह समूल इति । यः पुरुषः अनृतं मिथ्यावचनं अभिवदति सर्वतो ब्रूते एषः मिथ्यावादी समूलो वै मूलेन शुभकर्मविद्यादिना सहित एव परिशुष्यति सर्वतः शोषमुपैतीहलोकपरलोकाभ्यां सुखशून्यो भवतीत्यर्थः । तस्मात् अनृतवादिनोऽनिष्टप्राप्तिज्ञानवत्त्वात् अनृतं अयथाभूतार्थं वक्तुं भाषितुं नार्हामि अहं योग्यो न भवामि । एवं मद्वाक्यं श्रुत्वा सः राजपुत्रः तूष्णीं साध्वसाधु वेति वचनमनुक्त्वैव रथं स्वयानं आरुह्य आरूढो भूत्वा प्रवव्राज स्वनगरंप्रति शीघ्रमेव जगाम तं राजपुत्रेण पृष्टं षोडशकलं पुरुषं त्वा त्वां पिप्पलादं प्रति पृच्छामि अहं पृष्टवानस्मि क्व कुत्र प्रदेशे असौ षोडशकलः पुरुषः पुरुषशब्दाभिधेयः । इति एवं पृष्टवते ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच इहैवांतःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवंतीति ॥२॥

तस्मै सुकेशाय भारद्वाजाय सः पिप्पलादः ह किल उवाच उक्तवान् हे सौम्य प्रियदर्शन इहैव अस्मिन्नेव शरीरे देहे अंतः हृदयपुंडरीकाकाशमध्ये सः त्वया पृष्टः पुरुषः परिपूर्णतया वर्तत इति शेषः यस्मिन्पुरुषे एताः वक्ष्यमाणाः षोडशषोडशसंख्याकाः कलाः प्राणाद्याः प्रभवंति उत्पद्यंते वर्तंते लीयंते चेत्यर्थः । इति एवमुवाचेति संबधः ॥ २ ॥

षोडशकलाभिरुपाधिभूताभिर्निष्कलः पुरुषः सकल इवाऽविद्यावशेन लक्ष्यत इति संक्षेपेणोक्तमर्थमध्यारोपापवादाभ्यां विस्तरेणैवाह—

स ईक्षां चक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

सः षोडशकलः पुरुषः ईक्षां ईक्षणं दर्शनं चिंतनं वा चक्रे कृतवानित्यर्थः । कथं चिंतनं कृतवानित्यत आह—**कस्मिन्निति** कस्मिन्नेव कर्तृविशेषे उत्क्रांते देहादुत्क्रमणे कृते सति अहं स्वयंप्रकाशानंदात्मा उत्क्रांतो भविष्यामि शरीराद्बहिर्गतः स्यां कस्मिन् वा कस्मिन्नेव शरीरे प्रतिष्ठितेऽवस्थिते सति प्रतिष्ठास्यामि अहं प्रतिष्ठितः स्यां इति एवं विचिंत्य ॥ ३ ॥

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवींद्रियम् ॥ मनोऽन्नं अन्नाद्वीर्य्यं तपो मंत्राः कर्म लोकालोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

प्राणस्य क्रियया आत्मनि क्रियामवलोक्य च सः उक्तषोडशकलः पुरुषः प्राणं आत्मन उत्क्रान्त्याद्युपाधिभूतं समष्टिप्राणं असृजत उत्पादितवान् प्राणात् प्राणसृष्टेरनंतरं श्रद्धां सर्वप्राणिनां शुभकर्मप्रवृत्तिहेतुभूतामास्तिक्यबुद्धिं असृजतेत्यनुषंगः । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी अत्र वायुरित्यादिप्रथमा द्वितीयार्थे । प्राणमसृजतेति द्वितीययोपक्रमात् । आकाशादीनि स्थूलानि पंचमहाभूतानि असृजतेत्यनुषंगः । इंद्रियं चक्षुरादिज्ञानेंद्रियपंचकं वागादिकर्मेन्द्रियपंचकं च मनः अंतःकरणं चासृजत । इदमत्र बोध्यं प्राणस्त्वपंचीकृतसृष्ट्यनंतरसृष्टः । इंद्रियमनसोरपंचीकृतभूतकार्य्यत्वेपि स्थूलभूतकार्य्यशरीराधिष्ठितयोरेव स्वकार्य्यक्षमत्वात् स्थूलभूतानंतरत्वोक्तिरिति । अन्नं व्रीहियवादिलक्षणं । अन्नात् अद्यमानाद्व्रीहियवादिरूपात् वीर्य्यं शरीरेंद्रियसामर्थ्यं सर्वकर्मप्रवृत्तिसाधनभूतं । ततः तपः चित्तविशुद्धिसाधनं शरीरशोषणादिरूपं । ततश्च मंत्राः कर्मसाधनभूता ऋग्यजुःसामाथर्वांगिरसः । ततः कर्म अग्निहोत्रादिलक्षणं । ततो लोकाः कर्मफलभूताः सोमलोकाद्याः । लोकेषु चोक्तसोमलोकादिषु सृष्टानां प्राणिनां च । नाम च देवदत्तयज्ञ दत्तइत्यादिलक्षणं चासृजतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमात्मप्रतिपत्त्यर्थमध्यारोपमुक्त्वा तदपवादं दृष्टांतपूर्वकमाह—

स यथेमा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छंति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते ॥ एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छंति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥

सः दृष्टांतः यथा येन प्रकारेण इमाः प्रत्यक्षाः नद्यः गंगायमुनाद्याः सरितः स्यंदमानाः चलंत्यः समुद्रायणाः समुद्रे अयनं गमनं यासां ताः तथा। समुद्रं जलनिधिं प्राप्य गत्वा अस्तं अदर्शनं गच्छंति प्राप्नुवंति तासां समुद्रेऽस्तंगतानां नामरूपे नाम गंगादिकं रूपं शुक्लनीलादिकं नाम च रूपं च नामरूपे। भिद्येते नश्यतः। यद्यप्यस्तंशब्देन नाशो नाभिधीयते तथापि भेदकोपाधिनामरूपयोर्नाशेपि स्वरूपस्य समुद्ररूपेण विद्यमानत्वात्। एवं भेदकोपाधिनामरूपयोर्नाशानंतरं समुद्र इत्येवं समुद्रइत्याकारः शब्दः प्रोच्यते प्रकर्षेण कथ्यते जनैरिति शेषः। दृष्टांतमुक्त्वा दार्ष्टांतमाह— **एवमिति**। एवमेव उक्तदृष्टान्तवदेव अस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः सर्वतः साक्षिगाः इमाः पूर्वोक्ताः षोडशकलाः प्राणाद्या नामांताः षोडशसंख्याकाः। पुरुषायणाः पुरुषोऽयनं यासां ताः तथा। पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य। अस्तं गच्छंति नामरूपतिरस्कारेणादर्शनं प्राप्नुवंति। आसां प्राणादिकलानां नामरूपे नाम प्राणाद्याख्या रूपं प्राणाद्याकारविशेषः। ते भिद्येते नश्यतः। पुरुष इत्येवं इत्याकारकएव शब्दः प्रोच्यते ब्रह्मविद्भिरिति शेषः। असमुद्रजातानामपि नदीनां समुद्रे लयो दृष्टः। किमुत पुरुषजानां कलानां पुरुषे लय इति कैमुतिकन्यायसूचनार्थश्चकारः। सः उक्तकलोपादानभूतः एषः बुद्धेर्द्रष्टा अकलः वस्तुतः कलारहितः। अकलत्वादेव अमृतः अविद्याकृतकलानिमित्तकमरणरहितो भवतीति स्पष्टं। तत् तत्र पूर्वोक्तषोडशकलाऽऽधारभूते पुरुषे एषः वक्ष्यमाणः श्लोकः मंत्रः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः। तं वेद्यं पुरुषं वेदयथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

रथनाभौ रथचक्रस्य मध्यप्रदेशे वर्तुलकाष्ठविशेषे अरा इव तिर्यक्काष्ठविशेषाः यथा प्रवेशितास्तदाश्रया भवंति। तथा कलाः प्राणाद्याः यस्मिन्पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु स्थिताः भवंति। तं कलाऽऽधारभूतं पुरुषं पूर्णत्वात्पुरि शयनाद्वा पुरुषं वेद्यं वेदनीयं वेदयथाः हे शिष्याः मद्वचनात् यूयं विजानीथाः। वो युष्मान् मृत्युः विपरीतज्ञानरूपः। मरणं वा मा परिव्यथाः मा परिव्यथयतु न व्यथयत्विति यावत्। न चेद्विज्ञायेत

पुरुषो मृत्युनिमित्ता व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्थ । अतस्तन्माभूद्यु-ष्माकमित्यभिप्रायः । इतिशब्दो मंत्रसमाप्तौ ॥ ६ ॥

इदानीं शिष्याणां कृतार्थताबुद्धिजननार्थं श्रुतिराह—

तान् होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद । नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

तान् सुकेशाभारद्वाजप्रभृतीन् षट्संख्याकान् शिष्यान् ह किल उवाच गुरुरुक्तवान् एतावदेव एतावन्मात्रमेव एतत् वेद्यं परं ब्रह्म सर्वोत्कृष्टं सर्वा-धिष्ठानभूतं अहं पिप्पलादाख्यः वेद जानामि अतः अस्मादुक्तार्थात् परं अधिकतरं वेदितव्यं नास्ति न विद्यते इति एवं पिप्पलादेनोक्ते सति ॥ ७ ॥

ते तमर्चयंतस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमवि-द्यायाः परं पारं तारयसीति नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

भद्रंकर्णेभिरिति शांतिः ॥ २ ॥

प्रश्नोपनिषत् षष्ठः प्रश्नः समाप्तोयं ॥

ते सुकेशाभारद्वाजादयः शिष्याः तं पिप्पलादगुरुं अर्चयंतः शिरसा प्रणि-पातेन पादयोः पुष्पांजलिप्रक्षेपेण पूजयंतः । एवमाहुः त्वं गुरुः हि निश्चयेन नोऽस्माकं पिता ब्रह्मशरीरस्य विद्याजनयितृत्वाज्जनकः । पितृत्वोपपत्तिमाहुः— यः त्वं गुरुः अस्माकं शिष्याणां । महोदधेरिव अविद्यायाः विपरीतज्ञाना-ज्जन्मजरामरणरोगदुःखादिग्रहादविद्यामहोदधेः परं अपुनरावृत्तिलक्षणं पारं मोक्षाख्यं तारयसि विद्याप्लवेन प्रापयसि । इति एवमुक्तप्रकारेण हि त्वं नः पिता इत्यर्थः । उक्तं च । जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति । अन्न-दाता भयत्राता पंचैते पितरः स्मृताः ॥ इति स्मृतेः । परमर्षिभ्यः ब्रह्मवि-द्यासंप्रदायकर्तृभ्यः नमः नमस्कारोऽस्तु । नमः परमर्षिभ्य इत्यभ्यासः आद-रार्थः समाप्त्यर्थो वा ॥ ८ ॥

इति श्रीमदुदासीनवर्य्यामरदासपदपद्ममकरंदतृप्तमानसेन श्रीमदमर-दासाख्येन विदुषा विरचिता प्रश्नोपनिषद्व्याख्या उपनिषन्मणिप्रभा समाप्तिं गता ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ मुण्डकोपनिषदारम्भः ॥

मणिप्रभाव्याख्यासमलंकृता ।

वेदांतप्रतिपाद्यं यत्परं ब्रह्म सनातनम् ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं तन्नमामि कृष्णविग्रहम् ॥ १ ॥
यो गुरुर्हृदयस्थो मेऽकरोदज्ञाननाशनं ।
व्याख्यास्ये मुंडकं तस्मै नत्वा ध्यायंश्च तद्गिरः ॥ २ ॥
शिरसि त्वऽनलं धृत्वाऽध्येयत्वादधिकारिभिः ।
नाम्ना मुण्डकमित्युक्तमाथर्वणश्रुतेः शिरः ॥ ३ ॥

अथाथर्वणवेदे शौनकीशाखायां मुण्डकोपनिषत् । तस्या विषयोऽज्ञातं सत् ब्रह्म तदेव ज्ञातं सत् प्रयोजनं । संबंधस्तु प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपः । साधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारीत्यनुबंधचतुष्टयं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यंगभूतं तावत्सिद्धम् । उपनिषच्छब्देन ब्रह्मविद्योच्यते ग्रंथे तु ब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वाल्लाक्षणिक उपनिषच्छब्दप्रयोग इति । तत्रैवं ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थं ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृकथनात्मकमितिहासमाह—

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

ब्रह्मा चतुर्मुखः देवानामिंद्रादीनां मध्ये प्रथमः गुणैः प्रधानम् यद्वा देवानां प्रथमः देवानामुत्पत्तेः प्रागेव संबभूव मायोपाधिकाद्ब्रह्मणः संजातः । कीदृशो ब्रह्मा विश्वस्य सर्वप्राणिजातस्य कर्ता उत्पादकः । पुनः कीदृशः भुवनस्य भूरादिलोकस्य भूरादिलोकस्थप्राणिजातस्य वा गोप्ता पालकः सः ब्रह्मा अथर्वाय अथर्वनाम्ने ज्येष्ठपुत्राय प्रथमोत्पन्नात्मजाय ब्रह्मविद्यां वक्ष्य-

माणलक्षणां ब्रह्मात्मविषयां विद्यां प्राह कथितवान् । कीदृशीं सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्यासु श्रेष्ठां यस्यां लब्धायामितरविद्यास्वपेक्षाभाव इति भावः ॥ १ ॥

अथर्वणो यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोंगिरसे परावराम् ॥ २ ॥

किंच अथर्वणइति नान्तोऽत्राथर्वशब्दः । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः यां ब्रह्मविद्यां अथर्वणे अथर्वन्नामकाय स्वशिष्याय प्रवदेत छंदसि कालस्यानियमादवदत् तां ब्रह्मणो लब्धां ब्रह्मविद्यां अथर्वा अङ्गिरे अङ्गिरितिरकारांतनाम्ने स्वशिष्याय पुरा पूर्वं उवाच उक्तवान् । सः अङ्गिर्नामकः भारद्वाजाय भारद्वाजगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनामकाय स्वशिष्याय प्राह उक्तवान् ब्रह्मविद्यामित्यनुषंगः । भारद्वाजो अङ्गिरसे अङ्गिरसिति सांतनाम्ने स्वशिष्याय परावरां परस्मादवरेण प्राप्तां ब्रह्मविद्यां प्राहेत्यनुषंगः ॥ २ ॥

अङ्गिरसः केन ब्रह्मविद्या प्राप्तेत्यत आह—

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

ह वै इति निपातौ वृत्तार्थस्मरणार्थौ । शौनकः शुनकनामकस्य ऋषेः पुत्रः महाशालो बह्वन्नदानशालित्वेन महागृहस्थः अङ्गिरसं भारद्वाजस्य शिष्यं । समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमभिगच्छेदित्यादिश्रुत्युक्तलक्षणवंतं विधिवदुपसन्नः समित्प्रभृत्युपायनहस्त उपगतः सन् पप्रच्छ । अंगिरसं पृष्टवान् । किमपृच्छदित्यत आह कस्मिन्निति । भगवो हे भगवन् कस्मिन्नु कस्मिन्नेव वस्तुनि विज्ञाते विशेषेणावगते सति सर्वं सकलं इदं कार्यजातं विज्ञातं विशेषेणावगतं भवति । सर्वविज्ञानहेतुविज्ञानकं यदेकं वस्तु तन्मह्यं वक्तव्यमिति प्रष्टुरभिप्रायः ॥ ३ ॥

एवं शौनकेन पृष्टोंऽगिराः शौनकेन पृष्टं वस्तु वक्तुं तज्ज्ञानसाधनभूतं विद्याद्वयं तावदाह—

तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदंति परा चापरा च ॥ ४ ॥

सः अङ्गिराः तस्मै शौनकाय ह किलोवाच उक्तवान्। किमुक्तवानित्यत आह—**द्वे इति**। द्वे द्विसंख्याके विद्ये वक्ष्यमाणलक्षणे वेदितव्ये मुमुक्षुणा संपादनीये इति एवं हस्माइति निपातौ निश्चयार्थकौ। यद्ब्रह्मविदो ये वेदार्थविदो वदन्ति कथयन्ति। के ते द्वे विद्ये इत्यत आह—**पराचेति**। परा परमात्मविषया फलरूपा अपरा च कर्मानुष्ठानद्वारा चित्तशुद्धिहेतुत्वेन परविद्योपकारकत्वात्साधनभूताऽवरेत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमुक्तविद्ययोर्मध्ये परविद्याप्राप्त्युपायभूतामपरविद्यां तावदाह—

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये अपरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः इति चत्वारो वेदाः शिक्षा याज्ञवल्क्यादिकृतं शिक्षाशास्त्रं कल्पः कात्यायनादिप्रणीतं कल्पशास्त्रं व्याकरणं पाणिन्यादिनिर्मितं व्याकरणशास्त्रं निरुक्तं यास्कादिमुनिविरचितं छंदः पिंगलाचार्यनिर्मितं छन्दोग्रन्थः ज्योतिषं सूर्यविरचितं ज्योतिःशास्त्रं। यद्यपि 'रविः शुक्रः पराशरश्च भृगुर्गर्गोऽथ जैमुनिः। षडेते ज्योतिषाचार्या मुनिभिः परिकीर्तिताः' इत्यत्र षट् ज्योतिःशास्त्रस्य कर्तार उक्ताः। सूर्यः पितामहो व्यासो वसिष्ठोऽत्रिः पराशरः। कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्मनुरंगिराः ॥ १ ॥ पौलिश्शुक्रश्च च्यवनो यवनो भृगुशौनकौ। एते अष्टादश प्रोक्ता ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः ॥ २ ॥ इति हायरत्नग्रन्थे कश्यपेनाष्टादश ज्योतिःशास्त्रस्याचार्या उक्ताः। तथापि सर्वमते प्रथमकर्ता सूर्य एवोक्त इति बोध्यम्। एवं शिक्षादिषडंगैः सह वेदार्थज्ञानरूपा उपनीताधिकारिकाऽपरा विद्येत्यर्थः। अथ इदानीं परा ब्रह्मधीरूपा विरक्ताधिकारिका उच्यते यया परविद्यया तत् वक्ष्यमाणविशेषणं अक्षरं ब्रह्म अधिगम्यते प्राप्यते ॥ ५ ॥

उक्तमक्षरं विशिनष्टि—

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद-

पाणिपादम् ॥ नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद-
व्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यंति धीराः ॥ ६ ॥

यत् वेदांतशास्त्रप्रसिद्धं ब्रह्म तदद्रेश्यं अदृश्यं सर्वज्ञानेंद्रियागम्यमित्यर्थः । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियग्रहणायोग्यं अगोत्रं काश्यपाद्यन्वयरहितं । अवर्णं वर्णाः द्रव्यधर्माः स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयश्च तद्रहितं । अचक्षुःश्रोत्रं चक्षुःश्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियरहितं । तत् प्रकृतं ब्रह्म अपाणिपादं पाणिपादादिकर्मेंद्रियशून्यम् ॥ नित्यं नाशरहितं विभुं विविधप्राणिभेदेन भवतीति विभुस्तं सर्वगतं व्यापकं सुसूक्ष्मं स्थूलत्वहेतुशब्दादिगुणरहितत्वादतिसूक्ष्मं तत् प्रकृतं ब्रह्म अव्ययं न व्येतीत्यव्ययमपक्षयरहितं यत् एवंलक्षणं भूतयोनिं स्थावरजंगमानां कारणभूतं धीरा विवेकिनो यया विद्यया परिपश्यन्ति आत्मरूपेण विजानन्ति सा परेत्यर्थः ॥ ६ ॥

भूतयोनिमित्युक्तं जगत्कारणत्वं दृष्टांतत्रयेण स्फुटीकरणाय तत्र सहकारिणमंतरेण ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे प्रथमं दृष्टांतमाह—

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामो-
षधयः संभवंति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि
तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

यथा येन प्रकारेण ऊर्णनाभिः लूताकीटः सृजते परानपेक्ष एव स्वशरीरात्तंतून्बहिःप्रसारयति च पुनः गृह्णते गृह्णाति प्रसारिततंतून्स्वस्मिन्नुपसंहरति । कार्य्यस्योपादानाभिन्नत्वेनोत्पत्तौ दृष्टान्तमाह—यथा च पृथिव्यां भूमितः ओषधयो व्रीहियवादिरूपाः स्वाभिन्नाः संभवंति समुत्पद्यंते । ननु भवत्वचेतनायाः पृथिव्या अचेतनानामोषधीनामुत्पत्तिः चेतनाद्ब्रह्मणः कथं जडकार्यस्योत्पत्तिरितिशंकानिरासाय दृष्टांतांतरमाह यथेति । यथा सतः जीवतः पुरुषाच्चेतनत्वेन प्रसिद्धान्नरात् केशलोमानि । केशाः शिरसि जातवालविशेषाः । लोमानि शिरसोऽधोजातानि । केशसहितानि लोमानि केशलोमानि अचेतनानि संभवंतीत्यनुषंगः । तथा तद्वत् अक्षरात् ब्रह्मणः इह सृष्टिकाले विश्वं निखिलं जगत् संभवति जायते ॥ ७ ॥

विश्वोत्पत्तिक्रममाह—

तपसा चीयते ब्रह्म ततोन्नमभिजायते ।
अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

ब्रह्माक्षराख्यं तपसा स्रष्टव्यप्रपंचस्यालोचनात्मकेन चीयते एकोहं बहुस्यामितीच्छावद्भवति ततः इच्छावतो ब्रह्मणः अन्नं ईश्वरोपाधिभूतमव्याकृतं अभिजायते व्याचिकीर्षितावस्थामापद्यते इच्छोत्पत्त्या तत्रोत्पत्त्युपचार इति भावः । अन्नात् अव्याकृतात् प्राणः हिरण्यगर्भोऽभिजायते इत्युत्तरत्राप्यनुषंगः। प्राणात् मनः संकल्पविकल्पात्मकं समष्टिरूपमभिजायते। उक्तलक्षणान्मनसः सत्यं स्थूलभूतपञ्चकमभिजायते । स्थूलभूतपञ्चकात् अण्डोत्पत्तिक्रमेण लोकाः भूरादयोऽभिजायंते । तेषु लोकेषु मनुष्यादिक्रमेण कर्माणि वेदोक्ताग्निहोत्रादिलक्षणानि अभिजायंते । कर्मसु च उक्तकर्मभ्यश्च अमृतं भोगादृतेऽक्षयत्वादमृतपदेनोक्तं कर्मफलं अभिजायते इत्यर्थः । अत्र सृष्टौ तात्पर्याभावान्नोक्तक्रमस्यानुपपत्तिरिति भावः ॥ ८ ॥

उक्तमेवार्थमनुवदन्नुपसंहरति—

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥
इति प्रथममुंडके प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

यः अक्षराख्यः परमात्मा सर्वज्ञः सामान्यरूपेण सर्ववेत्ता सर्ववित् विशेषरूपेण सर्ववेत्ता । यस्य उक्ताक्षरस्य ज्ञानमयं सृज्यमानसर्वपदार्थाभिज्ञत्वलक्षणमेव तपः । न तु प्रजापतिव्रतात्मकतपइव क्लेशरूपम् । तस्मात् उक्तसर्वज्ञात् एतत् पूर्वोक्तकार्यरूपं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायते उत्पद्यते । किञ्च नाम देवदत्तयज्ञदत्तादिलक्षणं रूपं शुक्लनीलादि अन्नं व्रीहियवादिलक्षणं जायते ॥ ९ ॥

इति प्रथममुंडके प्रथमखण्डव्याख्या ॥ १ ॥

अथ प्रथममुंडके द्वितीयः खण्डः ।

पूर्वोक्तयोः परापरविद्ययोर्विषयौ संसारमोक्षाख्यौ वक्तुमुत्तरग्रंथ आरभ्यते

तत्र संसारस्वरूपज्ञानंविना वैराग्यासंभवाद्वैराग्यार्थंमपरविद्याविषयसंसारस्य. स्वरूपं तावदाह—

तदेतत्सत्यं मंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यं-
स्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्याचरथ
नियतं सत्यकामा एष वः पंथाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

तदेतत् वक्ष्यमाणलक्षणं सत्यं फलाव्यभिचारि किं तदेतदित्यत आह मंत्रेष्विति । कवयो वसिष्ठादयो विद्वांसः यानि कर्माणि अग्निहोत्रादीनि मंत्रेषु ऋगादिवेदेषु अपश्यन् दृष्टवंतः तानि वेदेन विहितानि ऋषिभिर्दृष्टानि च कर्माणि त्रेतायां ऋग्यजुःसामलक्षणे वेदत्रये बहुधा अनेकप्रकारं संततानि विस्तृतानि । यद्वा त्रेतायां त्रेतायुगे बहुधा संततानि कर्मिभिः क्रियमाणानि अतो नियतं नित्यं सत्यकामाः अवश्यंभावित्वात्सत्यशब्दवाच्यकर्मफलेच्छावन्तः संतः यूयं तानि वेदोक्तकर्माणि आचरथ आकुरुथ । सुकृतस्य लोके लोक्यते भुज्यते इति लोकः कर्मफलं निमित्ते सप्तमी । तथा च सुकृतस्य स्वयं कृतस्य कर्मणः फलप्राप्तये वः युष्माकं एषः सम्यगाहुतिप्रक्षेपादिरूपकर्मकलापः पंथाः फलप्राप्तिसाधनमित्यर्थः ॥ १ ॥

उक्तकर्माणि विशेषतो दर्शयितुं सर्वकर्मणां प्राथम्यादग्निहोत्रं तावदाह—

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।
तदाज्यभागावंतरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

यदा यस्मिन्काले हव्यवाहने अग्नौ समिद्धे इंधनैः सम्यक् प्रज्वलितेसति अर्चिः अग्निशिखा लेलायते चलति तदा अर्चिःप्रचलनकाले आज्यभागौ आज्यभागस्थानयोराहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः अंतरेण मध्ये आहुतीः हवनीयद्रव्यविशेषान् प्रतिपादयेत् सूर्यादिदेवतोद्देशेन प्रक्षिपेत् । यद्यप्यग्निहोत्रे आज्यभागौ नस्तस्तथापि दर्शपूर्णमासे आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोराज्यभागाविज्येते अग्नये स्वाहेति दर्शादौ तयोः सत्वात्तदभिप्रायेण तदुक्तिः । यद्वा आज्यभागावंतरेण आज्यभागौ विनेत्यर्थः । यद्यपि सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातःकाले अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायंकाले इत्येकस्मिन्नहन्यग्निहोत्राहुत्योर्द्वयं प्रसिद्धं तथाप्यनेकदिनप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनं बोध्यम् ॥ २ ॥

एवमुक्त्वाग्निहोत्रस्य सम्यक्करणं दुष्करं विघ्नबाहुल्यं चेति वैराग्यायाह—

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमना-
ग्रयणमतिथिवर्जितं च अहुतमवैश्वदेवमविधिना
हुतमश्रद्धया हुतमाससप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्ति ॥ ३ ॥

यस्याग्निहोत्रिणः अग्निहोत्रं सायंप्रातराहुतिरूपं कर्म अदर्शं दर्शाख्य-कर्मरहितं । अपौर्णमासं पौर्णमासकर्मरहितं । अचातुर्मास्यं चातुर्मास्यरूपक-र्मणा वर्जितं । अनाग्रयणं शरद्दतौ वसंतऋतौ च नूतनान्नेन क्रियमाणं कर्म आग्रयणं तद्रहितं । अतिथिवर्जितं प्रतिदिनमतिथिपूजनरहितम् । अहुतं स्वयं चाग्निहोत्रकाले सम्यक् न हुतं न कृतं । अवैश्वदेवं वैश्वदेवसंज्ञककर्म-हीनं । अविधिना हुतं शास्त्रविध्यनुसारेण हवनरहितं । अश्रद्धया हुतं श्रद्धा प्रकृतकर्मण्यास्तिक्यबुद्धिः तां विना हुतं । तस्य अग्निहोत्रिणः ईदृशमुक्त-विशेषणमग्निहोत्रं आससप्तमान् लोकान् भूरादिसत्यांतान् ससप्तलोकान् हिनस्ति नाशयति असम्यक्कृतेनाग्निहोत्रादिकर्मणा भूरादिसप्तलोकानामप्राप्तिरेव तेषां हननमिति भावः । यद्वा पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्म-नासह सप्त तान् हिनस्ति दुर्गतिं प्रापयतीत्यर्थः । यद्यपि दर्शादेरग्निहोत्रांगत्वं नास्ति यथाप्यवश्यानुष्ठेयत्वगुणयोगादंगत्वोपचारः ॥ ३ ॥

वक्ष्यमाणमन्त्रे विशेषविधित्सयाऽग्नेः सप्तजिह्वा अनुवदति—

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या
च सुधूम्रवर्णा । विस्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च
देवी लेलायमाना इति सप्तजिह्वाः ॥ ४ ॥

काली कराली मनोजवा च सुलोहिता सुधूम्रवर्णा विस्फुलिङ्गिनी विश्व-रुची चेति सप्त अग्नेराहुतिग्रसनार्था जिह्वाः प्रोक्ताः । कथंभूताः लेलाय-मानाः प्रचलितस्वभावाः । देवीति विश्वरुच्या विशेषणम् । द्योतमाना इति तदर्थः ॥ ४ ॥

उक्तसप्तजिह्वानां प्रयोजनमाह—

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथा कालं चाहुतयो
ह्याददायन् । तं नयंत्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र
देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

एतेषु उक्ताग्निजिह्वाविशेषेषु भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु यः अग्निहोत्री यथाकालं कर्म समयानतिक्रमणपूर्वकं चरते चरति अग्निहोत्रादिकं कर्म करोति एताः यजमानेनाग्निजिह्वासु प्रक्षिप्ताः आहुतयः तं उक्तकर्मिणं आददायन् आददानाः सूर्यस्य रश्मयः सूर्यरश्मिभिस्तादात्म्यापन्नाः नयंति प्रापयंति । कुत्र नयंतीत्यत आह यत्रेति। यत्र यस्मिन्स्वर्गे देवानां पतिः इन्द्रः वर्तते इति शेषः । कीदृश इंद्रः एकः ऐश्वर्येण सजातीयशून्यः । पुनः कीदृश इन्द्रः अधिवासः सर्वस्वर्गवासिनामुपरि वर्तमानः । सर्वस्वर्गवासिनियंता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सूर्य्यस्य रश्मिभिर्यजमानं कथं नयंतीत्यत आह—

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मि-
भिर्यजमानं वहंति । प्रियां वाचमभिवदंत्योऽर्च-
यंत्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

एहि एहि आगच्छागच्छेति तं यजमानमाह्वयंत्यः आहुतयो यजमानं कर्मिणं वहंति स्वर्गं प्रापयंतीति संबंधः । कीदृश्य आहुतयः सुवर्चसः दीप्तिमत्यः । पुनः कीदृश्यः सूर्यस्य रश्मिभिः अभेदार्थिका तृतीया सूर्यरश्म्यभिन्नाः सत्यः । पुनः कीदृश्यः प्रियां मधुरां वाचं वाणीं अभिवदंत्यः उच्चारयंत्यः । पुनः कीदृश्यः अर्चयंत्यः यजमानं पूजयंत्यश्च वहंतीति पूर्वेणान्वयः । उक्तां प्रियवाचमेव दर्शयति एष इति । वो युष्माकं एषः पुरतो वर्तमानः पुण्यः पावनः सुकृतः सुकृतस्य कर्मणः फलरूपः ब्रह्मलोकः प्रकरणात्स्वर्गलोकोऽस्तीति शेषः ॥ ६ ॥

वैराग्यार्थमुक्तकर्मफलं कर्मकर्तॄंश्च निंदति—

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु
कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनंदंति मूढा जरामृत्युं
ते पुनरेवापि यंति ॥ ७ ॥

एते शास्त्रप्रसिद्धाः यज्ञरूपाः यदाश्रयतया यज्ञो रूप्यते निरूप्यते ते यज्ञरूपाः यज्ञकर्त्तारः प्लवाः प्लवतुल्याः यथा हि क्षुद्रनदीतरणार्थं तृणकाष्ठादिभिर्निर्मिताः प्लवाख्याः तरणसाधनविशेषाः न समुद्रपारं गमयितुं समर्था

भवंति तथामी यज्ञकर्त्तारोपि न भवाब्धिपारं मोक्षाख्यं कर्मद्वारा गमयितुं समर्था इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह अदृढा इति । हि यस्मात् अदृढाः स्वल्पविघ्नेनापि प्रतिहताः संतः स्वर्गमपि प्रापयितुमक्षमाः । के ते इत्यत आह अष्टादशेति । होत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातृप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतृमैत्रावरुणाऽच्छावाक्नेष्टाग्नीध्रप्रतिहर्तृप्राव स्तुदुन्नेतृपोतृसुब्रह्मण्या इति षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश संख्याकाः । येषु उक्ताष्टादशसु उक्तं शास्त्रेण कथितं अवरं उपासनवर्जितं केवलं कर्म वर्त्तते इति शेषः । ये मूढा अज्ञाः एतत् उपासनरहितं कर्म श्रेयः मोक्षसाधनमिति मत्वा अभिनंदंति हर्षं प्राप्नुवंति ते उक्तकर्मिणः पुनरेव किंचित्कालं स्वर्गे स्थित्वा भूयएव जरामृत्युं जरासहितं मरणं अपियंति प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

पुनरपि कर्मिणो निंदति—

अविद्यायामंतरे वर्त्तमानाः स्वयंधीराः पंडितंमन्यमानाः । जंघन्यमानाः परियंति मूढा अंधेनैव नीयमाना यथांधाः ॥ ८ ॥

अविद्यायामंतरे वर्त्तमानाः अविद्याकार्यनिरूपिताभिमानवंतः । मूढाः विवेकशून्याः धीराः प्रज्ञावंतो वयमिति स्वयमात्मानं मन्यमानाः पंडितं विदिततत्त्वं चात्मानं मन्यमानाः संभावयंतः जंघन्यमानाः नानाविधक्रियाकलापैर्हन्यमानाः निरंतरं क्लिश्यमानाः परियंति जरामरणाद्यनर्थं प्राप्नुवंति । तत्र दृष्टांतमाह अंधेनेति । अंधेन नेत्रविहीनेन पुरुषेण नीयमानाः कुमार्गं प्राप्यमाणा अंधा नेत्रहीनाः पुरुषाः यथा गर्तपतनादिजन्यं नानाऽनर्थं प्राप्नुवंति तद्वदंधेन गुरुणोपदिष्टाः कर्मिणो जन्ममरणादिदुःखं प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

किञ्च—

अविद्यायां बहुधा वर्त्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यंति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयंति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवंते ॥ ९ ॥

अविद्यायां बहुधा वर्त्तमानाः अविद्याकार्यविषयकनानाविधाभिमान-

वंतः । बालाः आत्मज्ञानशून्याः वयं कृतार्थाः कृतकृत्याः इति एवं अभिमन्यंति अभिमानं कुर्वंति यत् यस्मात् कर्मिणः कर्मकर्त्तारः रागात् कर्मफलेच्छावशात् न प्रवेदयंति आत्मतत्वं न जानंति तेन आत्माज्ञाननिमित्तेन आतुराः दुःखिनः संतः क्षीणलोकाः नष्टकर्मफलाः च्यवंते स्वर्गादधः पतंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

किञ्च—

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयंते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशंति ॥ १० ॥

इष्टापूर्त्तं इष्टं यागादिवैदिकं कर्म पूर्त्तं वापीकूपतडागादिकं स्मार्त्तं कर्म वरिष्ठं उत्तमं श्रेयःसाधनं मन्यमानाः विजानंतः प्रमूढाः पुत्रादिप्रसक्ततया मूढाः अज्ञानिनः अन्यत् कर्मणो भिन्नमात्मज्ञानाख्यं श्रेयः श्रेयःसाधनं न वेदयंति न जानंति ते उक्तकर्मिणः । नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिस्थाने सुकृते पुण्यकर्मफलभूते अनुभूत्वा छान्दसो ल्यबभावः कर्मफलमनुभूय इमं लोकं मनुष्यलोकं हीनतरं वा मनुष्यलोकान्निकृष्टं तिर्यङ्नरकादिलक्षणं वा विशंति प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ १० ॥

केवलकर्मिणां फलमुक्त्वा सगुणब्रह्मोपासनासहिताऽऽश्रमकर्मिणां ब्रह्मलोकप्राप्तिरूपफलमाह—

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसंत्यरण्ये शांता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरंतः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

ये पुरुषाः अरण्ये स्त्रीजनासंकीर्णदेशे स्थिताः संतः वानप्रस्थाः तपःश्रद्धे तपः स्वाश्रमविहितं कर्म श्रद्धां हिरण्यगर्भाद्युपासनं उक्ततपःश्रद्धे उपवसंति सेवंते । ये च विद्वांसः उपासनारूपज्ञानप्रधानाः संतो गृहस्थाः शांता उपरतकरणग्रामाः तपःश्रद्धे उपवसंति । ये च यतयः भैक्षचर्यां चरंतः प्रतिग्रहपरिहाराय भिक्षार्थं गृहेषु रटंतः संतः तपःश्रद्धे उपवसंति सेवंते । ते उक्ताश्रमिणः विरजाः विगतपुण्यपापकर्माणः संतः सूर्यद्वारेण उत्तरायण-

मार्गेण प्रयांति प्रकर्षेण सत्यलोकं प्राप्नुवंति । यत्र यस्मिन्सत्यलोके सः शास्त्रप्रसिद्धः अमृतः देवः 'अमृतो धन्वंतरिदेवयोः' इति मेदिन्युक्तेः । पुरुषः प्रथमशरीरी हिरण्यगर्भाख्यः अव्ययात्मा यावत्संसारस्थायी वर्त्तते इति योजना ॥ ११ ॥

एतावता संसारगतयोऽपरविद्यागम्या उक्ताः । इदानीं साध्यसाधनलक्षणात्संसाराद्विरक्तस्य परविद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमाह—

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमाया-
न्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभि-
गच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

कर्मचितान् कर्मणा संपादितान् लोकान् दक्षिणोत्तरमार्गगम्यान् कर्मफलभूतान् भोग्यपदार्थान् परीक्ष्य शास्त्रानुमानाभ्यामनित्यत्वेन निश्चित्य ब्राह्मणोऽधिकारी पुरुषो निर्वेदं उक्तभोग्यपदार्थेभ्यो वैराग्यं आयात् कुर्यात् ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणार्थं तयोरपि ब्रह्मविद्यायामधिकारदर्शनात् । वैराग्यप्रकारं प्रदर्शयति नास्तीति । नास्त्यकृतः कृतेन कृतेन कार्यभूतेन कर्मणा अकृतः नित्यब्रह्मस्वरूपो मोक्षो नास्ति न भवति अतः कारणात् तद्विज्ञानार्थं अकृतब्रह्मस्वरूपविज्ञानार्थं सः जातवैराग्यः पुरुषः समित्पाणिः समित्प्रभृत्युपायनहस्तः सन् गुरुमेव उपदेष्टारमाचार्यमेव गच्छेत् प्राप्नुयात् **नतु** स्वयं धीरत्वाभिमानं कुर्यात् । तथा चोक्तं वेदान्तानामनेकत्वात्संशयानां बहुत्वतः । वेद्यस्याप्यतिसूक्ष्मत्वान्न जानाति गुरुं विनेति ॥ १ ॥ गुरुं विशिनष्टि श्रोत्रियं अधीतवेदवेदार्थं ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मणि निष्ठावंतं ब्रह्मज्ञानिनमिति यावत् ॥ १२ ॥

एतादृशशिष्याय चात्मबोधनमवश्यं गुरुणा कर्तव्यमित्याह—

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशांतचित्ताय
शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच
तां तत्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इति प्रथममुण्डके द्वितीयखण्डम् ॥ १ ॥

सः गुरुः विद्वान् ब्रह्मवित् तस्मै उक्तशिष्याय सम्यगुपसन्नाय शास्त्रोक्त-

विधिना आगताय प्रशांतचित्ताय दर्पादिदोषरहितचित्ताय शमान्विताय बाह्यांतरिन्द्रियोपरमयुक्ताय तां वेदांतशास्त्रप्रतिपाद्यां ब्रह्मविद्यां ब्रह्मात्मज्ञानं । तत्त्वतो यथावत् प्रोवाच प्रब्रूयात् । तां कामित्यत आह येनेति । येन यया ब्रह्मविद्यया अक्षरं अद्रेश्यादिविशेषणं ब्रह्म पुरुषं सर्वत्रपूर्णं सत्यं त्रिकालाबाध्यस्वरूपं वेद उक्तशिष्यो विजानीयात् । आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्न्यायप्राप्तशिष्योद्धरणं अविद्याऽब्धेरिति भावः ॥ १३ ॥

इति प्रथममुण्डके तृतीयखण्डव्याख्या ॥ १ ॥

अथ प्रथममुण्डके त्रितीयः खण्डः ।

एवं प्रथममुंडके सफलमपरविद्याविषयभूतं कर्मोक्त्वा परविद्याविषयब्रह्मज्ञानार्थं द्वितीयमुण्डकमारभ्यते—

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिंगाः
सहस्रशः प्रभवंते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधाः
सोम्य भावाः प्रजायंते तत्र चैवापियंति ॥ १ ॥

तत् पूर्वोक्तं । एतत् वक्ष्यमाणलक्षणमक्षरं सत्यं त्रिकालाबाध्यरूपपरमार्थसत्यं नतु पूर्वोक्तकर्मफलवदापेक्षिकं सत्यम् । नन्वक्षरस्य शास्त्रैकगम्यत्वादपूर्ववदपरोक्षत्वं न संभवति साक्षात्काराधीनश्च मोक्षः ततः कथं सत्यमक्षरं प्रत्यक्षत्वेन प्रतिपद्येरन् मुमुक्षवो येन मुक्ताः स्युरित्याशंक्यापरोक्षजीवाभिन्नत्वेनापरोक्षत्वं ब्रह्मणो वक्तुं दृष्टांतमाह यथेति । यथा येन प्रकारेण सुदीप्तात् सुष्ठु प्रज्वलितात् पावकादग्नेः सहस्रशः अनेके विस्फुलिङ्गाः कणाः सरूपाः ज्योतिष्ट्वेन सदृशरूपाः प्रभवंते प्रभवंति निःसरंति । दृष्टांतमुक्त्वा दार्ष्टांतिकमाह तथेति । तथा उक्तदृष्टांतवत् सोम्य हे प्रियदर्शन अक्षरात् मायाशक्तियुक्ताद्ब्रह्मणः विविधाः नानादेहोपाधिभेदभिन्नाः भावाः जीवाः प्रजायंते जायमानदेहोपाधिमनूत्पद्यंते नतूपाध्युत्पत्तिंविना जीवोत्पत्तिर्भवति । अजत्वाज्जीवस्य । तत्र चैव तस्मिन्नक्षरे एव अपियंति देहोपाधिविलयमनु विलीयंते । यथा भिन्नदेशावच्छिन्नत्वेन विस्फुलिङ्गेष्ववयवत्वादिव्यवहारः स्वतस्तु उष्णप्रकाशत्वाविशेषादग्निस्वरूपत्वमेव तथा चिद्रूपत्वाविशेषाज्जीवानामपि स्वतो ब्रह्मात्मकत्वमेवेति भावः ॥ १ ॥

एवमेकत्वसिद्ध्यर्थमक्षरस्य जीवोत्पत्तिप्रलयहेतुत्वमौपाधिकमुक्तं इदानीं तस्य निरुपाधिकस्वरूपमाह—

दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

दिव्यो दीप्तिमान् । यद्वा हि यसात् स्वयंप्रकाशत्वेन लोकविलक्षणोऽतो दिव्योऽलौकिक इत्यर्थः । अमूर्तः सर्वमूर्तिवर्जितः पुरुषः सर्वत्रपूर्णः सबाह्याभ्यंतरः देहापेक्षया यद्बाह्यं अभ्यंतरं च प्रसिद्धं तेन सहाधिष्ठानतया वर्तमानः । अजः जन्मरहितः जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति यास्कोक्तानां सर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे भावविकाराः प्रतिषिद्धा भवंतीत्यर्थः । अजपदेन जन्मादिषड्भावविकाराभाववाचकेनोक्तस्य ब्रह्मणः स्थूलदेहभिन्नत्वमुक्त्वा अप्राणो ह्यमना इति पदद्वयेन सूक्ष्मदेहभिन्नत्वमाह अप्राण इति । प्राणः पञ्चवृत्त्यात्मकः क्रियाशक्तिमान् वायुर्यस्मिन्न विद्यतेऽसावप्राणः हि एव अमनाः संकल्पविकल्पात्मकमनोवर्जितः एतेन सर्वेन्द्रियरहितत्वमुक्तम् । हि यस्मात्प्राणादिवर्जितोऽत एव शुभ्रः शुद्धः परतः स्वकार्यापेक्षया परस्मात् अक्षरात् अव्याकृताख्यात् परः उत्कृष्टः अव्यक्तात्पुरुषः परः इति मन्त्रवर्णात् ॥ २ ॥

उक्तशुद्धब्रह्मैव मायाप्रतिबिंबितरूपेण कारणं भवतीत्याह—

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि खं वायु-
र्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

अत्र चार्थक्रमेण पाठक्रमो बाध्यते । गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा इति वक्ष्यमाणग्रंथे भूतेषु प्राणादीनां लयश्रवणेन भौतिकत्वावगमाद्भूतोत्पत्त्यनंतरं प्राणादीनामुत्पत्तिर्वाच्या । तथा हि एतस्मात् मायाप्रतिबिंबितादक्षरात् खं शब्दगुणमाकाशं जायते उत्पद्यते । तथा एतस्मादाकाशभावापन्नाद्ब्रह्मणो वायुः शब्दस्पर्शगुणको जायते । एवमग्रेपि योजनीयम् । ज्योतिः शब्दस्पर्शरूपगुणवानग्निर्जायते । आपः शब्दस्पर्शरूपरसगुणकं जलं । पृथिवी शब्दस्पर्शरूपरसगंधवती भूमिः विश्वस्य सर्वस्य धारिणी धारणकर्त्री । एतस्मात् प्राणः शरीरांतःसंचारी वायुरूपः मनः संकल्पविकल्परूपं सर्वेन्द्रियाणि श्रोत्रादिज्ञानेंद्रियाणि पंच वागादिकर्मेन्द्रियाणि पंच जायंते इति योजना ॥ ३ ॥

न केवलं सर्वस्य जनिहेतुरपि तु विराड्रूपेण सर्वमयश्चेत्याह—

**अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृ-
ताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां
पृथिवी ह्येष सर्वभूतांतरात्मा ॥ ४ ॥**

अत्र तृतीयपादस्थस्याऽस्येति पदस्य यस्येत्येतदर्थस्य सर्वत्र संबंधः कर्त्तव्यः। तथा हि अग्निः द्युलोकः । असौ वाव लोको गौतमाऽग्निरिति श्रुतेः । यस्य ईश्वरस्य मूर्द्धा शिरः । चंद्रसूर्यौ प्रसिद्धौ यस्य चक्षुषी नेत्रे । एवमग्रेपि । दिशः प्राच्यादिरूपाः श्रोत्रे कर्णौ विवृताः प्रसिद्धाः वेदाः ऋगादिरूपाः वाग् वाणी वायुः बाह्यो भूतात्मको वायुः प्राणः प्राणापानादिरूपः विश्वं सर्वं जगत् हृदयं अंतःकरणं अंतःकरणविकारं हि सर्वं जगत् सुषुप्ते मनस्येव सर्वस्य लयात् जागरिते तत एवाग्निविस्फुलिंगवद्बहिः प्रतिष्ठानाच्च । पृथिवी भूमिः पद्भ्यां पादौ । एषः उक्तविधशरीरः सर्वभूतांतरात्मा सर्वेषां भूतानां प्राणिनां अंतरात्मा सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञातेत्यर्थः ॥ ४ ॥

उक्तपुरुषादेव लोकवृद्धिहेतूनां पंचाग्नीनामुत्पत्तिद्वारा प्रजोत्पत्तिमाह—

**तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओष-
धयः पृथिव्यां । पुमान् रेतः सिंचति योषितायां
बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥**

तस्मात् परस्मादक्षरात् अग्निः द्युलोकात्मको जात इति शेषः। कीदृशोऽग्निः यस्य स्वर्गाख्याग्नेः सूर्यः सविता समिधः काष्ठादिस्थानीयः समिध्यते हि समिद्भिरग्निरिव सूर्येण द्युलोकः । सोमात् द्युलोकाग्नेर्निष्पन्नात् चंद्रात् पर्जन्यो मेघाख्यो द्वितीयोऽग्निः संभवतीति शेषः । पर्जन्यात् पृथिव्यां पृथिवीरूपतृती-याग्नौ ओषधयः व्रीहियवादिरूपाः वृष्टिद्वारा संभवंतीति शेषः । ओषधिभ्य-श्चान्नरूपेण चतुर्थाग्निरूपपुरुषं प्राप्ताभ्यो रेतो भवतीत्यध्याहृत्य पुमान् चतु-र्थाग्निरूपः पुरुषः रेतः शुक्रं योषितायां पंचमाग्निरूपायां स्त्रियां सिंचति प्रक्षिपतीति योजना । एवं क्रमेण बह्वीः बह्वचः प्रजाः ब्राह्मणादयः प्राणिनः पुरुषात् उक्ताक्षरात् संप्रसूताः सम्यक् प्रादुर्भवंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेव जातानीत्याह—

तस्माद्दचः सामयजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च। संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

तस्मात् उक्तपुरुषात् ऋचः नियताक्षरपादाः गायत्र्यादिछंदोविशिष्टा मंत्राः जाता इति शेषः। साम हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनाख्यपंचावयवात्मकं हिंकारप्रस्तावाऽऽद्युद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्यसप्तावयवात्मकं च स्तोभादिगीतिविशिष्टं जातं। यजूंषि अनियताक्षरपादावसानानि वाक्यात्मकानि जातानीति शेषेण सर्वत्रान्वयः। दीक्षा मौंज्यादिलक्षणा कर्तृनियमविशेषाः। सर्वे निखिलाः यज्ञाश्च यूपवर्जिता अग्निहोत्रादिरूपाः। क्रतवः सयूपा विश्वजिदश्वमेधादयः। दक्षिणाश्च एकगवादिसर्वस्वांताः क्रत्वंगविशेषाः। संवत्सरश्च कर्मांगभूतः कालविशेषः। यजमानः कर्मकर्त्ता लोकाः दक्षिणायनोत्तरायणमार्गगम्या विद्वदविद्वत्कर्तृफलभूताः यत्र लोकेषु सोमः चंद्रः पवते पुनाति जनातीति शेषः। यत्र लोकेषु सूर्यः तपतीति शेषः। एवमुक्तलक्षणं सर्वं तस्मादक्षराज्जातमित्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि। प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

किञ्च तस्मात् उक्ताक्षरात् देवाः कर्मांगभूता वस्वादयः बहुधा नानाविधाः संप्रसूताः सम्यगुत्पन्नाः साध्याः साध्यसंज्ञका देवविशेषाः तस्मात्संप्रसूता इति सर्वप्रथमांतपदैः संबंधः कर्त्तव्यः। मनुष्याः कर्माधिकारिणः पशवः गवादयो ग्राम्याः आरण्याश्च मृगादयः वयांसि पक्षिणः प्राणापानौ प्राणिनां जीवनहेतुभूतौ उपलक्षणमेतद्व्यानोदानसमानानामपि। व्रीहियवौ अन्नविशेषौ हविरर्थौ तपः प्रसिद्धं कृच्छ्रचांद्रायणादिरूपं श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः सत्यं यथार्थभाषणं ब्रह्मचर्यं अष्टविधमैथुनपरित्यागात्मकम्। विधिः इतिकर्तव्यता चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। एते उक्तलक्षणाः सर्वे तस्मात्संप्रसूता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवंति तस्मात्सप्तार्चिषः सप्त स-
मिधः सप्त होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरंति
प्राणा गुहाशया निहिताः सप्तसप्त ॥ ८ ॥

किंच सप्त प्राणाः द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे घ्राणे एका वागिति शिरसि स्थितानि सप्तेंद्रियाणि तस्मात् उक्तपुरुषात् प्रभवंति उत्पद्यंते । सप्तार्चिषः उक्तेंद्रियाणां सप्तवृत्तयः तस्मात्संभवंतीति सर्वत्रानुषंगः । सप्त समिधः सप्त विषयाः विषयैर्हि समिध्यंते प्राणाः । सप्त होमाः तद्विषयोपासनानि यदस्य विज्ञानं तज्जुहोतीति श्रुत्यंतरात् । सप्त इमे लोकाः इमे प्रत्यक्षसिद्धाः सप्तसंख्याका इंद्रियाणां गोलकरूपाः येषु सप्तगोलकेषु चरंति संचारं कुर्वंति । प्राणाः उक्तसप्तेंद्रियाणि । कीदृशाः प्राणाः गुहाशयाः गुहायां देहे हृदये वा स्वापकाले शेरते इति गुहाशयाः निहिताः सप्तसप्त प्रतिप्राणिशरीरं सप्तसप्तसंख्याकाः स्थापिताः धात्रेति शेषः ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यंदंते सिंधवः
सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष
भूतैस्तिष्ठते ह्यंतरात्मा ॥ ९ ॥

किंच अतः अस्मात्परमात्मनः समुद्राः क्षारोद इक्षुरसोदः सुरोदः घृतोदः क्षीरोदो दध्युदकः शुद्धोदक इति सप्त सागराः प्रभवंतीति पूर्वमंत्रक्रियानुषंगः । सर्वे निखिलाः गिरयः पर्वताश्च प्रभवंति अस्मात् प्रकृताक्षरात् । सिंधवः नद्यः सर्वरूपाः अनेकरूपाः स्यंदंते स्रवंति । अतश्च प्रकृताक्षरादेव सर्वाः समस्ताः ओषधयः व्रीहियवादिरूपाः जाता इति शेषः । रसश्च मधुरादिषट्प्रकारोऽत एव जात इत्यर्थः । येन रसेन भूतैः पंचभिश्च पृथिव्यादिस्थूलतत्त्वैः परिवेष्टितः एषः स्थूलशरीरे वर्तमानः अंतरात्मा सूक्ष्मदेहः तिष्ठते तिष्ठति हि एव सएव शरीरस्यांतराले आत्मवद्वर्तते इत्यंतरात्मेत्युक्तः ॥ ९ ॥

एवमध्यारोपितस्य जगतोऽपवादेन शुद्धमात्मनो रूपं दर्शयति—

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एत-
द्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रंथिं विकिर-
तीह सोम्य ॥ १० ॥

इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

इदं पुरुषादुत्पन्नं विश्वं सर्वमिदं पुरुष एव परमात्मैव न हि विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किंचिदस्ति अतो यत्पृष्टं कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति तदुत्तरितम्। एतस्मिन्नेव हि सर्वकारणे परमात्मनि विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति कार्यस्य कारणाव्यतिरेकात्। किमिदं विश्वमित्यत आह कर्मेति। कर्म अग्निहोत्रादिरूपं तपः उपासना ब्रह्म कर्मतपसोः प्रकाशको वेदः सफले कर्मतपसी वेदश्चेत्येतत्त्रितयात्मकं विश्वं परामृतं परामृतस्य परब्रह्मणः कार्यत्वात्परब्रह्मस्वरूपमेवेत्यर्थः। एतत् सर्वात्मकं ब्रह्म गुहायां सर्वप्राणिनां हृदि निहितं स्थितं यः अधिकारी वेद आत्मत्वेन विजानाति सः विद्वान् अविद्याग्रंथिं अज्ञोहमित्यज्ञानतादात्म्यं इह जीवितशरीरे एव विकिरति नाशयति सोम्य हे प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इति द्वितीयमुंडके प्रथमखंडव्याख्या ॥ १ ॥

अथ द्वितीयमुंडके द्वितीयखंडः।

सकृदुपदेशेनापि यस्योक्ताक्षरब्रह्मज्ञानं नोत्पद्येत तं प्रति प्रकारांतरेण ब्रह्मबोधं जनयितुमयं खण्ड आरभ्यते—

आविः सन्निहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितम्। एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

आविरिति निपातः प्रकाशवाचकः तथा च उक्तब्रह्म आविः प्रकाशस्वरूपं सन्निहितं जीवरूपेण सर्वप्राणिनां हृदि स्थितं गुहाचरं गुहायां हृदि चरति दर्शनश्रवणादिप्रकारैरिति गुहाचरं नाम प्रसिद्धं महत् सर्वोत्कृष्टं पदं सर्वस्थितिस्थानम्। एतत्कुत इत्यत आह अत्रेति। अत्रअस्मिन्ब्रह्मणि एतत् वक्ष्यमाणलक्षणं अर्पितं रथनाभावराइव निवेशितम्। एतत्किमित्यत आह एजदिति यदेजत् यच्चलनक्रियावत् पक्ष्यादि प्राणत् यत्प्राणादिमत् निमिषत् निमेषक्रियावत्। चकारात् यदनिमिषत् एतत्सर्वं चराचरात्मकं अत्र ब्रह्मणि समर्पितमिति पूर्वेणान्वयः। एतत् उक्तलक्षणं ब्रह्म जानथ हे शिष्य यूयमवगच्छथ। तदेव विशिनष्टि सत् मूर्तं स्थूलं असत् अमूर्तं सूक्ष्मं सदसदो

ब्रह्मातिरेकेणाभावात्। वरेण्यं विवेकिभिः प्रार्थनीयं यत् ब्रह्म प्रजानां विज्ञानात्परं इन्द्रियजन्यज्ञानागोचरं वरिष्ठं प्रशस्ततरम्। सर्वदोषरहितत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

किंच—

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च। तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदुवाङ्मनः तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥ २॥

यत् ब्रह्म अर्चिमत् दीप्तिमत्। ननु दीप्तिमत्त्वेनादित्यादिवद्ब्रह्मणोपींद्रियग्राह्यत्वं स्यादित्यत आह यदिति। यत् ब्रह्म अणुभ्यः सूक्ष्मेभ्यः अणु सूक्ष्मं चकाराद्यत् स्थूलेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः स्थूलं यस्मिन् ब्रह्मणि लोकाः भूरादयः लोकिनः लोकनिवासिनो मनुष्यादयः निहिताः स्थिताः लोकिनश्चेति चकारः समुच्चयार्थः। तत् कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते इत्यादिना त्वया पृष्टं एतत् उक्तसर्वाधारभूतं अक्षरं क्षरणरहितं ब्रह्म बृहत्स्वरूपं सप्राणः उक्तब्रह्मप्राणापानादिरूपं विधेयापेक्षया स इति पुंस्त्वेन निर्देशः। तद् तदेव ब्रह्म वाङ्मनः वागादिबाह्यकरणात्मकं मनआद्यंतःकरणरूपं च एतेन प्राणादिसर्वसंघातस्याधिष्ठानत्वात्प्राणादिसंघातस्य लक्ष्यस्वरूपं ब्रह्म द्रष्टव्यमित्युक्तं तदेतत् प्राणादीनामंतश्चैतन्यरूपं ब्रह्म सत्यं अवितथं अवितथत्वादेव तत् उक्तलक्षणं ब्रह्म अमृतं अविनाशि तत् उक्तं ब्रह्म वेद्धव्यं मनसा भावयितव्यं ब्रह्मणि मनःसमाधानं कर्त्तव्यमिति यावत्। सोम्य हे प्रियदर्शन विद्धि उक्तब्रह्मणि चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

आविरिति मंत्रे जानथेत्यनेन ब्रह्मसाक्षात्कारो मोक्षफलक उक्तः विद्धीत्युक्तिस्तु वाक्यजन्यसाक्षात्कारसाधनश्रवणादावसमर्थस्य प्रणवमवलंब्य ब्रह्मात्मैकत्वे चित्तसमाधानं क्रममुक्तिफलं दर्शयितुं विद्धीत्युक्तमेव स्पष्टयति—

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संधयीत। आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विंद्धि ॥ ३ ॥

धनुः चापं औपनिषदं उपनिषत्सु प्रसिद्धं प्रणवाख्यं महास्त्रं महच्च तदस्त्रं

च महास्त्रं गृहीत्वा अवलंब्य तस्मिन् शरं बाणं संधयीत संधानं कुर्यात्। कीदृशं शरं उपासानिशितं उपासया निरंतराभिध्यानेन तीक्ष्णीकृतं संस्कृतम्। तद्भावगतेन ब्रह्मभावनिष्ठेन चेतसा चित्तेन आयम्य प्रणवमाकृष्य सेंद्रियमंतःकरणं स्वस्वविषयेभ्यो निवर्त्य लक्ष्ये एव स्थिरं कृत्वा तदेव उक्तलक्षणमेवाक्षरात्मकं लक्ष्यं विद्धि उक्तब्रह्मणि चेतः समाधत्स्व सोम्य हे प्रियदर्शन ॥ ३ ॥

उक्तधनुरादिकमाह—

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

प्रणवः ओंकारः धनुः चापं यथा धनुर्लक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणमेवमभ्यस्यमानप्रणवः। प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन संस्क्रियमाण आत्मा तदालंबनोऽप्रतिबंधेनाक्षरेऽवतिष्ठते धनुषा प्रत्यस्तः शर इव लक्ष्ये। आत्मा हि जीवएव शरो बाणः ब्रह्म पूर्वोक्तलक्षणं तल्लक्ष्यं तस्योक्तात्मरूपशरस्य लक्ष्यं शरव्यं उच्यते कथ्यते वेदविद्भिः। अप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धितृष्णात्मकप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेंद्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्धव्यं उक्तब्रह्म लक्ष्यं वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत्। यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं भवति तथा देहाद्यनात्मप्रत्ययनिरासेनाक्षरैकात्मत्वं संपादयेदित्यर्थः। उपनिषज्जन्यप्रणवयाथात्म्यज्ञानं धनुर्ग्रहणं ध्यातुरात्मनः प्रणवध्यानप्रवृत्तिर्धनुषि शरसंधानं ध्यानाभ्यासो धनुरायमनं समाधिर्लक्ष्यवेधः पुनर्देहाभिमानानुदयस्तन्मयत्वम्। उपासानिशितत्वोक्तिस्तु लक्ष्यवेधयोग्यत्वप्रदर्शनार्थेति भावः ॥ ४ ॥

अक्षरस्य दुर्लक्ष्यत्वात्सुलक्षणार्थं पुनः पुनस्तमेवाह—

यस्मिन् द्यौः प्रथिवी चांतरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या
वाचो विमुञ्चथ। अमृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥

यस्मिन्नुक्ताक्षरे द्यौः पृथिवी च अंतरिक्षं च ओतं समर्पितं सह प्राणैश्च सर्वैः वागादिसर्वकरणैः सहितं मनश्च संकल्पादिरूपं यस्मिन्नोतं तमेवाधारभूतं एकं साजात्यादिभेदरहितं आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं जानथ हे शिष्या यूयं

विजानत ज्ञात्वा चान्या वाचः आत्मातिरिक्तप्रतिपादिका अपरविद्यारूपाः विमुञ्चथ परित्यजत । अमृतस्य मोक्षस्य एषः आत्मसाक्षात्कारः सेतुः सेतुवत् भवाब्धेः परतीरस्य मोक्षस्य प्राप्त्युपायः । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीति श्रुत्यंतरादित्यर्थः ॥ ५ ॥

किञ्च—

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः । स एषोंऽतश्चरते बहुधा जायमानः । ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

अराइव रथनाभौ यथा रथस्य नाभौ मध्यवर्त्तिकाष्ठविशेषे अराः तिर्यक्काष्ठविशेषाः अर्पिताः तद्वत् यत्र यस्मिन् हृदये नाड्यः शतसहस्रसंख्याः संहताः संलग्नाः संति तस्मिन् हृदये अंतः मध्ये स एषः प्रकृत आत्मा चरते चरति वर्त्तते । कीदृशः सः बहुधा जायमानः क्रुद्धहृष्टादिरूपेणानेकधा जायमानः घटजन्मनि घटाकाशवदुपाधिजन्मना जायमानत्वेन मन्यमान इति यावत् । तमात्मानं ओमित्येवं प्रणवालंबनेन ध्यायथ हे शिष्याश्चिंतयत । तमसः पाराय अज्ञानरहितपरब्रह्मप्राप्तये एवं शिष्येभ्य आचार्य्य उपदिशन् तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मज्ञानप्राप्तिमाशास्ते स्वस्तीति । हे शिष्याः परस्तात् मदुपदेशादूर्ध्वं वो युष्मभ्यं स्वस्ति अस्तु तत्त्वज्ञानप्राप्तौ विघ्नाभावोऽस्त्वित्यर्थः ॥६॥

उक्तात्मनस्तत्त्वप्रदर्शनायाह—

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय । तद्विज्ञानेन परिपश्यंति धीरा आनंदरूपममृतं यद्विभाति ॥ ७ ॥

परमात्मा सर्वज्ञः सामान्यरूपेण सर्ववस्तुविषयकज्ञानवान् । सर्ववित् विशेषरूपेण सर्वस्य वेत्ता । यस्य परमात्मनः एषः अपरोक्षो महिमा जगत्सृष्ट्यादिरूपो विभूतिः भुवि भूलोके प्रसिद्धः किञ्च दिव्ये द्योतनवति सर्वबोद्धव्यप्रत्ययद्योतके ब्रह्मपुरे हृदयपुंडरीके यद्व्योम छिद्रं तस्मिन् व्योम्नि एषः

प्रकृत आत्मा प्रतिष्ठितः प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते। नह्याकाशवत्सर्वगतस्यात्मनो वस्तुतो गतिरागतिः प्रतिष्ठा वा क्वचित् संभवति। मनोमयः मनउपाधिकः प्राणशरीरनेता प्राणघटितशरीरस्य लिंगदेहस्य नेता स्थूलदेहात् स्थूलदेहांतरं प्रापकः अन्ने अन्नमये स्थूलदेहे हृदयं बुद्धिं सन्निधाय हृत्पुंडरीकच्छिद्रे स्थापयित्वा प्रतिष्ठितः तदधिष्ठानत्वेन तत्र स्थितः तत् उक्तात्मतत्वं विज्ञानेन शास्त्राचार्य्योपदेशजनितेन शमदमध्यानवैराग्योद्भूतेन विशेषज्ञानेन धीराः विवेकिनः परिपश्यंति सर्वतः पूर्णं विजानंति आनंदरूपं आनंदात्मकं अमृतं अविनाशि यत् आत्मतत्वं विभाति सर्वस्य साक्षितया स्फुरतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उक्तात्मज्ञानस्य फलमाह—

भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

तस्मिन् परमात्मनि परावरे परं कारणं अवरं कार्य्यं तदुभयरूपे सर्वरूपे इति यावत्। परं सर्वदेवापेक्षयोत्कृष्टं हिरण्यगर्भमप्यवरं निकृष्टं यस्मादिति वा परावरे दृष्टे तदेवाहमिति साक्षात्कृते सति अस्य विदुषः हृदयग्रंथिः चिदहंकारयोः परस्परतादात्म्याध्यासरूपः भिद्यते विनश्यति। सर्वसंशयाः ज्ञेयविषयाः छिद्यंते नश्यंति कर्माणि अनारब्धफलानि संचितागामिरूपाणि क्षीयंते नश्यंतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तमेवात्मानं संक्षेपेणाह—

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्मनिष्कलं।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

हिरण्मये ज्योतिर्मये परे सर्वाभ्यंतरे आनंदमयाख्ये कोशे कोशवत् आत्मन आच्छादके विरजं अविद्यादिरजोमलवर्जितम् ब्रह्म महत्स्वरूपं निष्कलम् निरवयवम् विरजत्वादेव तदात्मतत्वं शुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रकाशकानामादित्यानामपि ज्योतिः प्रकाशकं तत् किं तदित्यत आह यदिति। यत् उक्तलक्षणं ब्रह्मात्मतत्वं आत्मविदः विवेकिनः विदुः विजानंतीत्यर्थः ॥९॥

तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युक्तमेव स्पष्टयति—

न तत्र सूर्य्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो

भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि सूर्य्यः सर्वप्रकाशक आदित्यः न भाति न तद्ब्रह्म प्रकाशयति न चंद्रतारकं चंद्रश्च तारकाश्च तेषां समाहारः चंद्रतारकं न भाति न प्रकाशयति इमाः अतिज्योतिष्ट्वेन सर्वजनप्रसिद्धाः विद्युतः सौदामिन्यो न भांति न प्रकाशयंति अयमसद्दृष्टिगोचरोऽग्निः कुतो भासेत् कथं भासयेत् न भासयतीत्यर्थः । तमेव उक्तब्रह्मस्वरूपमेव भान्तं दीप्यमानं सन्तं सर्वं सूर्य्यादिकं अनुभाति तत्प्रकाशानन्तरमेव प्रकाशाश्रयो भवतीत्यर्थः । ननु गच्छन्तमनुगच्छतः पुरुषस्य स्वतंत्रगतिवत्तेषामपि स्वतंत्रप्रकाशः किं न स्यादित्यत आह तस्येति । तस्य स्वप्रकाशरूपस्य ब्रह्मणो भासा दीप्त्या सर्वमिदं उक्तसूर्य्यादिकं सर्वं विभाति प्रकाशाश्रयो भवति न स्वतंत्रप्रकाशवानित्यर्थः ॥ १० ॥

उक्तमेव सर्वावभासकं ब्रह्मोपसंहरति—

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्माद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्द्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

इति द्वितीयमुंडके द्वितीयः खंडः ॥ २ ॥

पुरस्तादग्रे वर्त्तमानमिदं वस्तुजातं अमृतमविनाशिरूपं ब्रह्मैव ब्रह्मस्वरूपमेव पश्चात् पृष्ठतो वर्त्तमानमपि ब्रह्मैव दक्षिणतश्च दक्षिणतो वर्त्तमानमपि ब्रह्मैव उत्तरेण उत्तरे वर्त्तमानमपि ब्रह्मैव अधश्चोर्द्ध्वं च अधोदेशे ऊर्ध्वदेशे च ब्रह्मैव प्रसृतं व्याप्तं किंबहुना इदं विश्वं दृश्यमानं सर्वं जगत् ब्रह्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्यं योऽयं स्थाणुः पुमानेवासाविवितिवत् । कीदृशं ब्रह्म वरिष्ठं वरतमं ॥ ११ ॥

इति द्वितीयमुंडके द्वितीयखंडव्याख्या ॥ २ ॥

अथ तृतीयमुंडके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

उक्तस्यापि ब्रह्मणो अतिदुर्विज्ञेयत्वात्प्रकारान्तरेण तन्निर्धारणार्थं तत्प्राप्तिसाधनभूतसत्यादिविधानार्थं चोत्तरग्रंथ आरभ्यते तत्र तावत्तत्त्वंपदार्थावाह—

**द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि-
षस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो
अभिचाकशीति ॥ १ ॥**

द्वा सुपर्णेत्यादौ द्विवचनस्याकारः छांदसः। द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ पक्षिणौ सयुजा सयुजौ सर्वदायुक्तौ सखाया सखायौ चिन्मयत्वेन समानरूपौ एवंभूतौ जीवेशौ समानं अविशेषमेकं वृक्षं उच्छेदसामान्याद्वृक्षतुल्यं शरीरं परिष-स्वजाते परिष्वक्तवंतौ तयोः पक्षिरूपेणोक्तयोर्जीवेशयोर्मध्ये अन्यः ईशाद्भिन्नो जीवः पिप्पलं सुखदुःखात्मकं कर्मफलं खादु यथा स्यात्तथा अत्ति भुंक्ते अन्यः जीवाद्विलक्षणो नित्यशुद्धस्वभाव ईश्वरः अनश्नन् कर्मफलमभुंजानः सन् अभिचाकशीति केवलं पश्यत्येव ॥ १ ॥

ततः किमायातमित्यत आह—

**समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य
महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥**

समाने निर्विशेषे एकरूपे वृक्षे वृक्षतुल्ये शरीरे पुरुषः कर्मफलभोक्ता जीवः निमग्नः अयमेवाहमिति देहेन सह तादात्म्याभिमानमापन्नः अनीशया इष्टा-निष्टप्राप्तिपरिहारं कर्तुमसमर्थोहमिति दीनभावोऽनीशा तया शोचति संतप्यते मुह्यमानः अविवेकतया नानाविधचिन्तामापद्यमानः। यदा यस्मिन्काले जुष्टं योगिभिः कर्मिभिश्च सेवितं अन्यं देहोपाधिपरिच्छिन्नाज्जीवाद्विलक्षणं ईशं सर्वस्य नियंतारं पश्यति ईश्वरोऽहं सर्वस्यात्मेत्यभेदेन जानाति अस्ये-श्वरस्य महिमानं जगद्रूपविभूतिं ममैवेश्वरस्यायं महिमा इति एवं च यदा पश्यति विजानाति तदा वीतशोकः शोकरहितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ २॥

उक्तमेवार्थं विशदयति—

**यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निर-
ञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥**

यदा यस्मिन्काले पश्यः ज्ञानयोग्योऽधिकारी रुक्मवर्णं प्रकाशस्वरूपं

कर्त्तारं जगदुत्पादकं ईशं नियंतारं पुरुषं सर्वत्र पूर्णं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्यो-निश्च कारणमिति ब्रह्मयोनिस्तं यद्वा ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य योनिं कारणं पश्यते पश्यति आत्मत्वेन विजानाति । तदा तस्मिन् ज्ञानकाले विद्वान् आत्मज्ञानी पुण्यपापे शुभाशुभे कर्मणी समूले विधूय निरस्य निरंजनः अवि-द्याक्लेशरहितः परमं निरतिशयं साम्यं नामरूपरहितं ब्रह्मभावं उपैति प्राप्नोति तदभिन्नो भवतीति यावत् ॥ ३ ॥

किञ्च—

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वा-न्भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

प्राणोपाधिक एव एषः प्रकृतः परमेश्वरः सर्वभूतैः अभेदः तृतीयार्थः ब्रह्मादिस्तंबांतसर्वभूतात्मा सन् विभाति नानाविधो दीप्यते । यो विद्वान् शास्त्रार्थवेत्ता विजानन् उक्तप्राणमात्मभावेन साक्षात्कुर्वन् सन् अतिवादी आत्मातिरिक्तान् सर्वान् अतिक्रम्य वदितुं शीलमस्य सोऽतिवादी भवति आत्मवित्तु नात्मनोऽन्यत्पश्यति अतोऽतिवादी न भवते न भवति । किञ्च आत्म-क्रीडः आत्मन्येव क्रीडा केलिर्यस्य न बाह्यपुत्रादावित्यात्मक्रीडः आत्मरतिः आत्मनि रतिः प्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः । बाह्यसाधनसापेक्षा क्रीडा बाह्यसा-धननिरपेक्षा रतिरिति तयोर्भेदः । क्रियावान् ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रियावान् । समासपाठे तु आत्मरतिरेव क्रिया तद्वानित्यर्थः । एष उक्तविशेषणो विद्वान् ब्रह्मविदां ब्रह्मज्ञानिनां मध्ये वरिष्ठः अतिश्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

उक्तात्मज्ञानस्य साधनान्याह—

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्य्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

नित्यमित्यस्य तृतीयांतसत्यादिपदचतुष्टयेनान्वयः । तथा हि एषः प्रकृत आत्मा नित्यं सत्येन सर्वदा यथार्थसंभाषणेन लभ्यः प्राप्तव्यः नित्यं तपसा सर्वदा मनस इंद्रियाणां चैकाग्रतालक्षणेन लभ्य इत्यनुषगः । नित्यं सम्य-

ग्ज्ञानेन तत्त्वंपदार्थशोधनरूपेण लभ्यः नित्यं ब्रह्मचर्येण अष्टविधमैथुन-परित्यागेन लभ्य इत्यर्थः । ननु कोऽसावात्मा य उक्तसाधनैर्लभ्यते इत्यत-आह—**अंतइति** । शरीरे अन्तःशरीरमध्ये हार्दाकाशे ज्योतिर्मयः प्रकाश-स्वरूपः हि प्रसिद्धः शुभ्रः शुद्धः यं आत्मानं यतयः संन्यासिनः क्षीणदोषाः कामक्रोधादिदोषरहिताः पश्यंति अपरोक्षतया विजानंतीत्यर्थः॥ ५ ॥

उक्तसाधनेषु सत्यस्य प्राधान्यमाह—

सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देव-
यानः । येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्स-
त्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयति अनृतवादिनमभिभवति नानृतं अनृतवादी न जयतीति लोके सत्यस्योत्कृष्टत्वं प्रसिद्धं । शास्त्रेपि सत्यस्योत्कृष्टत्वं प्रसिद्धमि-त्याह—**सत्येनेति** । सत्येन यथाभूतार्थकथनेन पन्था देवयानमार्गः विततः सातत्येन प्रवृत्तः येन पथा ऋषय उपासकाः आप्तकामाः विगततृष्णाः आक्र-मंत्याक्रमंते हि प्रसिद्धं । आक्रमणस्थानमाह—**यत्रेति** । यत्र यस्मिन् तत् परमार्थतत्त्वं सत्यस्य सत्यरूपोत्कृष्टसाधनस्य सम्बन्धि साध्यं परमं प्रकृष्टं निधानं भूमिनिधेयधनवत् पुरुषार्थरूपं प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यत्सत्यादिप्राप्तिसाधनं ब्रह्मोक्तं तत्कीदृशं किं धर्मकञ्चेत्यत आह—

बृहच्च तत् दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं
विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्य-
त्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

तत् प्रकृतं ब्रह्म बृहत् महत् महत आकाशादेरप्याधारत्वात् दिव्यं स्व-प्रकाशं अचिंत्यरूपं न चिंतयितुं शक्यं रूपमस्येत्यचिंत्यरूपं तत् ब्रह्म सूक्ष्मा-त्सूक्ष्मतरं सूक्ष्मात् परमाण्वादेरप्यत्यंतसूक्ष्मं तदान्तरत्वात् । विभाति विविधं चन्द्रसूर्यादिरूपेण भाति दीप्यते दूरात्सुदूरे असमाहितचित्तानामत्यंतदूर-प्रदेशे वर्ततेऽविदुषामत्यंताऽगम्यत्वात् । तत् प्रकृतं ब्रह्म इह शरीरे अंतिके च समाहितचित्तानामत्यंतसमीप एव स्थितं विदुषामात्मत्वात् । तदेव स्पष्टयति

इहैवेति । इहैव अत्यन्तसमीपे एव पश्यत्सु चेतनावत्सु प्राणिषु गुहायां बुद्धौ निहितं स्थितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमाह—

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

प्रकृतमात्मतत्वं चक्षुषा चक्षुरिंद्रियेण न गृह्यते केनापि पुरुषेण न ज्ञायते अरूपत्वात् नापि वाचा ऽनभिधेयत्वात् वागिंद्रियेणापि न गृह्यते वक्तुं न शक्यते । अन्यैर्देवैः अन्यैरिन्द्रियैरपि न गृह्यते नोपलभ्यते । तपसा चान्द्रायणादिरूपेण कर्मणा वा अग्निहोत्रादिना च न गृह्यते केनापि नोपलभ्यते। केन तर्हि गृह्यते इत्यत आह—**ज्ञानप्रसादेनेति** । ज्ञानप्रसादेन बुद्धेर्बाह्यविषयेषु रागादिमलनिराकरणेन विशुद्धसत्वः शुद्धांतःकरणो ब्रह्मदर्शनयोग्यः । ततस्तु ब्रह्मदर्शनयोग्यत्वात् तं आत्मानं निष्कलं निरवयवं ध्यायमानः एकाग्रेण मनसा चिंतयन्सन् पश्यते पश्यति अपरोक्षतया विजानातीत्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमाह—

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

यस्मिन् शरीरे प्राणः प्राणवायुः पञ्चधा प्राणापानसमानव्यानोदानभेदेन संविवेश सम्यक् प्रविष्टः तस्मिन्नेव शरीरे हृदये एषः प्रकृतः आत्मा प्रत्यक्चैतन्यरूपः अणुः सूक्ष्मः करणागोचरः चेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः ज्ञातव्य इत्यर्थः । चेतसा वेदितव्यत्वसंभावनार्थं चेतस आत्मव्याप्तत्वमाह—**प्राणैरिति** । प्रजानां जनानां सर्वं चित्तं अन्तःकरणं प्राणैः चक्षुरादींद्रियैः सहितं ओतं चेतनेन व्याप्तं चित्तादौ चैतन्याध्यासदर्शनात् । ननु यदि सर्वं चित्तं चैतन्येन व्याप्तं तर्हि किमिति सर्वचित्ते तद्ब्रह्मापरोक्षं नानुभवतीत्यत आह—**यस्मिन्निति** । यस्मिन् चित्ते विशुद्धे पञ्चक्लेशादिमलरहिते एषः प्रकृतः आत्मा विभवति विशेषेण स्वस्वरूपेण भवति आत्मानं प्रकाशयतीति यावत् ॥९॥

एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन विजानतः पुरुषस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाह—

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्वः
कामयते यांश्च कामान्। तं तं लोकं जायते
तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

तृतीयमुंडके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति मह्यं अन्यस्मै वा भवेदिति मनसा सङ्कल्पयति विशुद्धसत्वः निर्मलांतःकरणः आत्मवित् यांश्च कामान् यादृशान् विषयान् कामयते प्रार्थयते तं तं लोकं पित्रादिसंज्ञकं जयते प्राप्नोति तांश्चकामान् तादृशानभिलषितपदार्थान् च जयते इत्यनुषंगः तस्मात् विदुषः सत्यसङ्कल्पत्वात् भूतिकामः विभूतेरिच्छावान्पुरुषः आत्मज्ञं हि आत्मविदमेव अर्चयेत्पूजयेत् पादप्रक्षालनशुश्रूषानमस्कारादिभिः। अत्रच निर्गुणब्रह्मविदः सगुणब्रह्मविद्याफलोक्तिर्निर्गुणब्रह्मविद्यास्तुत्यर्था ॥ १० ॥

इति तृतीयमुंडके प्रथमखण्डव्याख्या ॥ १ ॥

अथ तृतीयमुंडके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

उक्तविदुषः सर्वावाप्तौ हेतुमाह—

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं
भाति शुभ्रम्। उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते
शुक्रमेतदतिवर्त्तंति धीराः ॥ १ ॥

यस्मात् सः विद्वान् एतत् प्रकृतं परममुत्कृष्टं ब्रह्म धाम सर्वकामानाश्रयभूतं ब्रह्म वेद विजानाति यत्र यस्मिन्ब्रह्मणि विश्वं समस्तं जगन्निहितमर्पितं यच्च शुभ्रं शुद्धं ब्रह्म स्वेन ज्योतिषा भाति प्रकाशते। उक्तब्रह्मविदं ये निष्कामतयोपासते तेषां फलमाह—**येह्रीति**। ये ह्यकामाः विभूतितृष्णारहिता एव ये मुमुक्षवः संतः पुरुषं आत्मज्ञं उपासते सेवंते ते आत्मविदुपासकाः धीराः धीमंतः एतत् सर्वजनप्रसिद्धं शुक्रं शरीरोत्पतिकारणं रेतः अतिवर्तंते रेतोभूत्वा स्त्रीयोनौ न प्रविशतीत्यर्थः ॥ १ ॥

मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति—

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

यः पुरुषः कामान् दृष्टादृष्टेष्टविषयान् कामयते प्रार्थयते मन्यमानः उक्तविषयगुणांश्चिंतयमानः स विषयान्प्रार्थयमानः पुरुषः कामभिः धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषयेच्छारूपैः कामैः सह तत्र तत्र जायते यत्र यत्र विषयप्राप्तिनिमित्तकामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयंति तेषु तेषु विषयेषु तैः कामैरेव वेष्टित उत्पद्यते । निष्कामस्य ततो वैलक्षण्यमाह—**पर्य्याप्तेति** । पर्याप्तकामस्य पर्य्याप्ता विषयेषु दोषदर्शनेन निवृत्ताः कामा यस्य स पर्याप्तकामस्तस्य यद्वा परि समंतात् आप्ताः सर्वात्मकत्वात्प्राप्ताः सर्वकामा येन तस्य पर्य्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु विषयेभ्योऽपनीय विद्यया स्वेन रूपेण कृत आत्मा मनो येन तस्यात्मविदस्तु इहैव जीवितशरीरे एव सर्वे कामाः दृष्टादृष्टेष्टविषयेच्छारूपाः प्रविलीयन्ति विलयमुपयांति नश्यन्तीत्यर्थः । कामास्तज्जन्महेत्वविद्याविनाशान्न जायंत इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

आत्मज्ञानस्य प्रकृष्टमुपायं वक्तुं वेदाध्ययनादीनां ज्ञानसाधनत्वं निराकरोति—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

अयमात्मा प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपः प्रवचनेन वेदाध्यापनेन लभ्यः न ज्ञातुंशक्यः न मेधया ग्रंथार्थधारणशक्तिरूपया बुद्ध्या न लभ्यः न बहुना श्रुतेन उपनिषद्विचारातिरिक्तानेकशास्त्रश्रवणेन गुरूपदेशं विनोपनिषच्छ्रवणेनापि न लभ्यः । तर्हि केनोपायेन लभ्यत इत्यत आह—**यमिति** । एष मुमुक्षुः यमेव स्वात्मानमेव वृणुते श्रवणमननादिभिः प्राप्तुमिच्छति श्रवणादिकालेपि प्रत्यग्ब्रह्मैवाहमित्यनुसंधानं करोतीति यावत् । तेन अभेदानुसंधानवता पुरुषेण लभ्यः ज्ञेयः स आत्मेति शेषः । यद्वा एषः परमात्मा गुरुमूर्त्तिस्थः

यमेव यमधिकारिणमेव वृणुते अनुगृह्णाति तेन गुर्वनुगृहीतेन पुरुषेण लभ्यः ज्ञातुं शक्यः स आत्मेत्यर्थः। नित्यप्राप्तस्य लाभो न दर्शनादन्य इत्यत आह—**तस्येति**। तस्य गुरुणाऽनुगृहीतस्य मुमुक्षोः एषः प्रकृत आत्मा स्वां तनुं स्वकीयमानंदात्मकं स्वरूपं विवृणुते दर्शयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

बलादीनामात्मज्ञाने सहकारितामाह—

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो
वाप्यलिङ्गात्। एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्त-
स्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

अयमात्मा प्रकृतः परमात्मा बलहीनेन कामादिशत्रुभिरनभिभाव्यता-लक्षणबलरहितेन पुरुषेण न लभ्यः न ज्ञेयः। नच प्रमादात् विषयासक्ति-लक्षणप्रमादात् अयमात्मा न लभ्य इत्यनुषंगः। तपसो वाप्यलिंगात् तपो ज्ञानं लिङ्गमांतरबाह्यत्यागलक्षणः संन्यासः संन्यासरहितज्ञानादपि अयमात्मा न लभ्य इत्यर्थः। एतैः बलाऽप्रमादलिङ्गतपोभिः उपायैः साधनैः यस्तु विद्वान् यो विवेकी यतते तत्परः सन् यत्नवान् भवति तस्य बलादिसाधनैर्यत-मानपुरुषस्य एष आत्मा प्रत्यक्चैतन्यरूपः ब्रह्मधाम ब्रह्मस्वरूपं विशते संप्रविशतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

उक्तप्रवेशमेव विशदयति—

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीत-
रागाः प्रशान्ताः। ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥

ये ऋषयः शास्त्रविदः एनं आनंदलक्षणमात्मानं संप्राप्य सम्यक् ज्ञात्वा ज्ञानतृप्ताः आत्मज्ञानेन संतुष्टाः कृतात्मानः परमात्मस्वरूपेणैव निष्पन्नात्मानः संतः आत्मनि संलग्नचित्ता वा वीतरागाः रागादिदोषरहिताः प्रशांताः निगृहीतेंद्रियाः धीराः विवेकिनः युक्तात्मानः समाहितचित्ताः संतः ते उक्तलक्षणा ऋषयः सर्वगं सर्वव्यापकं ब्रह्मात्मानं सर्वतः सर्वत्र प्राप्य ज्ञात्वा सर्वमेवाविशंति सर्वमेव समस्तमेव शरीरपातकालेऽप्याविशंति घटे भिन्ने घटा-

काशस्य महाऽऽकाशाभेदवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहति एवं ब्रह्मविदो ब्रह्मधाम प्रविशंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

किञ्च—

वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः। ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

यतयः उक्तबलादिसाधनैर्यतमानाः वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः वेदांता महावाक्यानि तज्जन्यविज्ञानस्यार्थो विज्ञेयः परमात्मा सः सुनिश्चितः संशयविपर्ययरहितो येषां ते तथा संन्यासयोगात् शुद्धसत्वाः संन्यासः कर्मत्यागः योगः श्रवणादिरूपा ब्रह्मनिष्ठा ताभ्यां शुद्धं रागादिमलरहितमंतःकरणं येषां ते तथा ते सर्वे उक्तलक्षणवन्तः सर्वे यतयः परांतकाले लिङ्गशरीरभंगरूपचरममरणसमये परं सर्वोत्कृष्टं अमृतं ब्रह्मात्मभूतं येषां ते तथा संतः ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोकः अधिकारिबहुत्वमादाय बहुवचनं ब्रह्मणीति यावत्। परिमुच्यंति उपाधिपरित्यागेन ब्रह्मण्येकतां प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

मोक्षप्रकारमाह—

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु। कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

विदुषो मोक्षकाले पञ्चदशकलाः प्राणश्रद्धामहाभूतपञ्चकेन्द्रियमनोऽन्नवीर्यतपोमंत्रकर्मलोकात्मकाः पञ्चदशसंख्याकाः कलाः देहारंभकाः प्रतिष्ठा गताः प्रतिष्ठा इति द्वितीया बहुवचनं स्वस्वकारणं प्राप्ता भवंतीत्यर्थः। देवाश्च सर्वे चक्षुरादिकरणस्थाः सूर्य्यादीनां शक्तयः प्रतिदेवतासु सूर्य्यादिषु गता भवंतीत्यनुषंगः। कर्माणि विदुषा कृतानि प्रारब्धव्यतिरिक्तानि प्रारब्धस्य भोगादेव क्षयात्। विज्ञानमयश्च विज्ञानप्रायः कर्ता चात्मा सर्वे उक्तकर्मादयः सर्वे परे अव्याकृतात्परे अव्यये अनंते ब्रह्मणि एकीभवंति जलाद्याधारापनये सति सूर्य्यादिप्रतिबिंबवत् स्वाश्रयदेहादौ नष्टे सति ब्रह्मण्येकतां प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उक्तविज्ञानमयस्यैकीभावं दृष्टांतेन स्पष्टयति—

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

नद्यः गंगायमुनाद्याः स्यंदमानाः गच्छंत्यः नामरूपे नाम च रूपं च नामरूपे गंगाद्यात्मके विहाय त्यक्त्वा यथा समुद्रेऽस्तं गच्छंति समुद्रं प्राप्य यथा समुद्ररूपा भवंति तथा विद्वान् आत्मज्ञः नामरूपात् देवताद्यात्मकात् विमुक्तः रहितः सन् परात् व्याकृतपरादव्याकृतात् परं उत्कृष्टं दिव्यम् प्रकाशरूपं पुरुषं सर्वत्र पूर्णं ब्रह्म उपैति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ब्रह्मविद्याप्राप्तौ सत्यां न कोपि मोक्षे प्रतिबंधोऽस्तीत्याह—

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति
नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरति शोकं तरति
पाप्मानं गुहाग्रंथिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

यः कोपि पुरुषः ह वै निश्चयेन तत् प्रकृतं परमं ब्रह्म सर्वोत्कृष्टं ब्रह्म वेद अहमेव ब्रह्मास्मीति साक्षाज्जानाति सः ब्रह्मवित्पुरुषः ब्रह्मैव भवति ब्रह्मस्वरूप एव भवति । किञ्च अस्य विदुषः कुले पुत्रादिवंशे शिष्यादिवंशे वा अब्रह्मवित् ब्रह्मज्ञानरहितो न भवति ब्रह्मविदेव भवतीत्यर्थः । किञ्च तरति शोकं इष्टवस्तुवैकल्येन मनसि जायमानः संतापः शोकः जीवन्नेव तद्रहितो भवतीत्यर्थः । पाप्मानं धर्माधर्माख्यं पापं तरति अतिक्रामति गुहाग्रंथिभ्यो बुद्धिगताऽविद्याग्रंथिभ्यः विमुक्तः रहितः सन् अमृतो भवति मुक्तो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदयग्रंथिरित्यादिना ॥ ९ ॥

ब्रह्मविद्यासंप्रदाने विधिमुपदर्शयन्नुपसंहरति—

तदेतदृचाऽभ्युक्तं क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्म-
निष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयंतः । तेषा-
मेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु
चीर्णम् ॥ १० ॥

तदेतत् ब्रह्मविद्यासंप्रदानविधानं ऋचा मंत्रेण अभ्युक्तं कथितं तं मंत्रं

दर्शयति क्रियेति । क्रियावंतः निष्कामकर्मानुष्ठानेन शुद्धचित्ताः श्रोत्रियाः वेदार्थविदः ब्रह्मनिष्ठाः सगुणब्रह्मोपासकाः श्रद्धयन्तः श्रद्दधानाः संतः स्वयमेकऋषिं एकर्षिसंज्ञकमग्निं जुह्वते जुह्वति । यैस्तु यैश्चाधिकारिभिः शिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणरूपं व्रतं विधिवत् अथर्ववेदोक्तविधानेन चीर्णं कृतं तेषामेव उक्ताधिकारिणामेव एतां पूर्वोक्तां ब्रह्मविद्यां ब्रह्मविषयां विद्यां वदेत् ब्रूयात् ॥ १० ॥

उक्तग्रंथाधिकारिणं दर्शयन्प्रकृतकथामुपसंहरति—

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतो-
ऽधीते । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥११॥
इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ ३ ॥
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शांतिः शांतिः शांतिः ॥

तदेतत् प्रकृतमक्षरं पुरुषं सत्यं त्रिकालाबाध्यं पुरा पूर्वकाले ऋषिरंगिराः अंगिरसनामक ऋषिः उवाच शौनकायोक्तवान् एवमन्योपि विधिवदुपसन्नाय मुमुक्षवे ब्रूयादिति भावः । किञ्च एतत्प्रकृतं ग्रंथं अचीर्णव्रतः न चीर्णं शिरस्यग्निधारणलक्षणं व्रतं येन सः पुरुषः नाधीते न पठति नमः परमऋषिभ्यः परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयस्तेभ्यो नमः । द्विरुक्तिरत्यंतादरार्था समाप्त्यर्था च ॥ ११ ॥

इति श्रीमदुदासीनवर्य्यामरदासपदपद्ममकरन्दतृप्तमानसेन श्रीमदमरदासाख्येन विदुषा रचिता मुण्डकोपनिषद्व्याख्या उपनिषन्मणिप्रभा समाप्तिं गता ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ मांडूक्योपनिषद्आरम्भः ।

मणिप्रभाव्याख्यासमलंकृता ।

यद्वाचकत्वादोंशब्दः स्तूयते वेदमस्तकैः ।
तं वंदे परमात्मानं कृष्णनामभृतं परं ॥ १ ॥
श्रीगुरूणां पदद्वंद्वं प्रणम्याद्वंद्वतास्पदं ।
मांडूक्योपनिषद्व्याख्या क्रियते पदगामिनी ॥ २ ॥

ॐ कारस्य ब्रह्मवाचकत्वात् वाच्यवाचकयोरभेदस्य लोकप्रसिद्धत्वाद्ब्रह्म-नामधेयमोंकारं ब्रह्मदृष्ट्या तावदाह—

ॐ मित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव यच्चान्यत्त्रि-कालातीतं तदप्योंकार एव ॥ १ ॥

ब्रह्मबुच्या दृष्टः सन् द्रष्टृन् अवतीत्यों इति शब्द ॐकारानुकरणार्थः तथा च ॐ मित्येतत् ॐ मित्याकारकं अक्षरं वर्णात्मकं इदं विविधप्रती-तिगोचरं चराचरात्मकं जगत् सर्वं निखिलमस्तीति शेषः । तस्य उक्तस्य सर्वात्मकोंकारस्य उपव्याख्यानं उप ब्रह्मधीहेतुत्वाद्ब्रह्मसामीप्येन विस्पष्टं आ आसमंतात्ख्यानं विवरणं क्रियत इति शेषः । भूतं अतीतकालिकं वस्तु भवत् वर्त्तमानकालिकं भविष्यत् अनागतकालिकं इति एवंभूतं सर्वं निखिलं वस्तुजातं ॐकार एव प्रणव एव न त्वन्यत् भूतादिकालिकानां नामाभि-न्नत्वान्नाम्नां चोंकाराभेदस्य श्रुत्यंतरसिद्धत्वात् भूतादिकालिकानां नामद्वारों-कारत्वमिति भावः । यच्चान्यत् उक्तद्विन्नं यत् कार्य्यगम्यं त्रिकालातीतं उक्तकालत्रयसंबंधशून्यं कालस्यापि कारणमव्याकृतसूत्रात्मकं तदपि उक्त-लक्षणमपि ओंकार एव ओंकारवाच्यत्वात् प्रणवात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

स्वार्थे तद्धितः। यद्वा विश्वेषां नरशब्दवाच्यानां चतुर्विधस्थूलदेहानामधिष्ठाताऽयं वैश्वानरः प्रथमः पादः। उक्तात्मनः प्रथमोंऽशः। न च विश्वस्य तैजसादुत्पत्तेस्तैजसस्यैव प्राथम्यं युक्तं कारणापेक्षया कार्य्यस्य पश्चाद्भावित्वनियमादिति वाच्यम्। प्रविलापनापेक्षयाऽत्र प्राथम्यस्योक्तत्वात् न तु सृष्ट्यपेक्षया। व्यष्टिसमष्ट्योरेकत्वविवक्षणं तु युगपदुभयविलापनेनाद्वैतप्रतिपत्त्यर्थमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

इदानीं द्वितीयपादमाह—

स्वप्नस्थानोंऽतःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः
प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

स्वप्नस्थानः स्वप्नः जागरितवासनाजन्यः स्थानं यस्य स तथा। अंतःप्रज्ञः अंतर्हृदि मानसविषयेषु प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य स तथा। सप्ताङ्गः एकोनविंशतिमुख इति पदद्वयं पूर्ववद्व्याख्येयम्। प्रविविक्तभुक् प्रविविक्तं स्थूलात्सूक्ष्मं वासनामयं भुंक्त इति तथा। तैजसः तेजसि वासनामयप्रज्ञायामाश्रयत्वेन वर्तमानः द्वितीयः पादः जागरितानंतर्भावित्वादात्मनो द्वितीयोंऽशः ॥ ४ ॥

तृतीयं पादमाह—

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन
स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं। सुषुप्तस्थान एकीभूतः
प्रज्ञानघन एवानंदमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः
प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

यत्र यस्मिन्काले स्थाने वा सुप्तः उपरतकरणग्रामः सन् कंचन कमपि कामं पुण्यपापहेतुभूतं पुत्रदारादिविषयजातं न कामयते न वाञ्छति कंचन कमपि स्वप्नं शुभाशुभजागरितवासनाजन्यं पदार्थं न पश्यति नावलोकयति तत् उक्तकामाकामनस्वप्नादर्शनरूपं सुषुप्तं गाढनिद्रानिमित्तकमवस्थाविशेषं सुषुप्तस्थानः सुषुप्तं श्रुत्या स्वयमेवोक्तं स्थानं यस्य स सुषुप्तस्थानः एकीभूतः निखिलजगद्बीजस्यावरणात्मकाज्ञानस्यानुपरमादनेकोप्यंतःकरणादिविक्षेपाभावादेकतां प्राप्तः प्रज्ञानघन एव जाग्रत्स्वप्नज्ञानानां कारणरूपेण घन एकपिंडीभावो यस्मिन् सः प्रज्ञानघनः। एवकारान्न जात्यं-

तरं प्रज्ञानव्यतिरिक्तमस्तीत्यर्थः । आनंदमयः स्वरूपसुखाभिव्यक्तिप्रतिबंधकदुःखाभावादानंदप्रायः हि यस्मादानंदमयः तस्मात् आनंदभुक् आनंदं विक्षेपाभावादात्मसुखं भुंक्तेऽज्ञानवृत्तिभिरनुभवतीत्यानंदभुक् । यथा लोके निरायासस्थितः सुखी आनंदभुगुच्यते तद्वत् चेतोमुखः चेतः स्वप्नजागरितं तत्प्रति कारणत्वेन मुखं द्वारभूतो यः स चेतोमुखः नहि स्वप्नजागरितयोः सुषुप्तद्वारं विना संभवोऽस्ति तयोस्तत्कार्य्यत्वादतः सुषुप्ताभिमानी प्राज्ञः चेतोमुख इत्युच्यते । यद्वा आत्मचैतन्यरूपं चेतो मुखं स्वप्नजागरितागमनं प्रति द्वारभूतमस्येति चेतोमुखः । नहि चैतन्यमन्तरेण कापि चेष्टा सिध्यतीति भावः । प्राज्ञः प्रकृष्टे स्वयंप्रकाशानंदात्मनि ज्ञा ज्ञप्तिरज्ञानवृत्त्यात्मको बोधो यस्य सः प्रज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञः । स्वार्थे तद्धितः । तृतीयः पादः जागरितस्वप्नानन्तरभावित्वादात्मनस्तृतीयोंऽशः ॥ ५ ॥

सर्वस्य कारणत्वादुक्तं प्राज्ञमेव स्तौति—

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्य्याम्येष योनिः
सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां ॥ ६ ॥

एषः प्राज्ञः सर्वेश्वरः सर्वस्य नियंता एषः प्राज्ञः सर्वज्ञः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः एषः प्राज्ञः अंतर्य्यामी अन्तरनुप्रविश्य सर्वभूतयमयिता एषः प्राज्ञः सर्वस्य योनिः चेतनाचेतनात्मकनिखिलजगतः कारणम् । उक्तसर्वकारणत्वे हेतुमाह–**प्रभवेति** । हि यस्मात् भूतानां चेतनाचेतनानां प्रभवाप्ययौ उत्पत्तिविनाशौ इतो भवत इति शेषः ॥ ६ ॥

चतुर्थपादमाह—

नांतःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं । अदृष्टमव्यवहार्य्यमग्राह्यमलक्षणमचिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं शांतं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

नांतःप्रज्ञं स्वप्नावस्थायां मनोविरचितविषयज्ञानशून्यं न बहिःप्रज्ञं जागरिते इंद्रियजन्यविषयज्ञानरहितं नोभयतःप्रज्ञं जागरितस्वप्नयोः संध्यवस्थावबोध-

रहितं न प्रज्ञानघनं सुषुप्तावस्थायां जाग्रत्स्वप्नज्ञानानां कारणरूपेण घनीभावानाश्रयं न प्रज्ञं युगपत्सर्वविषयज्ञातृत्वशून्यं नाप्रज्ञं न ज्ञानाभावरूपं अदृष्टं ज्ञानेंद्रियाविषयभूतं अव्यवहार्यं अर्थक्रियारहितं अग्राह्यं कर्मेंद्रियैरगम्यं अलक्षणं अलिङ्गं अननुमेयं इति यावत्। अचिंत्यं अन्तःकरणवृत्त्यविषयभूतं अव्यपदेश्यं शब्दशक्त्यविषयभूतं एकात्मप्रत्ययसारं जाग्रदाद्यवस्थास्वेक एवात्मेत्याकारकः प्रत्ययोऽव्यभिचारिज्ञानमेव सारं प्रमाणं यस्मिन् तत्तथा। यद्वा एक आत्मप्रत्यय एव सारं प्रमाणं यस्याधिगमे तत्तुरीयमेकात्मप्रत्ययसारं आत्मेत्येवोपासीतेति श्रुतेः। प्रपंचोपशमं प्रपंचस्य कार्यकारणरूपस्योपशमोऽभावो यस्मिंस्तत्तथा शांतं अविक्रियं शिवं आनंदस्वरूपं अद्वैतं भेदशून्यं चतुर्थं तुरीयं पादं मन्यंते संख्याविषयत्वाभावेपि पूर्वोक्तपादत्रयापेक्षया चतुर्थमिति कल्पयंते शास्त्रविदः सः वस्तुतः अतुरीयरूपोप्यविद्यया चतुर्थपादत्वेन कल्पितः आत्मा असत्प्रत्ययविषयः सः तुरीयरूपः विज्ञेयः मुमुक्षुभिः साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं तत्त्वज्ञानसमर्थानामुत्तममध्यमाधिकारिणां त्रिभिः पादैरात्मन्यध्यारोपितस्य प्रपंचस्य चतुर्थपादेनापवादाद्विज्ञेयमात्मतत्त्वमुक्तम् इदानीं तु येऽधमाधिकारिणोऽसंभावनादिदोषादुपदेशप्रमाणाभ्यामुपस्थापितमप्यात्मतत्त्वं न जानंति तेषामनुकंपयाऽऽरोपदृष्टिमेवावष्टभ्यात्मौंकारयोरभेददृष्टिं विधत्ते—

सोऽयमात्मा अध्यक्षरमौंकारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

सः चतुर्थपादत्वेन कल्पितोऽयमात्मा असत्प्रत्ययगोचरः अध्यक्षरं अक्षरं वाचकं प्रकरणमधिकृत्य वर्त्तते इत्यध्यक्षरं अक्षराभिन्न इत्यर्थः। किं तदक्षरमित्यत आह—**ॐकार इति**। ॐकारस्वरूप एवेत्यर्थः। आत्मौंकारयोरभेदे हेतुमधिमात्रत्वसाम्यमाह अधीति। अधिमात्रं मात्रा अकाराद्याश्चतस्रोऽधिवर्त्तते इत्यधिमात्रमित्यर्थः। ननु ॐकारस्यैवाधिमात्रत्वं नात्मनः तस्य पादशो विभक्तत्वादित्याशंक्य मात्राणां पादानां च अभेदमाह पादा इति। पादाः विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाख्याश्चत्वारः। मात्राः अकारोकारमकारार्द्धमात्ररूपाः।

उक्तभेदं दृढीकर्तुं व्यतिहारेण निर्दिशति–**मात्राश्चेति** । मात्राश्च पादाः चकार एवार्थकः मात्रा अकाराद्याः पादाः विश्वादिपादस्वरूपा एवेत्यर्थः । अर्धमात्रायास्तुरीयपादत्वात्तुरीयस्य च पूर्वपादत्रयादत्यंतविलक्षणत्वादेवार्धमात्रां त्यक्त्वा शेषमात्रा विभजते अकार इति । अकार उकारो मकार इति इत्याकारिका मात्राः संतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अकारादिमात्राणां पादरूपताविभागमाह—

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वाद्वाऽऽप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

जागरितं स्थानं यस्य स जागरितस्थानः वैश्वानरः विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः विश्वानर एव वैश्वानरः वायसादिवत् । अकारः अकारसंज्ञकः प्रथमा मात्रा ॐकारस्याद्यमात्रारूप इत्यर्थः । अकारवैश्वानरयोरभेदहेतुं तयोः साम्यमाह–**आप्तेरिति** । आप्तेर्व्याप्तेः अकारो वै सर्वा वागिति श्रुतेः अकारस्य व्यापकत्वं वैश्वानरस्यापि सप्तांगत्वेन व्यापकत्वं पूर्वोक्तमिति हेत्वर्थः । हेत्वंतरमाह–**आदीति** । आदिमत्त्वाद्वा वाशब्दः पक्षांतरे अकारः उकाराद्यपेक्षयाऽऽदिमान् वैश्वानरस्तु तैजसाद्यपेक्षयाऽऽदिमान् तस्य भाव आदिमत्त्वं तस्मात् आदिमत्त्वसाम्यादित्यर्थः । यद्वा अआइई इत्येवमाद्यपेक्षया अकारस्यादिमत्त्वं ज्ञेयम् । विश्वाकारयोरैक्यज्ञानवतः साहश्यविकल्पात्फलभेदमाह–**आप्नोतीति** । यः पुरुषः एवं उक्तप्रकारेण विश्वाकारयोरैक्यं वेद जानाति सः ह प्रसिद्धान् वै निश्चयेन सर्वान् अखिलान् कामान् काम्यमानान् पुत्रदारादिपदार्थान् आप्नोति प्राप्नोति आदिश्च महतांमध्ये प्रथमो भवतीत्यर्थः ॥९॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षा-दुभयत्वाद्वोत्कर्षति । ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति नास्याऽब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

स्वप्नस्थानस्तैजसः पूर्वं चतुर्थमंत्रेषूक्तः तैजसो द्वितीयः पादः उकारो द्वितीया मात्रा उकारसंज्ञकद्वितीयमात्रास्वरूप एव । उकारतैजसयोरैक्ये हेतु-

माह–**उत्कर्षादिति**। उत्कर्षात् उकारस्याकारादूर्ध्वपाठेनोत्कर्षः तैजसस्य तु विश्वात्सूक्ष्मत्वेनोत्कर्षः तस्मादकारतैजसयोरुत्कर्षसाम्यादित्यर्थः। उभयत्वाद्वा वा इति पक्षांतरे विश्वाकाराभ्यां तैजसोकारयोर्द्वितीयत्वात् तैजसोकारयोरैक्यज्ञानवतः फलमाह य इति। यः पुरुषः एवं उक्तप्रकारेण तैजसोकारयोरैक्यं वेद जानाति ह वै प्रसिद्धः सः ज्ञानसंततिं शिष्यप्रशिष्यादिद्वारा ज्ञानस्य संतानं उत्कर्षति वर्द्धयति समानश्च शत्रुमित्रयोस्तुल्यश्च भवतीति स्पष्टं। प्रत्येकं हेतुफलमुक्त्वा हेतुद्वयसमुच्चयज्ञानफलमाह–**अस्येति**। अस्य उत्कर्षोभयत्वाभ्यां तैजसोकारयोरेकत्वविदः कुले शिष्यप्रशिष्यादिरूपान्वये अब्रह्मवित् ब्रह्मज्ञानरहितो न भवतीति योजना ॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा मिनोति ह वा इदꣳ सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञः तृतीयपादत्वेन यः पूर्वोक्तः सः मकारस्तृतीया मात्रा ॐकारस्य तृतीयमात्रारूपो मकारस्वरूप इत्यर्थः। प्राज्ञमकारयोरैक्ये सामान्यं हेतुमाह–**मितेरिति**। मितेः यथा यवाः प्रवेशनिर्गमनाभ्यां प्रस्थपरिमितपात्रेण मीयंते तथा विश्वतैजसावपि लयोत्पत्तिभ्यां प्राज्ञेन मीयेते एवमोंकारसमाम्नावकारोकारौ मकारे प्रविष्टाविव भवतः पुनरोंकारोच्चारणे कृते सति मकारान्निर्गताविव च लक्ष्येते एवमिति हेतोरुभयत्र तुल्यत्वात् अपीतेर्वा वाशब्दः पूर्ववत्पक्षांतरे। अपीतिर्नाम स्वस्मिन्नेकीभावः। ॐकारस्योच्चारणेऽकारोकारावंतिमाक्षरे मकारे एकीभूताविव लक्षेते तथा विश्वतैजसावपि सुषुप्तकाले प्राज्ञे एकीभूताविव भवतः। सामान्यद्वयद्वारेण प्राज्ञमकारयोरेकत्वज्ञानवतः फलभेदमाह मिनोतीति। यः पुरुषः एवं सामान्यद्वयद्वारेणोक्तं प्राज्ञमकारयोरैक्यं वेद जानाति स इदं विविधप्रत्ययगम्यं सर्वं निखिलं जगत् ह इति प्रसिद्धेन वै इति निश्चयेन मिनोति जगतो मायामयत्वात्मकयथार्थत्वरूपं जानाति। अपीतिश्च अप्येति लीयते जगदस्मिन्निति व्युत्पत्त्या जगत्कारणात्मा च भवतीत्यर्थः। अंगभूतोक्तोपासनत्रयस्य विभागेन फलोक्तिस्तु प्रणवब्रह्मणोरभेदध्यानरूपप्रधानोपासनस्य स्तुत्यर्थ इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

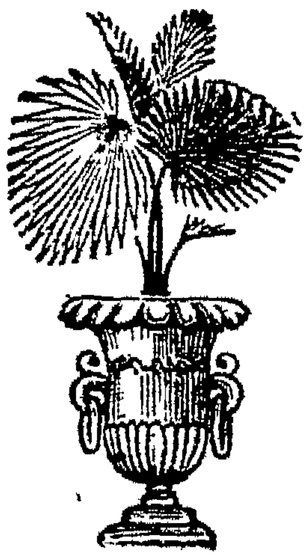
अंगोपासनमुक्त्वा प्रधानोपासनमाह—

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्य्यः प्रपंचोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोंकार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद य एवं वेद ॥ १२ ॥

इति माण्डूक्योपनिषत्समाप्ता ।

अमात्रः अकारादिमात्राहीन ॐकारः प्रणवः चतुर्थः तुरीय आत्मैवेति विज्ञेय इति शेषेणान्वयः । अमात्रपदेनोंकारोऽत्रोक्तः नत्वर्धमात्रा तेनोंकारार्धमात्रयोरभेदोऽवगम्यते । उक्तात्मानं विशिनष्टि—अव्यवहार्य्यः अर्थक्रियाशून्यः प्रपंचोपशमः प्रपंचस्योपशमो लयो यस्मिन्स तथा जगल्लयाधारभूत इति यावत् शिवः परमानंदस्वरूपः अद्वैतः अद्वयो भेदरहितः एवं उक्तप्रकारेण ओंकार आत्मैव सर्वद्वैतकल्पनाऽधिष्ठानत्वेन वर्तमान एव यः उपासकः एवं पूर्वप्रकारेणोंकारात्मनोस्तादात्म्यं वेद जानाति सः आत्मना ॐकारेणालंबनेन आत्मानं पारमार्थिकं ब्रह्मात्मस्वरूपं संविशति सम्यक् प्राप्नोतीत्यर्थः । पदाभ्यास उपनिषत्समाप्त्यर्थः । उत्तमाधिकारी ॐकारद्वारा ब्रह्मविदोंकारमालंबनं नापेक्षते । मंदमध्यमाधिकारिणां तु मात्रापादसाम्यविदां यथावदुपास्यमान ॐकारो ब्रह्मप्रतिपत्तये आलंबनो भवति । उपासकानामोंकारालंबनप्राप्तिद्वारा ब्रह्मप्रतिपत्तिर्भवति । तत्वनिश्चयसमर्थानां त्वोंकारालंबनं विना ब्रह्मप्रतिपत्तिर्भवतीति भेदः ॥ १२ ॥

इति श्रीमदुदासीनवर्य्यामरदासपदपद्ममकरंदतृप्तमानसेन श्रीमदमरदासाख्येन विदुषा विरचिता मांडूक्योपनिषद्व्याख्या उपनिषन्मणिप्रभा समाप्तिं गता ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः

अथ तैत्तिरीयोपनिषदारम्भः ।

मणिप्रभाव्याख्यासमलंकृता ।

यतो जातमिदं सर्वं स्थितं यत्र च लीयते ।
सत्यं ज्ञानमनंतं तं नमामि कृष्णनामकम् ॥ १ ॥
विद्याऽऽचार्य्यान् गुरून्भक्त्या गूढार्थानां प्रकाशकान् ।
वरिष्ठान्विदुषां सोऽहं प्रणमामि निरंतरम् ॥ २ ॥
तैत्तिरीयकटीकेयमुपनिषन्मणिप्रभा ।
यथामति मया मृद्वी क्रियते पदगामिनी ॥ ३ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयशाखायामुपनिषदारंभः । तत्रोपनिषच्छब्देन ब्रह्मविद्योक्ता, ग्रंथस्तु तदर्थत्वादुपनिषदित्युच्यते । मानांतरेणानधिगतं ब्रह्मास्य विषयः तद्विद्याद्वारा मुक्तिः प्रयोजनं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः साधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारीत्यनुबंधचतुष्टयं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यंगभूतं तावत्सिद्धम् । अंतःकरणशुद्धिमंतरेण ब्रह्मविद्याप्राप्त्यसंभवादंतःकरणशुद्ध्यर्थं शिक्षा तावदुच्यते । तत्रापि नानाविधविघ्ननिवृत्त्यर्थं शांतिकरं मंत्रं तावदाह—

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्य्यमा । शं न इंद्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो ॥

मित्रः अह्नः प्राणवृत्तेश्चाभिमानिदेवतारूपः नः अस्माकं शं सुखकृत् भवतु स्यात् । वरुणः रात्रेरपानवृत्तेश्चाभिमानिदेवतारूपः नः अस्माकं शं सुखकृत् भवतु । एवं शं नो भवत्विति सर्वत्रानुषंगः । अर्य्यमा चक्षुषः सूर्य्यमंडलस्य चाभिमानिदेवतात्मकः शं नो भवतु । इंद्रः बाह्वोर्बलस्य चाभिमानी

देवः शं नो भवतु । बृहस्पतिः वाचो बुद्धेश्चाभिमानी देवः शं नो भवतु । विष्णुः पादयोरभिमानी देवः तस्यैव विशेषणं उरुक्रम इति । त्रिविक्रमावतारे विस्तीर्णपादयुक्त इति तदर्थः । शरीरस्थप्राणकरणाभिनिनीनां देवतानां सुखकृत्वप्रार्थना स्वप्रतिबंधेन विद्याश्रवणावधारणार्था । ब्रह्मणे सूत्रात्मकवायवे नमः प्रह्वीभावं करोमीति शेषः।हे वायो ते तुभ्यं नमः नमस्करोमीति। नमो ब्रह्मणे इत्यत्र सूत्रात्मरूपेण वायोः परोक्षत्वात्संबोधनाभावः । नमस्ते वायो इत्यत्र प्राणवायुरूपेण वायोरपरोक्षत्वात्संबोधनमिति भावः ॥

तदेव स्पष्टयति—

त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः

त्वमेव प्राणात्मको वायुरेव प्रत्यक्षं साक्षिप्रत्यक्षं ब्रह्मासि ब्रह्म भवसि बृंहणहेतुत्वाद्ब्रह्म प्राणकृतेनाशनादिना शरीरादेर्बृंहणस्य प्रसिद्धत्वात् प्राण एवात्र ब्रह्मरूपेणोक्त इत्यर्थः । त्वामेव प्राणात्मकमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म अपरोक्षब्रह्मस्वरूपं वदिष्यामि वदामि ऋतं शास्त्रानुसारेण कर्त्तव्यतया निश्चितार्थं त्वां प्राणवाय्वात्मकं वदिष्यामि सत्यं पूर्वनिश्चितमेव वाचा उच्चार्य्यमाणं सत्यशब्दितं भवति तदपि त्वामेव वदिष्यामीति पूर्ववत् । तत् सूत्रात्मकं समष्टिरूपं प्राणात्मकं व्यष्टिरूपं ब्रह्मशब्दितं मां शिष्यं अवतु विद्याग्रहणशक्तिप्रदानेन पालयतु । तत् उक्तलक्षणं ब्रह्म वक्तारं उपदेष्टारमाचार्य्यं अवतु वक्तृत्वसामर्थ्यप्रदानेन पालयतु । एवं साधनकाले शिष्याचार्य्ययोः श्रोतृत्ववक्तृत्वशक्तिप्रदानविषयां प्रार्थनामभिधाय फलकाले फलसिद्ध्यर्थं पुनः प्रार्थयते—अवतु मां अवतु वक्तारं । तत्र शिष्यस्याविद्यातत्कार्य्यनिवृत्तिः फलं आचार्य्यस्य तु तादृशशिष्यप्रदर्शनेन विद्यासंप्रदायप्रवृत्तिप्रयुक्तपरितोषः फलम् । शांतिरिति त्रिर्वचनं तु आध्यात्मिकादित्रिविधविघ्नप्रशमनार्थं तत्र ज्वरादय आध्यात्मिकाः चौरव्याघ्राद्युपद्रवा आधिभौतिकाः यक्षराक्षसाद्युपद्रवा आधिदैविका इति विभागः ॥ ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

एवं प्रथमानुवाकोक्तमंत्रजपेन परिहृतविघ्नस्य पुरुषस्याध्ययनकाले स्वरादिष्वौदासीन्यनिवृत्त्यर्थं शिक्षामाह—

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम संतानः इत्युक्तः शीक्षाध्यायः॥ २॥

शिक्षैव शीक्षा दैर्घ्यं च्छान्दसं शिक्षा शिक्ष्यतेऽनयेति शिक्षा वर्णाद्युच्चारणलक्षणं शिक्ष्यते वेदनीयत्वेनोपदिश्यत इति वा शिक्षा तां शीक्षां व्याख्यास्यामः विस्पष्टमासमन्तात्कथयिष्यामः। तत्र वर्णोऽकारादिः। स्वरः उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितसंज्ञकश्च। मात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपा। बलं स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतादिरूपः प्रयत्नविशेषः। साम वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं। समतेति साम अतिद्रुतमतिविलंबं च परिहृत्य यस्य यावदुच्चारणकालस्तावति काले तस्योच्चारणरूपमिति वा साम। सामगीतिविशेष इति वा साम। जैमिनिनाप्युक्तं गीतिषु सामाख्येति। संतानः वर्णयोरव्यवधानं। तथा च वर्णादयः संतानांताः षट् इति एतावान् शीक्षाध्यायः शीक्षा यस्मिन्नध्याये सोऽयं शीक्षाऽध्यायः उक्तः कथितः। नातोऽधिकं वेदोच्चारणे शिक्षणीयमस्तीत्यर्थः॥ द्वितीयोऽनुवाकः॥ २॥

पूर्वोक्तशांतिमंत्रेण विघ्नोपशमः प्रार्थितः। इदानीं विद्यातत्फलोत्कर्षः शिष्येण प्रार्थ्यते—

सह नौ यशः। सह नौ ब्रह्मवर्चसम्। अथातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः। पञ्चस्वधिकरणेषु अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम्॥

नौ आवयोः शिष्याचार्य्ययोः सह युगपदेव यशः वक्ष्यमाणोपासनानिमित्तककीर्त्तिरस्त्विति शेषः। नौ आवयोः सह युगपदेव ब्रह्मवर्चसं उपनिषत्परिज्ञाननिमित्तकं मुखकांत्यादिरूपतेजोऽस्त्विति शिष्यवचनमाशीर्वाद इत्यर्थः। इदानीं संहिताविषयकोपासनमाह—**अथेति।** अथ वर्णस्वराद्युच्चारणाभ्यासानंतरं अतः चित्तैकाग्रताहेतुत्वात् संहितायाः वर्णानामत्यंतसामीप्यं संहिता। तथा च पाणिनिना सूत्रितं 'परः सन्निकर्षः संहिता' इति। तस्याः उपनिषदं

तद्विषयकोपासनं व्याख्यास्यामः निरूपयिष्यामः । पंचस्वधिकरणेषु पंचस्विति सप्तमी तृतीयार्थे विपरिणेया अधिकरणशब्दश्च विषयपर्य्यायः । तथा च विष्णुप्रतिमायां दर्शनमिव पंचभिः पदार्थैर्विशेषितं ज्ञानं संहितावर्णेषु कर्त्तव्यमित्यर्थः । के ते पञ्च विषया इत्यत आह अधिलोकमिति । अधिलोकं लोकान्पृथिव्यादीनधिकृत्य ध्येयत्वेनोपादाय वर्त्तमानं दर्शनमित्यधिलोकं । अधिज्यौतिषं ज्योतिरात्मकाग्न्यादीन् ध्येयत्वेनोपादाय वर्त्तमानं । अधिविद्यं विद्याशब्देनाचार्यादयो जहल्लक्षणया ग्रहीतव्याः । तथा चाचार्य्यादीन् ध्येयत्वेनोपादाय वर्तमानं । अधिप्रजं अत्र संततिवाचकप्रजाशब्देनाजहल्लक्षणया मात्राद्या अपि ग्राह्याः । तथा च मात्रादीन् ध्येयत्वेनोपादाय क्रियमाणं । अध्यात्मं आत्मा देहस्तदवयवविषयमुपासनम् । ताः उक्तलक्षणा अधिलोकादिरूपा उपासनाः पञ्चविषयाः ॥

महासँहिता इत्याचक्षते । अथाधिलोकं । पृथिवी पूर्वरूपं । द्यौरुत्तररूपं । आकाशः संधिः । वायुः संधानं । इत्यधिलोकं ॥ १ ॥

महत्यश्च ताः संहिताश्चेति महासंहिताः महोपनिषदः इति एवं आचक्षते कथयंति वेदविद इति शेषः । संहितायां महत्त्वं बहुत्वं च लोकादिविषाक्षमहत्त्वाद्बहुत्वाच्चेति बोध्यम् । ता एव दर्शयति अथेति । अथाधिलोकमथाधिज्यौतिषमित्यादिपञ्चपर्य्यायस्था अथशब्दाः उपासनक्रमविवक्षार्थाः । प्रथमावयवमाह अथाधिलोकं । उपासनमुच्यते इति शेषः । एवं सर्वत्र योज्यं । पृथिवी पूर्वरूपं पठ्यमानवर्णानामतिशयेन सन्निधिरूपसंहितायाः पूर्वरूपं पूर्वो वर्णः पृथिवी । तथा च संहितायाः पूर्ववर्णे पृथिवी दृष्टिः कर्तव्या । केचित्तु पृथिव्यादिशब्दैः पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवता ग्राह्याः । अन्यस्योपास्यत्वासंभवादित्याहुः । द्यौरुत्तररूपं उत्तररूपं संहिताया उत्तरवर्णः द्यौः स्वर्गः । तथा च संहिताया उत्तरवर्णे स्वर्गलोकदृष्टिः कर्तव्या । आकाशः संधिः संधीयेते संबध्येते पूर्वोत्तररूपे यस्मिन्सः संधिः पूर्वोत्तरवर्णयोर्मध्यदेशः आकाशः अंतरिक्षलोकः । तथा चोक्तसंधौ अंतरिक्षलोकदृष्टिः कर्त्तव्या । वायुः संधानं संधीयेते पूर्वोत्तरवर्णावनेनेति संधानं संहितारूपं तत्र वायुदृष्टिः कर्त्तव्या । इति इत्याकारकं अधिलोकं लोकविषयकमुपासनमुक्तमिति शेषः ॥ १ ॥

द्वितीयावयवमाह—

अथाधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः संधिः । वैद्युतः संधानम् । इत्यधिज्यौतिषम् ॥ २ ॥

अथाधिज्यौतिषं ज्योतिर्विषयकमुपासनमुच्यते । अग्निः पूर्वरूपं । पूर्वरूपं पूर्ववर्णः अग्निः तथा च संहितायाः पूर्ववर्णेऽग्निदृष्टिः कर्त्तव्या । आदित्य उत्तररूपं उत्तररूपं उत्तरवर्ण आदित्यः तथा च संहिताया उत्तरवर्णे आदित्यदृष्टिः कर्त्तव्या । आपः संधिः आपः जलानि संधिः पूर्वोक्तसंधौ जलदृष्टिः कर्त्तव्या । वैद्युतः विद्युदेव वैद्युतः स्वार्थे तद्धितः संधानं संहितारूपं तत्र वैद्युतदृष्टिः कर्त्तव्या । इति इत्याकारकं अधिज्यौतिषं ज्योतिर्विषयकोपासनमुक्तमिति शेषः॥२॥

तृतीयावयवमाह—

अथाधिविद्यम् । आचार्य्यः पूर्वरूपं । अंतेवास्युत्तररूपं । विद्या संधिः । प्रवचनꣳ संधानम् । इत्यधिविद्यं ॥ ३ ॥

अथाधिविद्यं विद्याविषयकमुपासनमुच्यत इति शेषः । आचार्य्यः पूर्वरूपं पूर्वरूपं पूर्ववर्णः आचार्य्यः तथा च संहितायाः पूर्ववर्णे आचार्य्यदृष्टिः कर्त्तव्या । अंतेवास्युत्तररूपं उत्तररूपं उत्तरवर्णः अंतेवासी शिष्यः तथा च संहिताया उत्तरवर्णे शिष्यदृष्टिः कर्तव्या । विद्या संधिः विद्याप्रतिपादको ग्रंथः संधिः पूर्वोक्तसंधौ विद्यादृष्टिः कर्त्तव्या । प्रवचनं ग्रंथाध्ययनं संधानं संहितारूपं तथा च पूर्वोक्तसंधाने प्रवचनदृष्टिः कर्त्तव्या । इति इत्याकारकं अधिविद्यं विद्याविषयकमुपासनमुक्तमिति शेषः ॥ ३ ॥

चतुर्थावयवमाह—

अथाधिप्रजं । माता पूर्वरूपं । पितोत्तररूपं । प्रजा संधिः । प्रजननꣳ संधानं । इत्यधिप्रजं ॥ ४ ॥

अथाधिप्रजं प्रजाविषयकमुपासनमुच्यत इति शेषः । माता पूर्वरूपं पूर्वरूपं पूर्वो वर्णः माता जनयित्री तथा च संहितायाः पूर्ववर्णे मातृदृष्टिः कर्त्तव्या । पितोत्तररूपं उत्तररूपं उत्तरवर्णः पिता जनयिता तथा च संहिताया उत्तरवर्णे

पितृदृष्टिः कर्त्तव्या। प्रजा संधिः प्रजा पुत्रपौत्रादिरूपा संततिः संधिः पूर्वोक्त-संधौ प्रजादृष्टिः कर्तव्या । प्रजननं प्रजाया उत्पत्तिः संधानं संहितारूपं तथा च पूर्वोक्तसंधाने प्रजननदृष्टिः कर्त्तव्या । इति इत्याकारकं अधिप्रजं प्रजाविषयकमुपासनमुक्तमिति शेषः ॥ ४ ॥

पंचमावयवमाह—

अथाध्यात्मं । अधराहनुः पूर्वरूपम् । उत्तराहनुरुत्तररूपं । वाक् संधिः । जिह्वा संधानं । इत्यध्यात्मं ॥ ५ ॥

आत्मानमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मं अत्रात्मशब्देनायं संघातो विवक्षितः तथा च संघातविषयकमुपासनमुच्यत इति शेषः। अधराहनुः पूर्वरूपं पूर्वरूपं पूर्वो वर्णः अधराहनुः तथा च संहितायाः पूर्ववर्णेऽधराहनुदृष्टिः कर्त्तव्या। उत्तराहनुरुत्तररूपं उत्तररूपं उत्तरवर्णः उत्तराहनुः तथा च संहिताया उत्तरवर्णे उत्तराहनुदृष्टिः कर्तव्या । वाक् संधिः वाक्शब्देन कंठतालवादिस्थानगतवागिंद्रियमुच्यते संधिः पूर्वोक्तसंधौ वाक्दृष्टिः कर्तव्या । जिह्वा संधानं संधानं संहितारूपं तथा च पूर्वोक्तसंधाने जिह्वादृष्टिः कर्त्तव्या । इति इत्याकारकं अध्यात्मं संघातविषयकमुपासनमुक्तमिति शेषः ॥ ५ ॥

प्रतिपादितरूपान्संहितावयवानुपसंहरति—

इतीमा महासंहिताः । य एवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद । संधीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्ग्येण लोकेन ॥ ६ ॥

इति उक्तलक्षणा इमा अधिलोकादिरूपाः महासंहिताः महत्य उपासना उक्ताः। फलसाधनत्वविशिष्टोपासनं विधत्ते । यः कोप्यधिकारी एता अधिलोकादिरूपा महासंहिता व्याख्याताः श्रुत्या निरूपिताः एवं उक्तया लोकादिदृष्ट्या वेद उपास्ते सः प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया पशुभिः गवादिलक्षणैः ब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मणः तपःस्वाध्यायादेर्वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं तेन अन्नाद्येन अदनीयान्नेन सुवर्ग्येण लोकेन स्वर्गाख्यभोगभूमिरूपेण संधीयते संबध्यत इत्यर्थः। अत्र सकामेन क्रियमाणं संहितोपासनं कामितफलाय भवति।

निष्कामेन क्रियमाणं ब्रह्मविद्यासाधनं भवतीति ब्रह्मविद्यासन्निहिताऽऽम्नान-सामर्थ्यात्कल्प्यत इति भावः ॥ ६ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

इदानीं मेधारहितस्य श्रुतग्रंथार्थविस्मृतौ ब्रह्मविद्योदयासंभवान्मेधासिद्ध्यर्थं प्रणवजपमंत्रानाह—

यश्छंदसामृषभो विश्वरूपः । छंदोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिव्हा मे मधुमत्तमा कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय ॥ १ ॥

प्रणवः छंदोभ्यो वेदेभ्यो अमृतादिति वेदविशेषणं वेदा ह्यमृता इति श्रुत्यंतरात् एकवचनं छादसं तथा च अमृतेभ्यो नित्येभ्यो अधि अधिकः संबभूव अभवत् सः ॐकारः मा मामुपासकं मेधया प्रज्ञया स्पृणोतु प्रीणयतु प्रज्ञाबलं हि प्रार्थ्यत इति यावत् । यद्वा नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति श्रुत्यंतरात् बलवंतं करोत्वित्यन्वयः । वेदानां नित्यत्वं चावांतरप्रलये नाशाभावरूपं विवक्षितं नत्वात्यंतिकं नित्यत्वं कल्पादौ सृष्टिश्रवणात् महाप्रलये नाशाभ्युपगमाच्च । उक्तं ओंकारं विशिनष्टि छंदसामिति । यः प्रणवो गायत्र्यादिछंदोयुक्तवेदानां मध्ये ऋषभः श्रेष्ठः स च प्रणवो विश्वरूपः सर्वजगदात्मकः प्रणवस्य प्रथमावयवेऽकारे सर्ववाचामंतर्भावात् अकारो वै सर्ववागिति श्रुतेः वाचि च वाच्यानामंतर्भावात्सर्वात्मक इत्यर्थः । पुनः कीदृश ओंकारः इंद्रः सर्वकामेशः परमेश्वरः । देव हे दीप्तिमन् प्रणव अमृतस्य अमृतात्म्यमोक्षसाधनभूतज्ञानस्य धारणः धारकः भूयासं अहं भवेयं । मेधाहेतुमंत्रमुक्त्वा रोगादिराहित्यहेतुमंत्रमाह—**शरीरमिति** । मे मम शरीरं विचर्षणं रोगरहितं भूयादिति शेषः मे मम जिह्वा वागिंद्रियरूपा मधुमत्तमा मधुमत्यतिशयेन मधुरभाषिणी भूयात् कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां भूरि बहु विश्रुवं अडभावश्छांदसः व्यश्रुवं झटिति श्रोता भूयासमित्यर्थः । आत्मज्ञानयोग्यः कार्य्यकरणसंघातोऽस्त्विति वाक्यार्थः । नन्वचेतनं शब्दात्मकं प्रणवं प्रति प्रार्थना कथं घटते कथं चेन्द्रशब्देन तस्याभिधानमित्याशंक्य तस्य ब्रह्माभेद-

विवक्षया प्रार्थनादिकमित्यभिप्रेत्याह ब्रह्मण इति । ब्रह्मणः परमात्मनः कोशोऽसि असेः कोशवदुपलब्धिस्थानमसि ब्रह्मदृष्ट्याऽऽलंबनोसीत्यर्थः । मेधया लौकिकप्रज्ञया पिहितः आच्छादितः सामान्यप्रज्ञैरविदितोसीत्यर्थः । मे मम श्रुतं श्रवणपूर्वकमधीतं गोपाय विस्मृत्यादिनिवारणेन पालयेत्यर्थः ॥ १ ॥

एते व्याख्याता जपमंत्रा मेधाकामस्य । इदानीमन्नादिश्रीसिद्धये होमांगभूतान्मंत्रानाह—

आवहन्ती वितन्वाना कुर्वाणा चीरमात्मनः ।
वासाꣳसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा ।
ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह
स्वाहा । आ मायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । वि मा-
यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र मायन्तु ब्रह्मचा-
रिणः स्वाहा । द मायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ।
श मायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥

यत आत्मनो ममोपासकस्य वासांसि वस्त्राणि गावश्च गाश्च अन्नपाने च अन्नं व्रीहियवादिलक्षणं पानं जलपयआदिरूपं एतानि सर्वदा सर्वस्मिन्काले आवहंती प्रापयंती प्राप्तानि च वितन्वाना विस्तारयंती चीरं छांदसो दीर्घः चिरकालं कुर्वाणा एतान् जनयंती या श्रीः तां श्रियं विभूतिं ततः मेधाजननानंतरं मे मम हे प्रणवाख्येश्वर आवह आनय आवहेत्यत्र प्रकरणादोंकार एव कर्तृत्वेन संबध्यते। किंविशिष्टां श्रियं लोमशां लोमवतीं अजाऽव्यादिरूपां पशुभिः सह अन्यैश्च पशुभिः सह युक्तां च । स्वाहापदं तस्मै श्रीप्रदायेदं द्रव्यं हुतमस्त्विति हवनीयद्रव्यप्रक्षेपार्थम्। इदानीं विद्यासंप्रदायप्रवृत्त्यर्थं शिष्यसंपादकहोमार्थान् पंच मंत्रानाह—**आ मायंत्विति** । मा मां मत्समीपं ब्रह्मचारिणः शिष्याः आयंतु आगच्छंतु । वि मायंतु मा मां व्यायंतु विविधकामनावंतः संतः आयंतु आगच्छंतु। प्र मायंतु मा मां प्रायंतु प्रज्ञाऽतिशयेन प्रकृष्टाः संतः आयंतु। द मायंतु देत्यव्ययेन दम उच्यते तथा च मा मां प्रति दांताः संतः आयंतु। श मायंतु शेत्यव्ययेन शम उच्यते शमशब्दः शान्तिपरः क्रोधादिचित्तदोषराहित्यं शान्तिः तथा च मा मांप्रति शान्ताः सन्तः आयन्तु ॥ २ ॥

कीर्तिप्रदौ मंत्रावाह—

यशो जनेऽसानि स्वाहा। श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा। तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा। स मा भग प्रविश स्वाहा। तस्मिन् सहस्रशाखे नि भगाऽहं त्वयि मृजे स्वाहा॥ ३॥

जने सर्वेषु जनेषु मध्ये यशः यशस्वी विद्यासंप्रदायजनितकीर्तिमानिति यावत् असानि अहंभवानि। वस्यसः वसु धनं तदस्यास्तीति वसुमान् अतिशयेन वसुमान् वसीयान् वसुमच्छब्दादीयसुन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुगिति मतुब्लोपः छान्दस ईयसुन ईकारलोपश्च तस्माद्वस्यसः धनवत्तरात्पुरुषात् श्रेयान् प्रशस्यतरः असानि भवानि। यशस्वित्वश्रेयस्त्वहेतुप्रतिपादकान् त्रीन्मंत्रानाह—**तमिति**। भगशब्द ऐश्वर्य्यादिषड्गुणवाचकः 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतींगना' इति स्मरणात् भगशब्देन तद्वानुपलक्ष्यते हे भगवन्परमेश्वर तं भगवंतं कोशभूतं त्वा त्वां प्रणवाख्यं प्रविशानि त्वदात्मैव भवानीत्यर्थः। सः प्रणवाख्यस्त्वं मा मामुपासकं भग हे भगवन् प्रविश आवयोरेकत्वमेवास्त्वित्यर्थः। भग हे भगवन् तस्मिन् प्रकृते त्वयि प्रणवाख्ये सहस्रशाखे अनेकमूर्तिभेदयुक्ते अहं उपासकः निमृजे नितरां शोधयामि पापमपनयामीत्यर्थः॥ ३॥

यत्पूर्वमुक्तं ब्रह्मचारिणो मामायंत्विति तत्र दृष्टांतमाह—

यथाऽऽपः प्रवता यंति। यथा मासा अहर्जरं।
एवं मां ब्रह्मचारिणः। धातरायंतु सर्वतः स्वाहा।
प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व॥ ४॥

यथा येन प्रकारेण आपः जलानि प्रवता प्रवणता निम्नदेशमार्गेण यंति गच्छंति यथा येन प्रकारेण मासाः वैशाखादयो द्वादश अहर्जरं अहोभिः परिवर्तमानो लोकान् जरयतीत्यहर्जरः संवत्सरः तं यद्वा अहानि त्रिंशत्षष्टिसंख्यानि जीर्यंति अंतर्भवंति यस्मिन्सोऽहर्जरः तं यंति। हे प्रणव धातः सर्वस्य जगतो विधातस्त्वं एवं तथा मामाचार्य्यं ब्रह्मचारिणः शिष्याः सर्वतः सर्वदिग्भ्यः आयंतु आगच्छंतु प्रतिवेशोऽसि श्रमापनयनगृहं त्वं भवसि अतः

मा मां प्रभाहि आचार्य्यत्वेन प्रख्यातं कुरु तदर्थं मा मां प्रपद्यस्व अनुगृहाणेत्यर्थः । काम्यानामप्येषां पापनिवृत्तिद्वारा ब्रह्मविद्यायामुपयोगित्वान्न ज्ञानप्रकरणविरोधः । तथा चोक्तं ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इति । चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

तृतीयानुवाके संहिताविषयमुपासनमुक्तं चतुर्थानुवाके मेधाश्रियोः सिद्ध्यर्थं मंत्रा उक्ताः इदानीं पञ्चमे षष्ठेऽनुवाके प्राधान्येनोपास्यतया वक्षमाणस्य हार्दाकाशस्थब्रह्मणो या अंगदेवतास्तासामुपासनं वक्तुमादौ तत्प्रतीकभूतं व्याहृतित्रयं दर्शयति—

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः । तासामु ह स्मै तां चतुर्थीं माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा । अंगान्यन्या देवताः ॥

भूर्भुवः सुवः इति इत्याकारिकाः वै प्रसिद्धाः एताः प्रदर्शिता भूरादिरूपाः तिस्रः त्रिसंख्याकाः व्याहृतयः व्याहरणमुच्चारणं तद्विषयत्वान्मंत्राणां व्याहृतिशब्दवाच्यत्वं । तासां भूरादीनां तिसृणां व्याहृतीनां एतां वक्ष्यमाणां चतुर्थीं चतुःसंख्यापूरिकां व्याहृतिं माहाचमस्यः महान्सोमपानार्थश्चमसः पात्रविशेष उच्यते बहुषु सोमयागेषु वर्तमानत्वात् यद्वा महाचमसगोत्रत्वाद्गोत्रार्थस्तद्धितो भवेदिति वार्तिककृदुक्तेः तथा च महाचमसस्य गोत्रापत्यं माहाचमस्य आचार्य्यः प्रवेदयते प्रकर्षेण विदितवान् ददर्शेत्यर्थः । माहाचमस्यग्रहणमृष्यनुस्मरणार्थं ऋष्यनुस्मरणस्याप्युपासनांगत्वात् । उ ह स्मा इति निपातत्रयं उक्तसमुदायप्रसिद्ध्यर्थं । का सा चतुर्थी व्याहृतिरित्यत आह—**मह इति** । महः इत्याकारिकेत्यर्थः तद्ब्रह्म सः ब्रह्मवस्त्विति चिंतयेत् ब्रह्मत्वादेव चतुर्थव्याहृतिरूपः सोऽयं शरीरमध्येऽवस्थित आत्मा । यद्वा ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं तदिति विधेयापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । एवं स इत्यत्रापि बोध्यं । मह इति व्याहृतावंगिब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या । सः महोव्याहृतिः आत्मा हिरण्यगर्भाख्यब्रह्मणो मध्यभाग आत्मेति कल्प्यते । व्याप्नोतीत्यात्मा व्याप्यंते हि मह इत्यनेन वक्ष्यमाणादित्यचंद्रब्रह्मान्नभूतेन इतराश्च व्याहृतयो लोका देवा

वेदाः प्राणाश्च अतोऽन्याः महोव्याहृतितो भिन्नाः देवताः देवता इति ग्रहणं लोकादीनामप्युपलक्षणं तथा च देवता लोका वेदाः प्राणाश्च अंगानि मह इति व्याहृत्यात्मनो हिरण्यगर्भस्य पादाद्यवयवा इति कल्प्यन्ते ॥

उक्तासु चतसृषु व्याहृतिषु क्रमेण लोकदेववेदप्राणानां दृष्टिं विधत्ते—

भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यंतरिक्षं । सुवरित्यसौ लोकः । मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते ॥ १ ॥

भूरिति भूः इत्याकारिका व्याहृतिः वै प्रसिद्धः अयं लोकः प्रत्यक्षगोचरः पृथिवीलोकः । भुव इति भुव इत्याकारिका व्याहृतिः अंतरिक्षं अंतरिक्षलोकः । सुवरिति सुव इत्याकारिका व्याहृतिः असौ लोकः शास्त्रप्रसिद्धो द्युलोकः । मह इति मह इत्याकारिका व्याहृतिः आदित्यः सूर्य्यः आदित्येन वाव प्रसिद्धेन सर्वे लोकाः पृथिवीलोकांतरिक्षलोकद्युलोकाः प्रकाशिताः संतः महीयंते प्राणिनां व्यवहारक्षमत्वलक्षणां वृद्धिं प्राप्नुवंति तस्मान्मह इति व्याहृतेरादित्यरूपत्वं युक्तं ॥ १ ॥

तास्वेव व्याहृतिषु देवविशेषदृष्टिं विधत्ते—

भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतींषि महीयन्ते ॥ २ ॥

भूः इति इत्याकारिका व्याहृतिः वै प्रसिद्धः अग्निः इयमग्निदेवता । भुव इति भुव इत्याकारिका व्याहृतिः वायुः अंतरिक्षेस्थितः वायुदेवता । सुवरिति सुव इत्याकारिका व्याहृतिरादित्यः सर्वलोकप्रकाशकसूर्य्यदेवता । महरिति मह इत्याकारिका व्याहृतिः चन्द्रमाः चन्द्रदेवता चन्द्रमसा चन्द्रेण सर्वाणि ज्योतींषि अग्निवाय्वादित्यदेवतारूपाणि निखिलानि महीयंते वर्द्धंते । वायौ ज्योतिःशब्दप्रयोगस्त्वजहल्लक्षणया बोध्यः । वावशब्देन चन्द्रकलापानेन तेषां वृद्धिः 'प्रथमां पिबते वह्निः' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धेति स्मारयते ॥ २ ॥

तास्वेव व्याहृतिषु वेददृष्टिं विधत्ते—

भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुव-

रिति यजूंषि । मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयंते ॥ ३ ॥

भूरित्याकारिका व्याहृतिः वै प्रसिद्धा ऋचः ऋग्वेदीयाः पादबद्धमंत्राः । भुव इति भुव इत्याकारिका व्याहृतिः सामानि सामवेदीयगीतिसहिता ऋचः । सुवरिति सुव इत्याकारिका व्याहृतिः यजूंषि यजुर्वेदीया अविवक्षितच्छंदस्का मंत्राः । मह इति मह इत्याकारिका व्याहृतिः ब्रह्म प्रणवः । भूरिति वा ऋचः इत्यादिवेदावयवभूतशब्दसन्निधाने मुख्यार्थग्रहणयोगात् चतुर्थव्याहृतौ पूर्वमेव मुख्यब्रह्मदृष्टेरुक्तत्वेन पुनरुक्तिप्रसंगाच्च । ब्रह्मणा प्रणवेन वाव प्रसिद्धाः सर्वे निखिलाः वेदाः ऋगादयः महीयंते वर्द्धंते वेदवृद्धेः प्रणवोच्चारणपूर्वकाध्ययनाधीनत्वात् तथा चाष्टमानुवाके वक्ष्यति ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेति ॥ ३ ॥

तास्वेव व्याहृतिषु प्राणादिदृष्टिं विधत्ते—

भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नं । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयंते ॥ ४ ॥

भूरित्याकारिका व्याहृतिः वै प्रसिद्धः प्राणः मुखनासिकाभ्यां प्राग्गमनवान् वायुः । भुव इति भुव इत्याकारिका व्याहृतिः अपानः अर्वाग्गमनवान्वायुः । सुवरिति सुव इत्याकारिका व्याहृतिः व्यानः नानाविधगतिमान् वायुः । मह इति मह इत्याकारिका व्याहृतिः अन्नं व्रीहियवादिलक्षणमन्नं अन्नेन भुक्तेनोक्तान्नेन वाव प्रसिद्धाः सर्वे प्राणाः प्राणापानव्यानरूपाः महीयंते तर्प्यंते वर्द्धंते एतत्प्रसिद्धं लोके । श्रुतिरप्याह शुष्यंति वै प्राणा ऋतेऽन्नानीति ॥ ४ ॥

यथोक्तलोकादिदृष्टिभिरुक्ता व्याहृतीरुपसंहरति—

ता वा एताश्चतुर्द्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहंति ॥ ५ ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

ताः प्रकृताः वै प्रसिद्धा एताः भूर्भुवःसुवर्महर्लक्षणाः चतस्रः चतुःसं-

ख्याकाः चतुर्द्धा एकैका चतुःप्रकारा सती चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः एकैका व्याहृतिर्यदा चतुःसंख्याका चतुःसंख्याका चिंत्यते तदा षोडशकलः पुरुष उपासितो भवतीति शेषः। ताः उक्तप्रकाराः व्याहृतीः योऽधिकारी वेद उपास्ते सः व्याहृत्युपासकः ब्रह्म वेद जानाति। तद्ब्रह्म स आत्मेति प्रथमपर्य्याये ब्रह्ममात्रमवगतं नतु तद्गुणजातं। स वेद ब्रह्मेति वाक्ये तु वक्ष्यमाणगुणविशिष्टत्वेन ज्ञातव्यतोच्यते तथा च वक्ष्यमाणगुणविशिष्टस्याज्ञातत्वान्न पौनरुक्त्यं। परमफलमुक्त्वा अवांतरफलमाह—**सर्व इति**। अस्मै व्याहृत्युपासकाय सर्वे निखिलाः देवाः अंगभूता लोकाद्यभिमानिनः बलिं उपहारं आवहंति प्रापयंति उपहारसमर्पणेन पूजां कुर्वंतीत्यर्थः। न च व्याहृत्युपासकस्य ब्रह्मलोकप्राप्त्यभावेन कथं सर्वदेवपूज्यत्वमिति वाच्यं व्याहृत्युपासनब्रह्मोपासनयोरंगांगिभावेनोपासनैक्यात् वक्ष्यमाणब्रह्मोपास्त्या ब्रह्मलोकप्राप्तिसंभवेन सर्वदेवपूज्यत्वसंभवात् ॥ ५ ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः।

पञ्चमानुवाकेंऽगोपासनमुक्तं षष्ठे त्वंगिब्रह्मोपासनमुच्यते तत्रादावुपास्यब्रह्मणः स्वरूपमाह—

स य एषोंऽतर्हृदय आकाशः। तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः। अमृतो हिरण्मयः। अंतरेण तालुके। य एष स्तन इवावलंबते। सेन्द्रयोनिः। यत्रासौ केशांतो विवर्तते। व्यपोह्य शीर्षकपाले। भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति। भुव इति वायौ ॥ १ ॥

हृदयपुंडरीकस्य मध्ये स्वांगुष्ठपरिमित आकाशो वर्तते स एष इत्येताभ्यां दूरसामीप्यवाचिभ्यां व्यवहितयोगशास्त्रप्रसिद्धः सन्निहितश्रुत्यंतरप्रसिद्धश्चोच्यते। ईदृशः यः हृदये पुंडरीकाकारमांसपिंडे ऊर्ध्वनालेऽधोमुखे अंतः अंतर्वर्तमानः आकाशः दहराकाशः स्वांगुष्ठपरिमित आकाश इत्यर्थः। तस्मिन्नाकाशे तद्ब्रह्म स आत्मेत्यनेन पूर्वं परोक्षतयोक्तस्यात्मनः अपरोक्षवाचकायंशब्देन साक्षात्कारयोग्यताऽभिधानादयं अहंप्रत्ययगोचरः पुरुषः शरीरात्मकपुरि शयनात्पुरुषः भूरादयो लोकाः पूर्णा येनेति वा पुरुषः परमात्मा वर्तत इत्यध्याहारेण संबन्धः। यद्यप्यसौ सर्वत्र वर्तते तथापि

तस्योपलब्ध्यर्थमुपासनार्थं च हृदयस्थानमुपदिश्यते हृदयकमलमध्ये हि समाधिना निरुद्धमेकाग्रं मनः कृत्वा परमात्मानं साक्षात्कर्तुं प्रभवतीति भावः। तमेव विशिनष्टि—मनोमयः मननं मनः ज्ञानं तन्मयः ज्ञानप्रायः मनसैव जिज्ञासुभिर्ज्ञेयत्वात् ध्यायिभिश्च ध्यानाकारपरिणामिना मनसैवोपलभ्यमानत्वाच्च वा मनोमय इत्यर्थः। अमृतः नाशरहितः हिरण्मयः ज्योतिर्मयः स्वप्रकाशस्वरूप इत्यर्थः। एवमुपास्यब्रह्मस्वरूपमभिधायोपासकस्य ब्रह्मलोकगतये मार्गविशेषमाह। अंतरेण तालुके मुखबिलस्यांतर्जिह्वामूलस्योपरिस्थितौ वामदक्षिणभागौ तालुके इत्युच्येते तयोस्तालुकयोरंतरेण मध्ये स्तन इव स्तनसदृशः स्वल्पः कश्चिन् मांसखंडः अवलंबते लंबमानस्तिष्ठति संलग्नो भवतीति वा तस्य मांसखंडस्य योगशास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयितुं यच्छब्दः। तस्यैव प्रत्यक्षतां द्योतयितुं एषशब्दः। तथा च लंबिकाकरणप्रवीणस्य जिह्वाऽग्रस्पर्शनेन प्रत्यक्षः परकीयमुखे परकीयचक्षुषैव प्रत्यक्षः स च मांसखंडः शाखाग्रचंद्रदर्शनन्यायेन स्वसमीपवर्तिनीं योगशास्त्रप्रसिद्धां सुषुम्णाख्यां नाडीमुपलक्षयति तथा च तत्समीपगा सुषुम्नाख्या नाडी। यत्र यस्मिन्मूर्द्धदेशेऽसौ सर्वजनप्रत्यक्षः केशांतः केशानामंतोऽवसानं मूलं विवर्तते विभागेन वर्तते तं मूर्द्धदेशं प्राप्यमाणा शीर्षकपाले शिरसो वामदक्षिणकपाले व्यपोह्य भित्त्वा निर्गता या सा सुषुम्नाख्या नाडी इन्द्रयोनिः इन्द्रस्य ब्रह्मणो योनिः ब्रह्मलोकप्राप्तिमार्गः स्वरूपप्रतिपत्तिद्वारमिति यावत्। तेनैव द्वारेणोर्ध्वं गच्छन्नुपासको मुच्यत इत्यर्थः। एवं ब्रह्मलोकमार्गमभिधाय यथोक्तोपासकस्य फलमाह—**भूरिति।** भूः इत्याकारकव्याहृतिरूपो योऽग्निरस्य लोकस्याधिष्ठाता तस्मिन्नग्नौ प्रतितिष्ठति व्यष्टय्यात्मना भूर्लोकं व्याप्नोतीत्यर्थः। भुवरिति भुवः इत्याकारकद्वितीयव्याहृतिरूपवायौ प्रतितिष्ठतीत्यनुषंगः व्यष्टिवायुरूपेणांतरिक्षलोकं व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सुवरित्यादित्ये। मह इति ब्रह्मणि। आप्नोति स्वाराज्यम्। आप्नोति मनसस्पतिम्। वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः। श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः। एतत्ततो भवति। आकाशशरीरं ब्रह्म। सत्यात्मप्राणा-

रामं मनआनंदम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्स्व ॥२॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥६॥

सुवः इत्याकारकतृतीयव्याहृतिरूपादित्ये प्रतितिष्ठति मह इति अंगिभूत-चतुर्थव्याहृतिरूपे ब्रह्मणि प्रतितिष्ठति तेष्वात्मभावेन स्थितो भवतीत्यर्थः । ततश्च स्वाराज्यं स्वाराड्भावं आप्नोति प्राप्नोति अंगभूतानां भूरादीनां स्वयमेव राजाऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । मनसस्पतिं सर्वेषां हि प्राणिनां मनसां पतित्वं आप्नोति सर्वात्मकब्रह्मस्वरूपस्य विदुषः सर्वजीवात्मकत्वात्सर्वजीवमनसाम-धिपतिर्भवति । वाक्पतिः सर्वेषां प्राणिनां वाचां पतिः नियंता भवतीति शेषः । चक्षुष्पतिः सर्वेषां प्राणिनां चक्षुरिन्द्रियाणां पतिर्भवति । श्रोत्रपतिः सर्वेषां प्राणिनां श्रोत्रेंद्रियाणां पतिर्भवति । विज्ञानपतिः सर्वप्राणिनां बुद्धीनां पतिर्भ-वति । ततः समष्टिरूपविराड्भावप्राप्त्यनंतरं उत्पन्नतत्वज्ञानः सन् एतत् वक्ष्य-माणं ब्रह्म स्वोपास्यस्वरूपं भवति । कीदृशं ब्रह्म आकाशशरीरं ब्रह्म आकाश-वन्मूर्तिरहितं शरीरं स्वप्रकाशस्वरूपं यस्य ब्रह्मणस्तदाकाशशरीरं पुनः कीदृशं सत्यात्म सत्यमबाध्यं सर्वजगत्कल्पनाधिष्ठानमात्मा स्वरूपं यस्य ब्रह्मणस्तत्स-त्यात्म पुनः कीदृशं प्राणारामं प्राणानां वागादीनां आरामं उत्पत्त्यादिस्थानं यद्वा प्राणेषु वागादिषु विषयेष्वारमणमाक्रीडा यस्य तत्प्राणारामं मनआनंदं मनस आनंदो यस्मिन्ब्रह्मणि तन्मनआनंदं शान्तिसमृद्धं शान्तिश्च तत्स-मृद्धं च शान्तिसमृद्धं शान्तिरुपशमः समृद्धं संपूर्णं ब्रह्म शान्तिस्वरूपं सर्व-द्वैतरहितमिति यावत् अमृतं अमरणधर्मि । एवं ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा तदुपासनं विधत्ते इतीति । इति उक्तलक्षणं ब्रह्म प्राचीनयोग्य प्राचीनैः पूर्वकांडोक्तकर्मभिः योग्य क्षीणपाप हे जीव उपास्स्व त्वं चिंतयेति श्रुतेः जीवं प्रत्युपदेशः । प्राची-नयोग्यसंज्ञकशिष्यं प्रति गुरोरुपदेशो वा । अत्र व्याहृत्युपासने प्रथमा व्याहृतिः पादौ द्वितीया बाहू तृतीया शिरः चतुर्थी हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो मध्यमभाग आत्मेति कल्पना द्रष्टव्या ॥ २ ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ।

पूर्वमतीन्द्रियमनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मोपासनमुक्तं ततश्च भूरित्यादि-व्याहृत्यात्मकं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्मोपास्यमुक्तं इदानीं सप्तमानुवाके तु मंदा-धिकारिणं प्रति स्थूलपृथिव्यादिपांक्तस्वरूपेणोपासनमाह—

पृथिव्यंतरिक्षं द्यौर्दिशोऽवांतरदिशः। अग्निर्वा-युरादित्यश्चंद्रमा नक्षत्राणि। आप ओषधयो वन-स्पतय आकाश आत्मा। इत्यधिभूतं। अथा-ध्यात्मं। प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः। चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्त्वक्। चर्म मांसं स्नावाऽस्थि मज्जा। एतदधिविधाय ऋषिरवोचत्। पांक्तं वा इद॑ंसर्वं। पांक्तेनैव पांक्त॑ं स्पृणोतीति ॥ १ ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भूलोकः अंतरिक्षं द्यावापृथिव्योरंतरालवर्तिलोकः द्यौः द्युलोकः दिशः प्राच्यवाचीप्रतीच्युदीचीरूपाः अवांतरदिशः अग्निकोणनैर्ऋतकोणवायुकोणे-शानकोणरूपाः इत्येकं पंचकं। अग्निर्वायुरादित्यः चंद्रमा नक्षत्राणि इति द्वितीयपंचकं। आपः जलानि ओषधयः व्रीह्यादयः वनस्पतयः वृक्षादिरूपाः आकाशः भूताकाशः आत्मा विराड् इति तृतीयपंचकं। इत्यधिभूतं इति इत्याकारकं अधिभूतं पृथिव्यादिभूतमधिकृत्य वर्तत इत्यधिभूतं तथा च भूतविषयोपासनमुक्तमित्यर्थः। अधिभूतवचनमधिलोकाधिदैवतयोरप्युपलक्षणं तथा च पृथिव्यादिकमधिलोकं अग्न्यादिकमधिदैवतं अबादिकमधिभूतमिति विभागः। अन्यत्पंचकत्रयं दर्शयति अथेति। अथ अधिभूतादित्रयपंचककथ-नानंतरं अध्यात्मं आत्मानं देहादिसंघातमधिकृत्य वर्तमानमुच्यते देहमध्य-वर्तिन एकस्यैव वायोः प्राणादीन् पंचवृत्तिभेदान् दर्शयति—**प्राण इति।** तेषां च स्थानान्युक्तानि 'हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः। उदानः कंठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः' इति। तथा च प्राणादिवायुपंचकं चक्षुरादि-त्वगंतमिन्द्रियपंचकं चर्मादिधातुपंचकं स्नावशब्देन नाड्य अभिधीयंते मज्जा अस्थ्यंतर्गतधातुः ऋषिरतींद्रियस्य वेदार्थस्य द्रष्टा कश्चिन्मुनिः एतत् उक्तं पृथिव्यादिपंचकषट्कं अधिविधाय परिकल्प्य अवोचत् उक्तवान् किमुक्तवानि-त्यत आह—**पांक्तमिति।** वै प्रसिद्धं इदं उक्तपृथिव्यादिपंचकषट्कोपलक्षितं सर्वं निखिलं जगत् पांक्तं पंक्तिछंदस इदं संबंधीति पांक्तं संख्यासामान्यात् पंचाक्षरपादा पंक्तिः। तथा च सूत्रं 'अक्षरपंक्तिः पंचकाश्चत्वारः' इति पंचाक्षरै-

श्चतुर्भिश्च पादैरुपलक्षिता अक्षरपंक्तिर्नाम छन्दो भवतीति सूत्रार्थः । तथा च पंचत्वसंख्यासाम्यात् पृथिव्यादि लोकपांक्तं ॥ १ ॥ अग्न्यादि दैवपांक्तं ॥ २ ॥ अबादि भूतपांक्तं ॥ ३ ॥ प्राणादि वायुपांक्तं ॥ ४ ॥ चक्षुरादींद्रियपांक्तं ॥ ५ ॥ चर्मादि धातुपांक्तं ॥ ६ ॥ तच्च पांक्तात्मकजगद्विशिष्टं ब्रह्म ध्येयमिति तात्पर्य्यं एवं पांक्तेन पृथिव्यादिलोकादिषु पांक्तोपासनेन पांक्तं विराडभिमानि प्रजापतिं स्पृणोति प्राप्नोति । इतिशब्दः पांक्तोपास्तिसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः॥

पूर्वं षष्ठेऽनुवाके किञ्चित्सूक्ष्मदर्शिनो मध्यमस्य मनआद्युपाधिकब्रह्मोपासनमुक्तं सप्तमे स्थूलदर्शिनो मंदस्य पृथिव्याद्युपाधिकब्रह्मोपासनमुक्तं इदानीमुत्तमाधिकारिणं प्रति सर्वोपासनानां सर्वकर्मणां चांगभूत ओंकारे ब्रह्मदृष्टिर्विधित्स्यते—

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदꣳ सर्वं । ओमित्येतदनुकृतिर्ह स्म वा अप्योश्रावयेत्याश्रावयंति । ओमिति सामानि गायंति । ओꣳशोमिति शस्त्राणि शꣳसंति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति । ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ १ ॥ इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

ओंकारः परमात्मनो वाचकः ओं इत्याकारकमक्षरं ब्रह्म परापरब्रह्मस्वरूपमिति ध्यायेत् ओं इत्याकारकमक्षरं इदं विविधप्रतीतिगोचरं सर्वं चराचररूपं निखिलं जगदस्तीति शेषः । सर्वं हि शब्दजातमोंकारेण व्याप्तं अभिधेयस्य चाभिधानाधीनसिद्धिकत्वादभिधेयस्याभिधानेऽतर्भावः संभवतीति ओंकारस्य सर्वात्मकत्वमिति भावः । ओंकारं स्तुवन्नोमः सर्वसंबंधं केषुचिद्वैदिकव्यवहारेषूदाहृत्य दर्शयति—ओमित्येतत् ओं इत्याकारकमक्षरं एतदनुकृतिः अनुज्ञा ह स्म वा इति त्रयो निपाताः प्रसिद्धिद्योतकाः प्रसिद्धं हि लोके यथा केनचित्करोमीत्युक्तेऽन्य ओमित्यनुज्ञां करोति । अप्योश्रावय अपिशब्दो वक्ष्यमाणोदाहरणसमुच्चयार्थः । ओकारोऽग्नीध्रसंबोधनार्थः तथा चोक्तं वेदभाष्ये मंत्रगत ओ-

कारोऽग्नीध्रसंबोधनार्थ इति । हे आग्नीध्र देवान्प्रति हविःप्रदानावसरे श्रावय अस्मभ्यं श्रवणं कारयेति मंत्रार्थः। इति एवमुक्ते सति आश्रावयंति प्रत्याश्रवणं कारयंति तथा ओमिति ओं इत्याकारकमक्षरमुच्चार्य सामानि गीतिविशिष्टा ऋचः गायंति सामगा उद्गातार इति शेषः । बह्वृचा होतारोपि वयं किं शंसनं कुर्म इत्यर्थकं शोंसावो३मिति मंत्ररूपशस्त्राणि गीतिरहिता ऋचः शंसंति पठंति तद्यथा शोंसावो ३ मिति प्रातःसवने अध्वर्यो शोंसावो३मिति माध्यंदिनसवने अध्वर्यो शोंसावो३मिति तृतीयसवने अध्वर्युः यजुःकर्मकर्त्ता ओमिति प्रणवमुच्चार्य्य प्रतिगरं ओथामोद इवेति मंत्रं प्रतिगृणाति प्रयुंक्ते ओकारेण होता संबोध्यते हे होतः अथ अर्धर्चःशंसनानंतरं आमोद इव अस्माकं हर्ष इव संपन्न इति मंत्रार्थः। ओमिति ओं इत्याकारकं प्रणवमुच्चार्य्य ब्रह्मा ऋत्विग्विशेषः प्रसौति प्रसवकर्म करोति सर्वकर्मणामनुज्ञादानं प्रसवकर्म यथा प्रोक्षेत्येवं प्रोक्षणे प्रेरयति अग्निहोत्रं अहं जुहोमीत्युक्ते सति ओमिति ओमित्युच्चारणेन अनुजानाति अग्निहोत्रकरणानुज्ञां प्रयच्छतीत्यर्थः । ब्राह्मणः द्विजः प्रवक्ष्यन् अध्ययनं करिष्यन् ओमिति प्रणवं आह अध्ययनादौ वक्तीत्यर्थः। ब्रह्मोपाप्नवानि अहं ब्रह्म प्राप्नोमीति एवं यः कामयते सोपि तदुपासनेन ब्रह्म परमपरं वा उपाप्नोत्येव प्राप्नोत्येव तस्मादोंकारं ब्रह्मेत्युपासीतेति वाक्यार्थः । यद्यपि ओश्रावयेत्यादिमंत्रे ओथामोद इवेति प्रतिगरमंत्रे च मकारो नास्ति तथापि ओंकारैकदेशत्वादोंकार एवेति बोध्यं ॥ १ ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तोपासकेन ऋतादिकर्मापि कर्तव्यमित्याह—

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वा-

ध्यायप्रवचने च। प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च। सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः। तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः। स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः। तद्धि तपस्तद्धि तपः॥ इति नवमोऽनुवाकः॥ ९॥

ऋतं शास्त्रानुसारेण कर्तव्यतया निश्चितार्थः। स्वाध्यायः अधीतस्य वेदस्य प्रत्यहं यथाशक्ति पाठः। प्रवचनं तस्य व्याख्यानं अध्यापनं वा उक्तऋतादीनि अनुष्ठेयानीति वाक्यशेषः। सत्यं पूर्वं शास्त्रतो निश्चितमेव वाचोच्चार्य्यमाणं अनुष्ठेयं च स्वाध्यायप्रवचने च अनुष्ठातव्ये एवमग्रेपि व्याख्येयं। तपः कृच्छ्रचांद्रायणादि भोगत्यागरूपं वा तपोऽनुष्ठेयं अग्निहोत्रादीनां शमादीनां च परस्परविरुद्धानां वैकल्पिकत्वेपि स्वाध्यायप्रवचनयोरत्यंतोपकारकत्वेनावश्यानुष्ठेयत्वप्रदर्शनार्थं तयोः प्रत्येकमभ्यासः। दमः बाह्यचक्षुरादींद्रियाणां निषिद्धविषयेभ्यो निवर्तनं। शमः मनसो निषिद्धानुचिंतनान्निवर्तनं। अग्नयः गार्हपत्याहवनीयादयः आधानादिसंस्कारेण निष्पन्ना इति शेषः। अग्निहोत्रं आहिताग्नौ सायंप्रातश्च हवनं कर्तव्यमिति शेषः। अतिथयः ब्राह्मणादयः यदा कदाचित् याजनार्थं गृहे समागताः। पूजनीयाः। मानुषं शिष्टाचारप्राप्तत्वाच्छ्रौतस्मार्तवत् विवाहाद्युत्सवेषु क्रियमाणं वध्वादिपूजनं प्रजापुत्रोत्पत्तिविषया गर्भाधानादिसंस्काराः प्रजनः पुत्रोत्पत्त्यर्थं ऋतुकाले भार्यागमनं प्रजातिः श्रुतिस्मृत्युदितं स्ववर्णाश्रमानुसारेण पुत्रोत्पत्तिः। अन्यथा विहिताकरणप्रत्यवायेन प्रतिबद्धं फलपर्य्यवसायिनः स्यात्। एतानि कर्माण्यपि कर्तव्यानीत्यर्थः। यथोक्तकर्मसु सत्यतपःस्वाध्यायप्रवचनानां प्राशस्त्यात्तेषां प्रत्येकमेवावश्यकर्त्तव्यतां मतभेदेनाह–**सत्यमितीति**। राथीतरः रथीतरस्य गोत्रो राथीतर आचार्य्यो मन्यते यतः सर्वदा सत्यमेव वक्ति अतः सत्यवचाः सत्यं वचो यस्य सोयं सत्यवचा इति एवं तस्य नामधेयं स हि सत्यवचनमेवोत्तमं कर्मेति ब्रूते। पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्यापत्यं पौरुशिष्टिराचार्य्यो मन्यते यतः तपसि नियतो वर्तते अतः तपोनित्य इति एवं तस्य नामधेयं स त्वनशनरूपमेव तपः कर्मोत्तममिति वदति। मुद्गलस्यापत्यं मौद्गल्य आचार्य्यो मन्यते यतः सर्वदा स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां तुष्टः सन्निर्दुःखो वर्तते अतो नाक इति

एवं तस्य नामधेयं स तु स्वाध्यायप्रवचने एवोत्तमे कर्मणी इति ब्रवीति। स्वाध्यायप्रवचनवादिनो मौद्गल्यस्य न हानिः तद्धि तपः हि यस्मात्स्वाध्याय-प्रवचने एव तपस्तत्तस्मात्ते एवानुष्ठेये तथा चाम्नायते तपो हि स्वाध्याय इति उत तिष्ठन्नुत व्रजन्नुतासीन उत शयानोऽधीयीतैवेति। हिशब्दोऽनश-नाद्यपेक्षया स्वाध्यायादेरधिकफलत्वात्तपस्त्वमिति सूचनार्थः। तद्धि तप इत्य-भ्यासो मुख्यतपस्त्वद्योतनार्थः॥ इति नवमोऽनुवाकः॥ ९॥

पूर्वं स्वाध्यायादिब्रह्मयज्ञस्योत्तमतपस्त्वमुक्तं इदानीं तु श्रद्धालोरपि प्रज्ञा-मांद्यादिदोषेण वेदाध्ययनाशक्तस्य स्वाध्यायरूपब्रह्मयज्ञफलसिद्धये तत्प्रतिनि-धिरूपं मंत्रमाह—

अहं वृक्षस्य रेरिवा। कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव।
ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि। द्रविण॰
सवर्चसं। सुमेधा अमृतोऽक्षितः। इति त्रिशं-
कोर्वेदानुवचनं॥ इति दशमोऽनुवाकः॥ १०॥

वृक्षस्य वृश्च्यते तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यत इति वृक्षः तदेव संसाररूपवृक्षस्य रेरिवा विषयवैराग्यरूपशस्त्रेण छेत्ता अंतर्यामिरूपेण प्रेरयिता वा अहं स्या-मिति शेषः। संसारवृक्षे च्छिन्ने सति कीर्तिः मदीया ख्यातिः तत्र दृष्टांतः गिरेः पृष्ठमिव यथा पर्वतस्योपरिभागोऽत्यंत उन्नतः तथा मदीया मोक्षविषया कीर्तिरत्यंतोच्छ्रिता सती देवलोकेष्वपि प्रसरति ततो देवा अपि मदीयं पुरुषार्थं विहंतुं न क्षमंते। तथा च श्रूयते तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत इति। ऊर्ध्वपवित्रः ऊर्ध्वमुत्कृष्टं पवित्रं शुद्धिर्यस्य सोऽहमूर्ध्वपवित्रः स्वमृतं सुष्ठु सर्वोत्तमं अमृतं विशुद्धब्रह्मात्मतत्वमस्मि भवामि तत्र दृष्टांतमाह वाजि-नीवेति वाजमन्नमस्यास्तीति वाजी सूर्य्यः तस्मिन् वाजिनि सूर्य्ये यथा अमृतं स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मात्मतत्वविशुद्धमस्ति तद्वदहमस्मीत्यन्वयः। अन्नवत्त्वं चादित्यस्य मधुविद्यायां प्रसिद्धं। धनिकस्य रत्ना-दिधनमस्ति ब्रह्मविदस्तु आत्मतत्वमेव धनमित्याह—**द्रविणमिति।** द्रविणं निरतिशयस्वरूपं ब्रह्मात्मतत्वं सर्वसंदीप्तिमत्तदेवाहमस्मीत्यनुषंगः। यद्वा ब्रह्म-ज्ञानं आत्मतत्वप्रकाशकत्वात् सवर्चसं द्रविणमिव द्रविणं मोक्षसुखहेतुत्वा-दित्यर्थः। सुमेधाः शोभना मेधा ब्रह्मज्ञानप्रतिपादकग्रंथतदर्थावधारणशक्तिरूपा

बुद्धिर्यस्य सोऽहं सुमेधा अस्मि अत एवामृतोऽमरणधर्मा अक्षितः क्षितिरहितोऽव्ययः। यद्वा अमृतोक्षित इत्येकं पदं अमृतेन स्वरूपानंदानुभवेन उक्षितः सिक्तो व्याप्तोऽस्मीत्यर्थः इति इत्याकारकं वाक्यं त्रिशंकोः त्रिशंकुनामऋषेः वेदानुवचनं वेदो वेदनं आत्मज्ञानरूपं तदनु आत्मज्ञानप्राप्त्यनंतरं वचनं कथनं वामदेववत् स्वस्य कृतकृत्यप्रख्यापनार्थमस्तीत्यर्थः। अहं वृक्षस्येति मंत्रस्य त्रिशंकुः ऋषिः पंक्तिश्छंदः परमात्मादेवता ब्रह्मविद्यार्थे जपे विनियोग इति विद्योत्पत्त्यर्थेऽस्य मंत्रस्य जपः कर्तव्य इति भावः ॥ १ ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशेऽनुवाके केवलकर्मणामपि विविदिषोत्पादनद्वारेण मोक्षहेतुब्रह्मविद्याहेतुत्वमभिप्रेत्य तदनुशासनं विधत्ते—

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर ॥

आचार्य्यः गुरुः वेदमनूच्य उपनयनपूर्वकमध्याप्य अंतेवासिनं शिष्यं अनुशास्ति अध्यापनादूर्ध्वं वेदार्थं ग्राहयति। अनुशासनप्रकारं संग्रहेण दर्शयति सत्यमिति। सत्यं अहिंसासत्यमस्तेयमित्यादिशास्त्रप्रमाणेनावगतं सर्वसार्तधर्मं वद कथय। धर्मं श्रुतिविहिताऽग्निहोत्रादिरूपं 'चोदनालक्षणोर्थो धर्मः' इति जैमिनिनोक्तं चर आचर कुर्वित्यर्थः ॥

पूर्वोक्तधर्मादीनां सकृदनुष्ठितानां त्यागरूपं प्रमादं निषेधति—

स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्य्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातंतुं मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यं। धर्मान्न प्रमदितव्यं। कुशलान्न प्रमदितव्यं। भूत्यै न प्रमदितव्यं। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं। देवपितृकार्य्याभ्यां न प्रमदितव्यं ॥ १ ॥

स्वाध्यायात् वेदाध्ययनात् मा प्रमदः प्रमादं मा कार्षीः आचार्यायाचार्यार्थं प्रियं इष्टं धनं गोसुवर्णवस्त्रादिरूपं आहृत्य आनीय विद्यानिष्क्रयार्थं दत्त्वा आचार्य्येण चानुज्ञातः सन् अनुरूपां भार्यामाहृत्य प्रजातंतुं पुत्रादि-

संततिविस्तारं मा व्यवच्छेत्सीः प्रजासन्ततेर्विच्छित्तिर्न कर्तव्या अनुत्पद्यमानेपि पुत्रे पुत्रकाम्यादिकर्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्रायः। न च मुक्तिसाधनप्रकरणे प्रजाविस्तारस्यानुपयोग इति वाच्यं पितृऋणस्यापि मोक्षप्रतिबंधकत्वेन तदपाकरणद्वारा मोक्षप्राप्तिसंभवात्। तथा चोक्तं मनुना 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य वै तानि मोक्षमिच्छेत् पतत्यधः' इति। पूर्वोक्तयोः सत्यधर्मयोः कदाचिदप्यालस्यादननुष्ठानरूपः प्रमादो न कर्त्तव्य इत्याह—**सत्यादिति**। सत्यान्न प्रमदितव्यं प्रमादो न कर्त्तव्यः। सत्याच्च प्रमदनमनृतप्रसंगः प्रमादशब्दसामर्थ्याद्विस्मृत्याप्यनृतं न वक्तव्यमित्यर्थः। धर्मान्न प्रमदितव्यं धर्मशब्दस्यानुष्ठेयविषयत्वादननुष्ठानरूपः प्रमादो न कर्त्तव्योऽवश्यानुष्ठातव्य इत्यर्थः। कुशलात् आयुरारोग्यादिक्षेमकराद्वैदिकाल्लौकिकाच्चात्मरक्षणार्थात्कर्मणो न प्रमदितव्यं। भूत्यै विभूत्यर्थं तदुपायभूतात्कर्मणो न प्रमदितव्यं। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां अध्ययनाध्यापनाभ्यां न प्रमदितव्यं। ते नियमेन कर्तव्ये इत्यर्थः। देवपितृकार्याभ्यां देवकार्यं यागादि पितृकार्यं श्राद्धादि ताभ्यां न प्रमदितव्यं तयोरकरणरूपप्रमादो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्य्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि। तानि सेवितव्यानि नो इतराणि। यान्यस्माकꣳ सुचरितानि। तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि ॥ २ ॥

मातृदेवो भव माता देवः देववत्पूज्या यस्य स एवंभूतस्त्वं भव स्याः एवं पितृदेवो भव आचार्य्यदेवो भव अतिथिदेवो भव देवबुद्ध्या तेषां पूजनं कुर्वित्यर्थः। द्विविधानि कर्माण्यनिंद्यानि निंद्यानि चेत्याह—**यानीति**। यानि कर्माणि लोकप्रसिद्धानि अनवद्यानि अनिंदितानि शिष्टाचाररूपाणि तानि सेवितव्यानि त्वया सेव्यानि नो इतराणि न त्वभिचारादीनि कर्माणि शत्रुवधद्वारा नरकप्रदत्वेन निंदितानि अतो न कर्तव्यानीत्यर्थः। यानि कर्माणि अस्माकं आचार्य्याणां सुचरितानि सुष्ठु चरितान्यनिंदितानि श्रुतिस्मृत्यविरुद्धानि तानि कर्माणि त्वया अस्मच्छिष्येण उपास्यानि नियमेन कर्त्तव्यानि

नो इतराणि शापप्रदानादीनि आचार्यैः कृतान्यपि तानि त्वया न कर्तव्यानि एतदुभयचरितानि षोडशाध्याये भगवानप्याह—'अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः' इत्यादिना 'दैवी संपद्विमोक्षाय निबंधायासुरी मता' इत्यंतेन ग्रंथेन ॥ २ ॥

आचार्यसेवायां कञ्चिद्विशेषमुपदिशति—

ये के चास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् ॥ ३ ॥

ये के च लोकप्रसिद्धाः ब्राह्मणाः ब्राह्मणत्वजातीयाः असच्छ्रेयांसः असत्तोऽप्यतिशयेन प्रशस्ताः तेषां उक्तलक्षणब्राह्मणानां त्वया असच्छिष्येण आसनेन आसनप्रदानपादप्रक्षालनादिशुश्रूषया प्रश्वसितव्यं श्रमापनयनं कर्तव्यं । यद्वा तेषां ब्राह्मणानामासने स्थानदाने न प्रश्वसितव्यं प्राणोच्छ्वासोपि त्वया न कर्तव्यः कुतो विवादादिकं। तैर्यदुक्तं तथैव त्वया सारग्राहिणा भवितव्यमित्यर्थः। धनादिदाने कञ्चिद्विशेषमुपदिशति श्रद्धयेति श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या देयं अन्नादिकं प्रदातव्यं अश्रद्धया नास्तिक्यबुद्ध्या अदेयं न दातव्यं श्रद्धारहितस्य दानस्य लोकद्वयेप्यनुपयोगात् अतः श्रद्धायुक्तेनैव भवता देयं । श्रिया देयं धनं बह्वस्ति तद्दासा इव याचका अपि गृह्णंतु मम का क्षतिरिति बुद्ध्या यद्दानं तच्छ्रिया दानं देयम् । ह्रिया देयं मत्समाः पुरुषाः दानं कुर्वन्ति मम त्वदानेन महती लज्जा इत्येवं लोकलज्जया च दातव्यं । भिया देयं ऋत्विगादिभ्यो यद्दानं शास्त्रेण विहितं तस्यादाने मम प्रत्यवायः स्यादिति शास्त्रभीत्या दातव्यं। कार्पण्यापवादभयेन लोके दातव्यं वा । संविदा देयं यद्विवेकज्ञानेन युक्तं तद्देयं देशकालादिविवेकेन न्यूनाधिकं दानं सर्वथा दातव्यं वित्तशाठ्यं न कार्यमित्यर्थः ॥ ३

एवमनुष्ठेयमर्थमुपदिश्यानन्तरं कर्मानुष्ठानकाले समुत्पन्नसंशयस्य निरासार्थं शिष्टाचारं प्रमाणयति—

अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता

आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्त्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः ॥ ४ ॥

अथ पक्षांतरे यदि कदाचित् ते तव कर्मविचिकित्सा वा श्रौते स्मार्ते च कर्मणि विरुद्धार्थकवचनद्वयेन विप्रतिपत्तिदर्शितः संशयो भवति । तथा हि तावदग्निहोत्रादिके श्रौते कर्मणि उदिते जुहोति अनुदिते जुहोतीति वाक्यद्वयं विरुद्धार्थं श्रुतवत इदं कर्तव्यं न वेत्याकारकः सन्देहः स्यात् । तथा संध्यावंदनादिके च स्मार्ते कर्मणि संध्यादेवता पुरुषमूर्तिः स्त्रीमूर्तिर्वा इति वचनद्वयेन सन्देहः स्यात् । वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् वृत्ते कुलपरंपरागते लौकिक आचारे तत्रापि मातुलसुताविवाहे मांसभक्षणादिके च विप्रतिपत्तिदर्शनादेवमाचरणीयं न वेत्याकारकः सन्देहो यदि स्यात् भवेत् तदा ये प्रसिद्धाः ब्राह्मणाः वेदविदः तत्र कर्मणि वृते च युक्ताः कुशलाः संमर्शिनः विचारकारिणः नित्यनैमित्तिकाद्यनुष्ठाने स्वयं प्रवृत्ताः तत्रापि आयुक्ताः आसमंतात्स्वतंत्रा अवैकल्येन सम्यगनुष्ठास्याम इत्येवमभियुक्ता इत्यर्थः । अलूक्षा अरूक्षाः तथा च रूक्षः क्रोध आग्रहो वा तेन रहिताः शान्तस्वभावा इति यावत् धर्मकामाः धर्ममेव कामयन्ते न तु लाभपूजादिकं एवंभूताः स्युः भवेयुः तत्र कर्मणि वृते वा ते उक्ताः संमर्शादिपंचविशेषणविशिष्टाः ब्राह्मणाः यथा येन प्रकारेण तस्मिन्संदिग्धे विषये वर्तेरन् प्रवृत्ता भवेयुः तथा तेनैव प्रकारेण तत्र कर्मणि वृत्ते च वर्तेथाः रागद्वेषौत्सुक्यादिदोषराहित्येन त्वमपि वर्तस्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथाभ्याख्यातेषु ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्त्तेथाः ॥ ५ ॥

अथ एवं संदिग्धधर्मनिर्णयोपायोपदेशानन्तरं यदि अभ्याख्यातेषु पातकशंकया दूषितेषु पुरुषेषु तवाव्यवहार्यत्वादिसंशयः स्यादितिशेषः तदा तत्र तस्मिन्देशे ये ब्राह्मणाः स्युः यथा येन प्रकारेण तेषु अभ्याख्यातेषु वर्तेरन् व्यवहरेयुः तथा तेनैव प्रकारेण तेषु अभ्याख्यातेषु वर्तेथाः त्वमपि तथा व्यवहारं कुर्वित्यर्थः । संमर्शिन इत्यादिपदपञ्चकं पूर्ववत् व्याख्येयं ॥ ५ ॥

उक्तानुशासनमुपसंहरति—

एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्। एवमुचैतदुपास्यम्॥ ६॥ ११॥

एषः सत्यं वदेत्यारभ्य तथा तेषु वर्तेथा इत्यंतवाक्यसंदर्भः आदेशः श्रौतो विधिः यथा राजा स्वभृत्यमादिशति तथा वैदिको विधिरनुष्ठातारमादिशति। एषः सत्यं वदेत्यादिः उपदेशः स्मार्तो विधिः। एषा सत्यं वदेत्याद्युक्तिः वेदोपनिषत् वेदे विधिमंत्रार्थवादराशिरूपे उपनिषत् रहस्यसारभागः। एतत् सत्यं वदेत्यादिकं अनुशासनं ईश्वरस्याज्ञा 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे' इति भगवदुक्तेः। एवं उक्तप्रकारेण उपासितव्यं अनुष्ठातव्यं एवमु एवमेव च एतत् उक्तं कर्मजातं उपास्यं कर्त्तव्यं द्विरुक्तिरादरार्था उचेत्यव्ययसमुदायोऽवधारणार्थो वा। उक्तप्रकारेणैतदनुष्ठेयमेव न तु कदाचिदपि परित्यक्तुं शक्यमित्यभिप्रायः॥ ६॥ इत्येकादशोऽनुवाकः॥ ११॥

अध्यापनान्ते शान्तिपाठप्रकारमाह—

शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवत्वर्य्यमा। शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः। शन्नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम्। ऋतमवादिषम्। सत्यमवादिषम्। तन्मामावीत्। तद्वक्तारमावीत्। आवीन्माम्। आवीद्वक्तारम्॥ १॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥ १२॥

वदिष्यामीत्यस्य स्थाने अवादिषमित्युक्तिः वदामीति तस्य विपरिणामः पूर्ववत्। आवीत् अवतु अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं। द्वादशोऽनुवाकः॥ १२॥

इति शीक्षावल्ली समाप्ता॥ १॥

अथ ब्रह्मवल्ली।

इदानीं तु वक्ष्यमाणपरविद्याप्राप्तये विघ्नप्रशमनार्थं शान्तिमंत्रमाह—

ॐ स ह नाववतु। स ह नौ भुनक्तु। सह वीर्य्यं

करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषा-
वहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ह प्रसिद्धः सः परमेश्वरः नौ आवां शिष्याचार्य्यौ अवतु विद्यास्वरूपप्रकाशनेन रक्षतु । स ह प्रसिद्धः परमेश्वरः नौ आवां शिष्याचार्य्यौ भुनक्तु विद्याफलं भोजयतु । सह शिष्याचार्य्यौ परस्परं मिलित्वा वीर्य्यं विद्याकृतसामर्थ्यं करवावहै निष्पादयावहै । नौ आवाभ्यां शिष्याचार्य्याभ्यां अधीतं पठितं तेजस्वि अतिशयेन वीर्य्यवदस्तु । यद्वा तेजस्विनौ तेजस्विनोरावयोर्यदधीतं तत्सफलमस्त्विति शेषः । मा विद्विषावहै प्रमादकृतान्यायेनाध्ययनाध्यापनकृतदोषप्रयुक्तं परस्परं द्वेषं आवां शिष्याचार्य्यौ मा करवावहै । ॐशब्दो मङ्गलार्थः । शान्तिशब्दस्य त्रिर्वचनं अध्यात्मादिदोषत्रयनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

पूर्वग्रंथे संहितादिविषयाणि कर्मभिरविरुद्धान्युपासनान्युक्तानि सोपाधिकात्मदर्शनं च व्याहृतिद्वारेण स्वाराज्यफलकमुक्तम् । न चैतावताऽशेषतः संसारबीजस्योपमर्दनमस्तीत्याशयेन सर्वानर्थबीजाऽविद्यादाहाय निर्विशेषब्रह्मात्मदर्शनमुपदिशन्ती श्रुतिः शिष्यप्रवृत्तिनिमित्तभूतं प्रयोजनं तावदाह—

ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ॥ तदेषाऽभ्युक्ता ॥
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥

ब्रह्मेत्यादि । ब्रह्मशब्देन बृहत्तमं किमपि वस्तूच्यते । तद्वेत्ति विजानातीति ब्रह्मवित् ब्रह्मवेत्ता परं उक्तब्रह्मस्वरूपम् आप्नोति प्राप्नोति । न ह्यत्र परशब्देन ब्रह्मणोऽन्यद्वस्तूच्यते विदुषो वेद्यस्वरूपस्यैव प्राप्यत्वनियमात् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मण एव प्राप्यत्वोक्तेश्च । यद्यपि सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वान्नाप्त्यर्थो मुख्यः संभवति तथाप्यविद्यानिवृत्तिरूपगौणार्थ एवात्र ग्राह्यः गत्यंतराभावात् । बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति व्युत्पत्तिबले नास्ति किमपि बृहद्वस्त्विति प्रतीयते न तु तस्य स्वरूपविशेषः प्रतीयते अतः सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपविशेषसमर्पणे समर्थस्य लक्षणस्याभिधानेन स्वरूपनिर्धारणाय मंत्रमाह—**तदिति** । तत् तत्र ब्राह्मणवाक्योक्तेऽर्थे एषा ऋक् अभ्युक्ता आम्नाता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणार्थमिदं वाक्यम् । तत्र विशेष्यं ब्रह्म सत्यादीनि च त्रीणीतरव्यावृत्त्यर्थानि विशेषणानि ।

विशेषणविशेष्यभावादेव तेषां समानाधिकरणतयैकविभक्त्यंतत्वं भवति। लोके यथा नीलं महत्सुगंध्युत्पलमिति। सत्यादिभिः संबध्यमानं हि ब्रह्मानृतादिभिर्व्यावृत्तं भवति। ननु यत्र विशेष्यं वस्तु विशेषणांतरैर्व्यभिचरद्वर्तते तत्रैव विशेष्यं वस्तु विशेषणैर्विशिष्यते यथोत्पलं वस्तु नीलं रक्तं चास्ति। तथा च रक्तं व्यभिचरत्सदुत्पलं नीलेन विशेष्यते नीलमुत्पलमिति। एकजातीयानेकद्रव्याणामनेकविशेषणसम्बन्धे सत्येव विशेषणानामर्थवत्त्वं भवति नत्वेकस्मिन्वस्तुनि यथाऽसावेक आदित्य इत्यत्र विशेषणांतरसम्बन्ध्यादित्यसजातीयस्यान्यस्याभावादादित्यस्य विशेषणमर्थवन्न भवति। तथा ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वश्रवणात्तत्सजातीयब्रह्मांतरस्य व्यावर्त्यस्याभावान्नास्ति सत्यादीनामर्थवत्त्वमिति चेन्न। वस्तुतो ब्रह्मेतरेषामभावेपि जलादिगतकल्पितादित्यव्यावृत्त्यर्थमंबरस्थः सविता सत्य इति सवितुः सत्यविशेषणस्यार्थवत्त्ववत् कल्पितानामव्याकृतभूताकाशादिब्रह्मेतरेषां सापेक्षव्यापकत्वरूपवृद्धिमत्त्वेन ब्रह्मशब्दवाच्यानां व्यावर्त्यानां सत्त्वेनौपचारिकविशेषणविशेष्यभावस्य निष्प्रत्यूहत्वात्— ननु। सजातीयविजातीयेभ्यो हि व्यावर्तकं लक्षणम्। यथा गंधवती पृथिवीत्यत्र गंधवत्त्वं भूतत्वेन सदृशाज्जलादेर्विसदृशादात्मादेश्च पृथिव्यां व्यावृत्तिसाधकमिति लक्षणविशेषणयोर्भेदात्कथं लक्षणार्थं वाक्यमित्युपक्रम्य विशेषणार्थतया व्याख्यायते इति चेन्न। सजातीयविजातीयव्यावर्तकस्य लक्षणस्य विशेषणस्येव सजातीयव्यावर्तकत्वांशस्य विद्यमानतयैवात्र विशेषणत्वव्यवहारांगीकारेण सजातीयमात्रनिवर्त्तकत्वात्मकमुख्यविशेषणत्वस्याविवक्षितत्वात्। न च ब्रह्मणः स्वरूपभूतस्य सत्यादेः कथं लक्षणत्वं व्यावर्त्तकधर्मस्यैव वादिभिर्लक्षणत्वेनाभ्युपगमादिति वाच्यम्। गौरवेण धर्मत्वांशस्य तत्र प्रवेशायोगाद्व्यावर्त्तकत्वमात्रस्य स्वरूपेपि संभवात्। सत्यमिति यद्वस्तु कालत्रयेप्यव्यभिचरितं तत्सत्यं यथा मृदादि यद्वस्तु कादाचित्कं तदनृतं यथा मृत्कार्य्यं घटशरावादिकं तथा च श्रुतिः—'वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति एवं मृदादिवत्सत्यं परमार्थभूतं ब्रह्म तद्विकारस्तु प्रपंचो मृद्विकारवदनृत एवेत्यवगम्यते। एवं च विकारस्य सत्यत्वाभावात्सत्यं ब्रह्मेति सत्यपदेन ब्रह्मणो विकाराद्व्यावृत्तिर्भवतीत्यर्थः। ननु भवत्वेवं तथापि मृदादिवद्वस्तुत्वादचेतनं ब्रह्म स्यादित्यत आह—**ज्ञानमिति**। ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति

भावव्युत्पत्तिकोऽत्र ज्ञानशब्दः चिन्मात्रस्वरूपमित्यर्थः । यद्यपि क्रियासामान्यमन्यत्र भाव उच्यते तथाप्यत्र निर्विशेषं चिन्मात्रं भावव्युत्पन्नेन ज्ञानशब्देन लक्ष्यते सत्यादिशब्देन सह ब्रह्मविशेषणत्वादिति द्रष्टव्यं । एतेन जडव्यावृत्तिरप्युक्ता । ननु लौकिकज्ञानस्यानित्यत्वदर्शनाज्ज्ञानरूपब्रह्मणोप्यागतमंतवत्त्वमित्याशंक्याह अनन्तमिति । अन्तो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदो न विद्यते यस्य तदनंतं । ननु सत्यादिपदैरनृतादिव्यावृत्तेरुक्तत्वादनृतादिव्यावृत्तिरेव सत्यादिपदवाच्यत्वेनोक्ता स्यात् ब्रह्मपदमप्यनर्थकमेव ब्रह्मणो मानांतरासिद्धत्वेन तत्सत्त्वे मानाभावात्। तथा च 'मृगतृष्णांभसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः । एष वंध्यासुतो याति शशशृंगधनुर्धरः' इति वाक्यवदसदर्थमेव सत्यादिवाक्यमिति चेन्न । मिथ्यार्थस्य रज्जुसर्पादेः सदधिष्ठानत्वदर्शनात् दृश्यत्वादिहेतुभिर्मिथ्यात्वेनावगतस्य प्रपंचस्याधिष्ठानत्वेन संभावितस्य ब्रह्मणः स्वरूपविशेषलक्षणार्थत्वेनोक्तस्य सत्यादिवाक्यस्यासदर्थत्वाभावात् ॥

सत्यादिपदानां विशेषणत्वेपि न सत्यादिवाक्यस्यासदर्थत्वं सत्यादिशब्दानामबाधितसत्त्वस्वप्रकाशसंवेदनादिरूपस्वार्थसमर्पणेन विरोधिव्यावर्त्तकत्वे सत्यनृतादिव्यावृत्तिमात्रे पर्यवसानाभावात् । तथा चोक्तं सुरेश्वराचार्य्यैः—प्रतिपद्य पदार्थं हि विरोधात्तद्विरोधिनः । पश्चादभावं जानाति वध्यघातकवत्पदात् ॥ १ ॥ शब्दात्प्रतीयते तावत्संगतिर्धर्मधर्म्मिणोः । मानान्तरादपोहस्तु न शाब्दस्तेन स स्मृत इति ॥ २ ॥ अस्यायमर्थः । पदात् सत्यादिरूपात् पदार्थं सत्यत्वादिरूपं प्रतिपद्य ब्रह्मणि ज्ञात्वा पश्चात् विरोधाद्धेतोः विरोधिनोऽनृतादेः अभावं व्यावृत्तिं जानाति तत्र निदर्शनं वध्यघातकवत् यथा खल्वाखुभूषितां भूमिं दृष्ट्वाऽर्थान्मार्जारभावोऽवगम्यते तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥ किन्तदुभयमपि शाब्दमाहोस्विदन्यतरदिति तत्राह—**शब्दादिति** । तावत् प्रथमं धर्मधर्मिणोः सत्यत्वादेर्ब्रह्मणश्च सङ्गतिः सम्बन्धः शब्दात्प्रतीयते । तावता चास्यास्तात्पर्यविषयत्वं द्योत्यते । अपोहस्तु विरोधिव्यावृत्तिश्च मानान्तरात् अनुपपत्तिलक्षणाज्ज्ञायते तेन अपोहस्य मानांतरगम्यत्वेन सः अपोहस्तु न शाब्दः सत्यादिशब्दजन्यो न भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ननु त्रयाणां किं तुल्योऽयं न्यायो वर्तते इति चेन्न । अनंतशब्दः साक्षादेवेतरव्यावर्त्तकत्वेन ब्रह्मविशेषणम् । नहि यथाऽनंतमित्युक्तेऽन्ताभावः साक्षात्प्र-

तीयते। तथा सत्यं ज्ञानमित्यत्रानृताद्यभावः प्रतीयते अपि तु स्वार्थसमर्पण-व्यवधानेन। उक्तं च वार्तिककृद्भिः तत्रानंतोंऽतवद्वस्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणं स्वार्थार्पणप्रणाड्या च परिशिष्टौ विशेषणे इति ॥ १ ॥ तत्र सत्यादिषु मध्ये परिशिष्टौ सत्यज्ञानशब्दौ प्रनाड्या व्यवधानेन इति वार्तिकपदानामर्थः। यद्यपि सत्यं ब्रह्मेत्युक्ते जाड्यव्यावृत्तिः परिच्छेदव्यावृत्तिश्च लभ्यते जडस्य परिच्छिन्नस्य सर्वस्यानृतत्वात्। ज्ञानं ब्रह्मेत्युक्ते चानृतपरिच्छेदव्यावृत्तिर्लभ्यते स्वप्रकाशस्य बाधाविषयत्वात् परिच्छेदग्राहकप्रमाणाविषयत्वाच्च। एवं चैकं वैकल्पिकं लक्षणमदुष्टं भवति। तथापि मन्दमतिव्युत्पत्त्यर्थं समुच्चितं लक्षणं स्यादिति द्रष्टव्यम् ॥

यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सोऽश्नुते
सर्वान् कामान् सह। ब्रह्मणा विपश्चितेति ॥ १ ॥

एवमुक्तलक्षणं ब्रह्म परमे स्थितिस्थानत्वादुत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि हार्दाकाशे या बुद्धिरूपा गुहा तस्यां गुहायां निहितं स्थितं अभिव्यक्तं ब्रह्म योऽधिकारी वेद अहं ब्रह्मास्मीति जानाति स विद्वान् ब्रह्मणा सत्यज्ञानादिरूपेण विपश्चिता सर्वज्ञरूपेणाभिन्नः सर्वान् निखिलान् कामान् काम्यमानभोगान्सह युगपदेव अश्नुते भुंक्ते सर्वानंदराशिभूतं ब्रह्मानन्दमश्नुवानस्तल्लेशभूतान्सर्वकामानपि युगपदश्नुत इत्यर्थः। इतिशब्दो मंत्रसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितोऽर्थः संक्षेपतो मंत्रेण व्याख्यातः। पुनस्तमेव विस्तरेण वक्तुमुत्तरग्रंथ आरभ्यते—

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः।
आकाशाद्वायुः वायोरग्निः। अग्नेरापः अद्भ्यः
पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्।
अन्नाद्रेतः। रेतसः पुरुषः। स वा एष पुरुषोऽन्न-
रसमयः ॥

तस्मात् व्यवहितब्राह्मणवाक्येनोक्तात् एतस्मात् सत्यादिमंत्रेणोक्तात् आत्मनः प्रत्यग्रूपात् ब्रह्मणः आकाशः शब्दगुणो भूताकाशः संभूतः समुत्पन्नः। आकाशात् आकाशभावापन्नात्परमात्मनः वायुः शब्दस्पर्शद्विगुणो वायुः संभूत

इत्यनुषंगः । वायोः उक्तलक्षणात् अग्निः शब्दस्पर्शरूपत्रिगुणोऽग्निः संभूतः । अग्नेः उक्तरूपात् आपः शब्दस्पर्शरूपरसचतुर्गुणकानि जलानि संभूतानि । अब्भ्यः उक्तलक्षणाभ्यः पृथिवी शब्दस्पर्शरूपरसगंधपंचगुणवती भूमिः संभूता । पृथिव्याः उक्तरूपायाः ओषधयः फलपाकांता व्रीहियवादिरूपाः संभूताः । ओषधीभ्यः व्रीहियवादिभ्यः अन्नं ओदनादिरूपं संभूतं । अन्नाद्रेतः भक्षितादुक्तान्नाद्रेतो वीर्य्यं रेतसः वीर्य्यात् पुरुषः शिरःपाण्यादिमानाकृतिविशेषः स्थूलदेहः संभूतः । सः अन्नाज्जायमानः वै प्रसिद्धः एषः सर्वजनप्रत्यक्षः पुरुषः शिरःपाण्यादिमान् स्थूलदेहः अन्नरसमयः अन्नरसविकारः । कोशपञ्चकोपन्यासं दृष्टान्तेनाह यथा लोके कश्चिच्चन्द्रं दिदर्शयिषुः शाखाग्रं चंद्रत्वेन बोधयति । बोद्धा च दिगंतराणि त्यक्त्वा शाखाग्रं पश्यन् तद्द्वारा चन्द्रं पश्यति । तथा श्रुतिरपि पूर्वोक्तब्रह्मबुबोधयिषुः कोशपञ्चकं क्रमेणात्मत्वेन दर्शयति ततश्च दिदृक्षुः पूर्वपूर्वकोशेष्वात्मबुद्धिं परित्यज्य सर्वकोशाधिष्ठानभूतं सर्वांतरतमं ब्रह्माहमस्मीति द्रक्ष्यतीत्यभिप्रायः ॥

तस्य दिदृक्षोश्चित्तैकाग्र्यसिद्ध्यर्थं कोशेषु पक्षिरूपत्वेनोपासनं विधत्ते—

तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

तस्य अन्नरसमयस्य पुरुषस्य इदमेव शिरस्त्वेन प्रसिद्धमेव शिरः प्रसिद्धे शिरस्येव शिरोदृष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः । अयं प्रसिद्धः पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणो बाहुः दक्षिणः पक्षः दक्षिणः छदः अयं प्रसिद्धः सव्यो बाहुः उत्तरः पक्षः सव्यः पक्षः अयं बाहुद्वयमध्यमो देहभागः आत्मा सर्वाङ्गानामात्मभूतः मध्यं ह्येषामंगानामात्मेति श्रुतेः । इदं प्रसिद्धं नाभेरधोभागरूपं पुच्छं पक्षिपुच्छमिव पुच्छं प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा स्थितिसाधनभूतमित्यर्थः । तत् तस्मिन् ब्राह्मणोक्तेऽन्नमयात्मन्यर्थे एषः वक्ष्यमाणः श्लोकः मन्त्रो भवति ॥ १ ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नाद्धै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीꣳ श्रिताः । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि-

यन्त्यन्ततः। अन्नꣳ हि भूतानां ज्येष्ठम्। तस्मात्सर्वौषधमुच्यते। सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति। येऽन्नं ब्रह्मोपासते॥

अन्नात् रसबीजभावापन्नात् समष्टिविराडात्मकाद्वा वै प्रसिद्धाः प्रजाः स्थावरजङ्गमरूपाः प्रजायन्ते प्रकर्षेणोत्पद्यन्ते याः काश्च प्रसिद्धाप्रसिद्धरूपाश्च पृथिवीं श्रिताः पृथिवीमाश्रिताः ताः सर्वा अन्नादेव प्रजायन्त इति पूर्वेणान्वयः। अथो अपि अन्नाज्जाता अन्नेनैव अदनीयरूपेणौदनाद्यात्मकेनैव जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्द्धन्त इत्यर्थः। अन्ततः अन्ते जीवनहेतुभूतकर्मपरिसमाप्तौ। अथो अपि एनत् अन्नं अपियन्ति। अत्र अपिशब्दः प्रतिशब्दार्थे ज्ञेयः। प्रतिगच्छन्ति पृथिव्यात्मकान्नं प्रति लयं प्राप्नुवन्तीति यावत्। हि यस्मात् भूतानां प्राणिनां मध्ये अन्नं समष्ट्यात्मकं ज्येष्ठं सकलप्रजोत्पत्तिहेतुत्वात् प्रथमोत्पन्नं तस्मात् ज्येष्ठत्वादेव हेतोः सर्वौषधं सर्वरोगात्मिकायाः क्षुधाया अपहारकत्वात्सकलभैषजरूपं उच्यते कथ्यते मनीषिभिरिति शेषः। ये अधिकारिणः अन्नं समष्टिरूपं ब्रह्मोपासते अन्ने ब्रह्मबुद्धिं कुर्वन्ति ते उपासकाः वै प्रसिद्धं सर्वं सकलं अन्नं आप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति यथेष्टमन्नं लभन्त इत्यर्थः। अत्र सर्वान्नप्राप्त्यादिफलवचनं त्वर्थवादत्वेन नेयम्। ब्रह्मविद्योपक्रमोपसंहारविरोधेन मध्ये ग्रंथस्यान्यपरत्वायोगात्॥

अन्नब्रह्मविदः सर्वान्नप्राप्तौ हेतुं वक्तुं पुनराह—

अन्नꣳ हि भूतानां ज्येष्ठं। तस्मात्सर्वौषधमुच्यते। अन्नाद्भूतानि जायन्ते। जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते। अद्यतेऽत्ति च भूतानि। तस्मादन्नं तदुच्यत इति॥ २॥

हि यस्मात्सर्वभूतानां जन्मजीवनादिकारणत्वात् अन्नं ज्येष्ठं तस्मात्सर्वौषधमुच्यते पूर्वं व्याख्यातं। अनेन पुनर्वचनेनान्नदेवताऽत्मनो विराजः स्वकार्य्येषु सर्वप्राणिषु व्याप्तिः प्रतिपाद्यते। सा च व्याप्तिर्विराडात्मभावमापन्नस्य स्यात्। न ब्रह्मविदः सर्वप्राण्यात्मना सर्वान्नात्तृत्वे हेतुर्भवतीत्यर्थः। तथा चोक्तं सुरेश्वराचार्य्यैः—'कार्य्यं सर्वं यतो व्याप्तं कारणेनात्तृरूपिणा। इति हेतूपदेशाय

शरीरमध्यत्वेन ध्येयः । पृथिवी पृथिवीदेवताक उदानवृत्तिविशेषः पुच्छं प्रतिष्ठा पुच्छत्वेन प्रतिष्ठात्वेन च ध्येयः । उत्क्रमणशीलो ह्युदानो यदा निर्गच्छेत्तदा सर्वः प्राणमयो बहिर्गच्छेदतः पृथिवीदेवतया गुरुत्वेन प्रतिबद्धोत्क्रमणशक्तिकः सन्नुदानः प्रतिष्ठापदप्रयोगयोग्यो भवतीति भावः । तदपि तस्मिन्ब्राह्मणोक्तेऽर्थेएव प्राणमयात्मविषय एवः वक्ष्यमाणः श्लोको मंत्रो भवति

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणं देवा अनुप्राणंति । मनुष्याः पशवश्च ये ।
प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यंति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥

प्राणं पंचवृत्त्यात्मकं मुख्यं प्राणं अनु अनुसृत्यैव देवाः देवदेहाः मनुष्याः मानवाः पशवः गवादयः चकारात्सर्वे प्राणिनः प्राणंति चेष्टंते प्राणनक्रिययैव क्रियावंतो भवंतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—हि यस्मात्प्राणः मुख्यप्राणः भूतानां प्राणिनां आयुः जीवनं । यावदस्मिञ्छरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति श्रुत्यंतरात् । तस्मात् प्राणस्य जीवनहेतुत्वात् सर्वायुषमुच्यते सर्वायुषमित्याकारकं नाम वेदे कथ्यते । शतं वर्षाणीति तु युक्तं सर्वमायुरिति श्रुत्यंतरात् । प्राणस्य ब्रह्मत्वेनोपासनात्पूर्णायुर्लाभात्मकफलमाह—**सर्वमिति ।** ये अधिकारिणः प्राणं उक्तलक्षणं प्राणमयमात्मानं ब्रह्मोपासते प्राणोऽहमस्मीत्येवं ब्रह्मत्वेन चिंतनं कुर्वंति ते उपासकाः सर्वमेव पूर्णमेव शतसंवत्सरात्मकमेव आयुः जीवनं यंति प्राप्नुवंति यो यद्गुणकं ब्रह्मोपास्ते स तद्गुणभाग्भवतीति विद्याफलप्राप्तेर्हेत्वर्थं प्राणो हि भूतानामायुरित्यादिपुनर्वचनं पूर्ववद्व्याख्येयं इतिशब्दो मंत्रसमाप्त्यर्थः । तस्य पूर्वोक्तस्यान्नमयस्य एषएव साक्षिप्रत्यक्षएव शारीरः शरीरेऽन्नमये भवः आत्मा भवति । एष क इत्यत आह यइति । यः प्राणमय इत्यर्थः । एतेनान्नमयकोशादात्मबुद्धिमपकृष्य प्राणमये निदध्यादिति सूचितं ॥ यद्वा पूर्वस्य पूर्वोक्तस्यान्नमयस्य यः आकाशादिकारणत्वेन प्रकृतः चिद्धा-

तुरात्मा एष एव प्रकृतचिद्धातुरेव तस्य ब्राह्मणोक्तस्य प्राणमयस्य आत्मा परमार्थरूपमुख्य आत्मा। अस्मिन्पक्षे आत्मनः शारीरत्वविशेषणं तु शरीरे साक्षितयोपलभ्यमानत्वादुपपद्यते ॥

एवं प्राणमयं निरूप्य मनोमयमाह—

तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् अन्योऽन्तरआत्मा मनोमयः।तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य यजुरेव शिरः। ऋग्दक्षिणः पक्षः। सामोत्तरः पक्षः। आदेश आत्मा। अथर्वाँगिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येषश्लोको भवति। इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

तस्माद्वा ब्राह्मणोक्तात् वै स्मर्य्यमाणात् एतस्मात् मंत्रोक्तात् प्राणमयात् अन्यः व्यतिरिक्तः अंतरः अभ्यंतरः आत्मा आत्मत्वेन कल्पितः मनोमयः मनोंऽतःकरणं तद्विकारः तेन मनोमयेन एषः प्राणमयः पूर्णः व्याप्तः सः प्रकृतः वै प्रसिद्ध एषः मनोमयः पुरुषविधएव शिरआद्यवयवैः पुरुषाकार एव तस्य प्राणमयस्य पुरुषविधतां पुरुषाकारतां अनु पश्चात् अयं मनोमयः पुरुषविधः पुरुषाकारः। उक्तपुरुषाकारस्य पंचावयवानाह—**तस्येति**। तस्य मनोमयात्मनः यजुरेव अनियताक्षरपादावसानो मंत्रविशेषराशिरूपयजुर्वेद एव शिरः प्रधानशिरस्त्वेन ध्येयः। ऋग्दक्षिणः पक्षः ऋग्वेदो दक्षिणपक्षत्वेन ध्येयः। सामोत्तरः पक्षः सामवेदो वामपक्षत्वेन ध्येयः। आदेशः विशेषानतिदिशतीत्यादेशो ब्राह्मणभागः आत्मा आत्मत्वेन दक्षिणोत्तरपक्षयोर्मध्यमभागत्वेन ध्येयः। अथर्वांगिरसः अथर्ववेदः पुच्छं प्रतिष्ठा पुच्छत्वेन प्रतिष्ठात्वेन च ध्येयः। न च यजुरादिवेदानां बाह्यशब्दराशौ रूढत्वात् कथमांतरमनोमयांगत्वमिति वाच्यं। यजुरादिशब्दानां स्वविषयकमनोवृत्तिपरत्वांगीकारेण मनोमयांगत्वोपपत्तेः। एवं मनोवृत्तित्वे मंत्राणां वृत्तिरवावर्त्यत इति मानसो जप उपपद्यते। न हि केवला वर्णा एव यजुरादिशब्दैर्ग्राह्याः किं तु तालवादिस्थानेषु वाय्वाद्यभिघातानुकूलेन प्रयत्नेन जनितो यो ध्वनिविशेषस्तद्व्यंग्या ये उदात्तादिस्वरयुक्ता वर्णाः तेच पदानि वाक्यानि च

विषया यासां ता वृत्तयोऽत्र यजुरादिशब्दैरुच्यंत इति भावः। यद्वा श्रुतेरनतिशंकनीयत्वात् श्रौतविधिबलादेव शिरस्त्वादिकल्पना। एवमग्रेपि शिरस्त्वादिकल्पना वाचनिकी यौक्तिकी च यथा संभवं ग्राह्या। सर्वत्र युक्तेरसंभवात्। तदपि तत् तत्र ब्राह्मणोक्तार्थेपि एषः वक्ष्यमाणः श्लोकः मनोमयात्मप्रकाशको मंत्रो भवति। इति तृतीयोऽनुवाकः॥ ३॥

यतो वाचो निवर्तंते। अप्राप्य मनसा सह। आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कदाचनेति। तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य। तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधतां। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य श्रद्धैव शिरः। ऋतं दक्षिणः पक्षः। सत्यमुत्तरः पक्षः। योग आत्मा। महः पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति। इति चतुर्थोऽनुवाकः॥ ४॥

यजुरादिवाग्रूपावयवोपेतान्मनोमयात् मनसा संकल्पाद्यात्मकेनसह वाचः यजुरादिरूपाः अप्राप्य अगत्वा निवर्तंते निवृत्ता भवंति स्वात्मनि वृत्तिविरोधादतो वाङ्मनोविशिष्टमनोमयाद्वाचो मनसासह निवर्त्तंत इत्यर्थः। मनसो ब्रह्मज्ञानसाधनत्वात्तत्र ब्रह्मत्वमध्यारोप्य तदुपासनफलमाह–**आनंदमिति**। ब्रह्मणः मनोमयस्य स्वरूपं यजुराद्यवयवोपेतं विद्वान् उपासीनः सौत्रं पदं प्राप्य आनंदं तत्र भवं सुखविशेषमनुभवन् कदाचन कस्मिन्नपि काले गर्भवासादिदुःखान्न बिभेति भयं न प्राप्नोतीत्यध्याहारेण योजना। एतेन स्तुतिवाक्येन भयमात्रं निषिध्यते न तु भयहेतुः मनोमयज्ञानेप्यविद्याया अनिवृतेः। ब्रह्मसाक्षात्कारे तु न बिभेति कुतश्चनेति भयहेतुमपि निषेत्स्यति। अद्वैतज्ञाने भयहेतोरभावात्। इतिशब्दो मंत्रसमाप्त्यर्थः। पूर्वस्य पूर्वोक्तस्य तस्य प्राणमयस्य एष एव साक्षिप्रत्यक्ष एव शारीरः शरीरे प्राणमये भवः शारीरः एषः कः इत्यत आह–**य इति**। यः मनोमय इत्यर्थः। एतेन प्राणमयादात्मत्व-

दृष्टिमपकृष्य मनोमये परमानंदलाभहेतौ तां कुर्य्यादिति सूचितं । तस्यैष एवेत्यादिवाक्यस्य पूर्वोक्ततृतीयानुवाके पक्षांतरमप्यनुसंधेयं ॥ तस्माद्वा ब्राह्मणोक्तात् वै स्मरणात् एतस्मात् मंत्रवर्णोक्तात् मनोमयात्संकल्पवृत्तिकान्मनोमयरूपादात्मनः अन्यः व्यतिरिक्तः अंतरः अभ्यंतरः आत्मा आत्मत्वेन कल्पितः विज्ञानमयः निश्चयवृत्तिकः तेन विज्ञानमयेन एषः मनोमयः पूर्णः व्याप्तः सः प्रकृतः वै प्रसिद्धः एषः विज्ञानमयः पुरुषविधः एव शिरआद्यवयवैः पुरुषाकार एव तस्य विज्ञानमयस्य पुरुषविधतां पुरुषाकारतां अनुपश्चात् अयं विज्ञानमयः पुरुषविधः पुरुषाकारः । उक्तपुरुषाकारस्य पंचावयवानाह तस्येति । तस्य विज्ञानमयस्य श्रद्धैव आस्तिक्यबुद्धिरूपा सर्वकर्ममूलभूता एव शिरः प्रधानशिरस्त्वेन ध्येया । ऋतं शास्त्रानुसारेण कर्तव्यतया निश्चितं दक्षिणः पक्षः विज्ञानमयस्य दक्षिणपक्षत्वेन ध्येयं । सत्यं शास्त्रतो निश्चितस्यैवानुसंधानं उत्तरः पक्षः वामपक्षत्वेन ध्येयं । योगः चित्तवृत्तिसमाधानं आत्मा देहमध्यभागत्वेन ध्येयः । मह इति महत्तत्वं प्रथमजं महद्यक्षं प्रथमजमिति श्रुत्यंतरात् हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः समष्टिरूपेति यावत् पुच्छं प्रतिष्ठा पुच्छत्वेन प्रतिष्ठात्वेन च ध्येयमित्यर्थः । तदपि यथान्नमयादीनां ब्राह्मणोक्तानां प्रकाशका श्लोकाः एवं विज्ञानमयेपि एषः वक्ष्यमाणः श्लोकः मंत्रः प्रकाशको भवति । इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्म्माणि तनुतेऽपि च ।
विज्ञानं देवाः सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामान् समश्नुत इति ॥

विज्ञानं विज्ञानाख्या बुद्धिः यज्ञं वैदिकं कर्मजातं तनुते श्रद्धादिपूर्वकं विस्तारयति कर्माण्यपि च लौकिकान्यपि च कर्माणि तनुते तनोति सर्वे निखिलाः देवा इंद्रादयः विज्ञानं विज्ञानमयमात्मानं ज्येष्ठं प्रथमजं ब्रह्मोपासते ब्रह्मरूपत्वेन ध्यायंति । एतदुपासनफलप्रदर्शकं द्वितीयं मंत्रमाह— विज्ञानमिति । चेत् यदि विज्ञानं विज्ञानमयमात्मानं ब्रह्म वेद ब्रह्मस्वरूपत्वेन जानाति चेत् यदि तस्मात् ब्रह्मज्ञानात् न प्रमाद्यति विज्ञानमयातिरिक्ते-

ष्वन्नमयादिकोशेषु ब्रह्मबुद्धिं न करोति तदा शरीरे जीवद्दशायामेव पाप्मनः पापानि हित्वा त्यक्त्वा केवलविज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मत्वं भावयन्नास्त इति यावत्। देहे मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादिधर्मवति मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिमानं निमित्तीकृत्य प्रतिषिद्धकर्माचरणैः पाप्मानो भवंति तेषां च विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्माभिमानात् पापनिमित्तस्य शरीरे आत्मत्वाभिमानस्यापाये सत्यपायो भवति यथा छत्रापाये छायाऽपायः तद्वदिति भावः। विज्ञानमये ब्रह्मस्वरूपापन्ने फलमाह–**सर्वानिति**। सर्वान्कामान् देहपातानंतरं विज्ञानमयब्रह्मभावेनैव स्थित्वा तल्लोकस्थान्निखिलान् भोगान् समश्नुते अनुभवतीत्यर्थः। इतिशब्दो मंत्रसमाप्त्यर्थः॥

तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य। तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्माऽऽनंदमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधतां। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य प्रियमेव शिरः। मोदो दक्षिणः पक्षः। प्रमोद उत्तरः पक्षः। आनंद आत्मा। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति। इति पञ्चमोऽनुवाकः॥ ५॥

यः उक्तलक्षणो विज्ञानमयः एष एव साक्षिप्रत्यक्ष एव पूर्वस्य पूर्वोक्तस्य मनोमयस्य शारीरः शरीरे मनोमये भवः शारीरः आत्मा आत्मत्वेनाभिमत इत्यर्थः। मनोमयादात्मत्वदृष्टिमपकृष्य विज्ञानमये आत्मत्वबुद्धिं कुर्यादिति भावः। आनंदमयमात्मानमाह–**तस्मादिति**। तस्माद्वा ब्राह्मणोक्तात् वै स्मर्यमाणात् एतस्मात् मंत्रवर्णोक्तात् विज्ञानमयात् कर्तृरूपात् अन्यो व्यतिरिक्तः अंतरः अभ्यन्तरश्चास्ति आत्माऽऽनन्दमयः शुभकर्मफलानुभवकाले धीवृत्तिरन्तर्मुखा सती आत्मानन्दप्रतिबिम्बिता भवति सैव कर्मफलभोगोपरमे सति निद्रारूपेण लीना भवति सा वृत्तिरानन्दमय आत्मा भोक्तृरूपो भवतीति शेषः। तेन आनन्दमयेन एषः विज्ञानमयः पूर्णः व्याप्तः सः प्रकृतः वै प्रसिद्धः एषः आनन्दमयः पुरुषविध एव शिरआद्यवयवैः पुरुषाकार एव।

तस्य आनन्दमयस्य पुरुषविधतां पुरुषाकारतां अनु पश्चात् अयं आनन्दमयः पुरुषविधः पुरुषाकारः। आनन्दमयस्य पञ्चावयवानाह तस्येति। तस्य आनंदमयस्यात्मनः प्रियमेव इष्टार्थदर्शनजन्यसुखमेव शिरः प्रधानशिरस्त्वेन ध्येयं। मोदः इष्टार्थलाभजन्यसुखविशेषः दक्षिणः पक्षः दक्षिणपक्षत्वेन ध्येयः। प्रमोदः इष्टार्थस्य भोगजन्यसुखविशेषः उत्तरः पक्षः वामपक्षत्वेन ध्येयः। आनंदः प्रियाद्यवयवेषु विशेषेषु सामान्यरूपेणानुगतं सुखं आत्मा आनन्दमयस्य मध्यभागत्वेन ध्येयं। ब्रह्म यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तलक्षणं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं मन्नमयादिकोशपञ्चकमुपन्यस्तं तत्सर्वान्तरभूतं परं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन प्रतिष्ठात्वेन ध्येयं। अविद्यापरिकल्पितद्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठेत्यर्थः। तदपि तदेतस्मिन्नप्युक्तब्राह्मणार्थे आनन्दमयात्मनि एषः वक्ष्यमाणः श्लोको मन्त्रो भवति। इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुरिति।
तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य। अथा-
तोऽनुप्रश्नाः। उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य। कश्च
न गच्छति ३ आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चि-
त्समश्नुता ३ उ। ४

असत् सर्वव्यवहारातीतत्वादविद्यमानं ब्रह्म इति एवं चेत् यदि यो वेद विजानाति सः असद्रूपत्वेन ब्रह्मवेदिता असन्नेव पुरुषार्थशून्यत्वादसत्तुल्य एव भवति स्यात्। यद्वा योऽश्रद्धया असद्ब्रह्म नास्ति ब्रह्म इति एवं चेत् यदि वेद विजानाति सः नास्तिकः असन्नेव असाधुरेव भवति। अस्ति ब्रह्म सर्वद्वैताधिष्ठानं सर्वजगत्कर्तृ सर्वलयाधारभूतं ब्रह्मास्ति विद्यते इति एवं चेत् यदि यो वेद ततः तस्मात् अस्तित्वेन ब्रह्मवेदनात् एनं ब्रह्मविदं सन्तं विद्यमानं ब्रह्मस्वरूपेण परमार्थसदात्मभावापन्नं विदुः विजानन्ति ब्रह्मविद इति शेषः। तस्मादस्तीत्येव ब्रह्म वेदितव्यमिति वाक्यार्थः। इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः। यः उक्तलक्षण आनन्दमयः एष एव आनन्दमय एव पूर्वस्य पूर्वोक्तस्य तस्य विज्ञानमयस्य शारीरः शरीरे विज्ञानमये भवः शारीरः आत्मा आत्मत्वेन

कल्पित इत्यन्वयः । एवं श्रवणविधयाऽऽत्मतत्वं प्रदर्श्य मननविधया तत्प्रदर्शनाय शिष्यस्य प्रश्नानाह अथेति । अथानन्तरं अतः ब्रह्मण आकाशादिकारणत्वेन सर्वप्रति सामान्यात् अनु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति विद्यया प्राप्यं च ब्रह्मेत्याद्याचार्योपदेशात्पश्चात् शिष्यस्य प्रश्नाः संतीति शेषः । तानेव दर्शयति उतेति । उत अपि अविद्वान् अब्रह्मविदपि प्रेत्य मृत्वा अमुं वुच्यादिसाक्षितया प्रत्यक्षसिद्धं लोकं प्रकाशात्मकब्रह्मस्वरूपं कश्चन किं गच्छति प्राप्नोति किं वा न प्राप्नोति द्वौ प्रश्नौ द्रष्टव्यौ । यद्यविद्वान्सामान्यकारणमपि ब्रह्म न गच्छति तर्हि विदुषोपि ब्रह्मागमनमित्याशङ्क्यते आहो इति । समश्नुता उ इत्यत्र समश्नुते उ इति स्थिते अयादेशे यलोपे च कृते अकारस्य श्रुतिः समश्नुता ३ उ इति । तथा च उतेति पूर्वोक्तोतशब्दात् तकारमाकृष्य उशब्देन वक्ष्यमाणेन संयोज्योतेति सिद्धं कृत्वाऽऽहो इत्यसात्पूर्वं संयोज्यं उताहो इति प्रश्नार्थं विद्वान् कश्चित् ब्रह्मविदपि इतः प्रेत्य मृत्वा अमुं लोकं व्याख्यातं समश्नुते प्राप्नोति उताहो किं वा अविद्वानिव न समश्नुते इति द्वौ प्रश्नौ । अनुप्रश्ना इति बहुवचनसामर्थ्यात्प्रश्नचतुष्टयं बोध्यं । यद्वा द्वावेव प्रश्नौ विद्वदविद्वद्विषयौ बहुवचनसामर्थ्यं तु प्रकारान्तरेणाप्युपपद्यते । तथाहि असद्ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति श्रवणात् पाक्षिकसत्त्वासत्त्वसंशयात्किं तद्ब्रह्मास्ति नास्ति वेति प्रश्नः कल्प्यते । ब्रह्मणोऽपक्षपातित्वादविद्वान् गच्छति न गच्छतीति द्वितीयः प्रश्नः । किं विद्वान्समश्नुते न समश्नुते इति तृतीयः प्रश्नः ॥

एतेषां प्रतिवचनार्थमुत्तरो ग्रंथ आरभ्यते । तत्र नास्तित्वशङ्कानिरासायाह—

सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदꣳ सर्वमसृजत । यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् ॥

यद्यपि विशेषतो नोपलभ्यते तथापि विमतं जगत् सदुपादानकं कार्यत्वात् घटादिवदित्यादिना तदस्तित्वमनुमीयते । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ऋचोक्तं सत्यत्वं सत्वोक्तयैव सिद्धं भवति । तत्सत्यत्वशब्दयोः पर्यायत्वात् । न ह्यसतः सज्जन्म सम्भवति कथमसतः सज्जायेतेति श्रुत्यन्तरात् । सः पर-

मात्मा आकाशादिकारणत्वेन प्रकृतः अकामयत कामितवान् कथं बहु प्रभूतं स्यां भवेयं। कथमेकस्य बहुभवनमित्यत आह–**प्रजायेयेति**। उत्पद्येयेत्यर्थः। न हि पितुरर्थान्तरभूतानां पुत्रादीनां बहुभवनवद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरभूतानामाकाशादिविकाराणां बहुभवनमत्र विवक्षितं आकाशादिविकारानुप्रवेशेनैव बहुभवनस्य विवक्षितत्वात्। न च पूर्वसिद्धस्य ब्रह्मणः स्वरूपत उत्पत्तिरयुक्तेति वाच्यं आकाशाद्यर्थान्तरानुप्रवेशेनैवोत्पत्त्यङ्गीकारात्। इति एवंकामः सन् सः आत्मा तपोऽतप्यत सृज्यमानजगद्रचनादिविषयामालोचनामकरोदित्यर्थः। स आत्मा तपस्तप्त्वा आलोचनं कृत्वा इदं सर्वं प्राणिकर्मादिनिमित्तानुरूपं देशतः कालतो नाम्ना रूपेण च यथासंभवं सर्वप्राणिभिर्देवत्वमनुष्यत्वादिसर्वावस्थैरनुभूयमानं निखिलं जगत् असृजत सृष्टवान् यदिदं किंच यत्किंचेदमविशिष्टं। तत् जगत् सृष्ट्वा उत्पाद्य तदेव सृष्टं जगदेव अनुप्राविशत् अनुप्रवेशं कृतवान्। अत्र गुहात्वेन विज्ञानमयकोशत्वेनोक्ता दीपादिवज्जडत्वेपि स्वाभाववैचित्र्यात् संयुक्तार्थोपलम्भहेतुभूता बुद्धिरेवेह तच्छब्देन विवक्षिता तस्यामेव स्रष्टुर्ब्रह्मणः प्रत्यग्रूपेणोपलम्भादनुप्रवेश उपचर्यते। ब्रह्मप्रत्यगात्मनोर्वास्तवैक्यमादाय सृष्ट्यनुप्रवेशयोरेककर्तृकत्वमिति भावः॥

तदनुप्रविश्य। सच्च त्यच्चाभवत्। निरुक्तं चानिरुक्तं च। निलयनं चानिलयनं च। विज्ञानं चाविज्ञानं च। सत्यं चानृतं च। सत्यमभवत्। यदिदं किंच। तत्सत्यमित्याचक्षते। तदप्येष श्लोको भवति॥ ६॥

तत् कार्य्यं अनुप्रविश्य स्पृष्टं सच्च पृथिव्यतेजोभूतत्रयं मूर्तं चक्षुरादिगोचरं त्यच्च वाय्वाकाशात्मकभूतद्वयममूर्तं परोक्षं अभवत् पंचीकृतपञ्चमहाभूतो बभूव। निरुक्तं नामरूपादिभिर्निरूपयितुं शक्यमभिव्यक्तं भूतभौतिकं। अनिरुक्तं नामरूपादिभिर्निरूपयितुमशक्यमनभिव्यक्तं। निलयनं आधारतया प्रसिद्धं गृहप्रासादादि अनिलयनं निराश्रयतया प्रसिद्धं आकाशादिकं। विज्ञानं चेतनं मनुष्यादिकं अविज्ञानं अचेतनं पाषाणादिकं। सत्यं व्यवहारविषयं नद्युदका-

दिकं अनृतं प्रातिभासिकं मरीच्युदकादिकं। सत्यं परमार्थसत्यस्वरूपं ब्रह्म अभवत् सत्यं ब्रह्मैव सदादिरूपेण बभूवेत्यर्थः। सदादिकमेव पुनरविशेषेणाह—यदिदं किं चेति। यत्किंचेदमविशेषितं वस्तुजातं तत् उक्तानुक्तलक्षणं सर्वं सत्यं परमार्थसत्यं इति एवं आचक्षते कथयंति ब्रह्मविद इति शेषः। एवमुक्तात्मप्रवेशेनास्ति नास्तीति प्रश्नस्य प्रतिवचनविषये एतदुक्तम्—आत्माऽकामयत बहुस्यामिति स यथाकामं चाकाशादिकार्य्यं सच्च त्यदादिलक्षणं सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य पश्यन् शृण्वन्मन्वानो विजानंश्च बहूभवँस्तसात्तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्य्यस्थं परमेव्योमन् हृदयगुहायां निहितं तत्प्रत्ययावभासविशेषेणोपलभ्यमानमस्तीत्येवं विजानीयात् असतः प्रवेशायोगादित्यवबोद्धव्यम्। तदपि तदेतस्मिन्नपि ब्राह्मणोक्तार्थे एषः वक्ष्यमाणः श्लोको मन्त्रो भवति। इति षष्ठोऽनुवाकः॥ ६॥

असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत।
तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत॥ तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत
इति।

वै प्रसिद्धं इदं दृष्टिगोचरं जगत् अग्रे उत्पत्तेः प्राक् असत् अव्यक्तं ब्रह्म आसीत् अभवत्। नत्वसच्छब्देन शून्यमुच्यते कथमसतः सज्जायतेति श्रुतिवाक्येन निषेधात्। ततः अव्यक्तात् ब्रह्मणः वै प्रसिद्धं सत् प्रविभक्तनामरूपविशेषं जगत् अजायत उत्पन्नं। ननु तत्किं प्रविभक्तकार्यं पितुरिव पुत्रो नेत्याह—**तदिति**। तत् असच्छब्दवाच्यं ब्रह्म स्वयं अन्यानधिष्ठितं सत् आत्मानमकुरुत आत्मानमेव जगद्रूपेण कृतवदित्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात् स्वयमेवात्मनो जगदाकारकरणात् तत्सुकृतं तद्ब्रह्म सुष्ठु कर्तृ उच्यते कथ्यते श्रुत्या इति शेषः। इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः। तसादस्ति ब्रह्मेति सिद्धम्॥

इतश्चास्ति ब्रह्मेत्याह—

यद्वै तत्सुकृतं। रसो वै सः। रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वा-
ऽऽनन्दी भवति। को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्।
यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्। एष ह्येवा-
नन्दयाति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्ये-

ऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयंगतो भवति ॥

यत् वै यदेव तत्प्रकृतं ब्रह्म सुकृतं सुष्ठु कर्तृ सः वै स एव ब्रह्मरसः मधुरादि रसवत्सुखहेतुत्वाद्ब्रह्मानन्दो गौण्या वृत्त्या रसपदेनोच्यते स इति विधेयापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देशः । सुखहेतुत्वमेवाह—रसमिति । हि यस्मात् अयं लोकः रसं लब्ध्वा सत्वप्रधानांतःकरणेऽभिव्यक्तं ब्रह्मानन्दं प्राप्य आनन्दी भवति सुखी भवति ब्रह्मानन्देन निरुपाधिकेन विद्वांसः सानन्दा भवन्ति सोपाधिकेन त्वितरेजनाः तथा चानन्दकरत्वादानन्दरूपं ब्रह्मास्तीति भावः । प्राणादिक्रियाहेतुत्वादप्यस्त्यानन्दात्मा ब्रह्मेत्याह—**क इति** । यत् यदि एषः सर्वसाक्षिभूतः आकाशः हार्दाकाशस्थबुद्धिगुहायां निहितः आनंदः आनन्दरूप आत्मा न स्यात् जीवनानुकूलप्राणादिव्यापारप्रयोजको न भवेत् हि तर्हि क एवान्यात् अपानव्यापारं निःश्वासं को नाम कुर्यात् कः प्राण्यात् प्राणव्यापारमुच्छ्वासं कः कुर्यात् न कोपीत्यर्थः । प्राणापानोपलक्षितकार्य्यकरणानां प्रवृत्तिर्यदधीना सः कार्य्यकरणप्रवर्त्तकश्चेतनोऽस्तीति भावः । तत्कृत एव लोकस्यानन्दो भवतीत्याह—**एष इति** । हि यस्मात् एष एव प्रकृत आनन्दात्मैव आनन्दयाति आनंदयति लोकं स्वधर्मानुरूपं सुखयतीत्यर्थः । विद्वदविदुषोर्भयाभयहेतुत्वादप्यस्ति ब्रह्म तत्राभयहेतुत्वं विदुषो दर्शयति—यदाहीति । हि यस्मात् एषः साधकः यदा एव यस्यां विद्यावस्थायामेव एतस्मिन्ब्रह्मणि अभयं यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठां आत्मभावं विन्दते लभते अथ तदा सः ब्रह्मवित्तमः सन् अभयंगतो भवति ब्रह्मानन्दं प्राप्नोति भयहेतोरविद्याकृतनानात्वदर्शनस्याभावादिति सम्बन्धः । यद्वा अभयं अभयामिति लिङ्गव्यत्यासेन प्रतिष्ठाविशेषणं । कीदृशे ब्रह्मणि अदृश्ये दृश्यत्ववर्जिते अनात्म्ये आत्मपदेनात्मीयं शरीरमुच्यते तद्रहिते अनिरुक्ते इदंतया निर्वचनीयमिन्ने अनिलयने निलयनमाश्रयस्तद्वर्जिते सर्वकार्यधर्मविलक्षणे ब्रह्मणीति वाक्यार्थः ॥

एवमैक्यदर्शनविदुषोऽभयकारणमुक्त्वा भेददर्शनमविदुषो भयकारणमाह—

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ७ ॥

यदैव यस्यामविद्याऽवस्थायामेव हि यस्मात् एषः अनात्मदर्शी एतस्मिन् ब्रह्मणि उत् अपि अरं अल्पमपि अन्तरं भेदं कुरुते अन्योसावन्योहमस्मीति पश्यति अथ तस्माद्भेददर्शनात् तस्य भेददर्शिनः भयं भीतिर्भवति द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः। न केवलमविदुष एव ब्रह्म भयरूपं किंतु विदुषोपीत्याह–**तदिति**। तुशब्दोऽप्यर्थः भिन्नस्थानकः एवकारोपि भिन्नक्रमः। तथा च तद्ब्रह्म विदुषोपि ज्ञानिनोपि मन्वानस्य ज्ञानापरिपाकवशात् उपास्योपासकभावं पश्यतो ज्ञानावस्थातः प्रच्युतस्य भयमेव भवतीति योजना। तदपि तदेतस्मिन्नपि ब्राह्मणोक्तार्थे एषः वक्ष्यमाणः श्लोको मन्त्रो भवति। इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भीषाऽस्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च। मृत्युर्धावति पञ्चम इति। सैषाऽऽनंदस्य मीमांसा भवति ॥

अस्मात् प्रकृताद्ब्रह्मणः भीषा भयेन वातः वायुः पवते गच्छति। भीषा ब्रह्मणो भयेन सूर्य उदेति प्राचीदिशात उद्गच्छति। अस्माद्ब्रह्मणः भीषा भयेन अग्निः पावकः ज्वलतीति शेषः। अस्माद्भीषा इंद्रः वर्षादिस्वकार्य्यं करोतीति शेषः। अस्माद्ब्रह्मणो भीषा मृत्युः सर्वप्राणहर्ता पञ्चमः पञ्चसंख्यापूरकः धावति शीघ्रं गच्छति क्षीणायुषं प्रतीति शेषः। इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः। एवं यद्वा वातादीनामपि भयकारणं ब्रह्म तदान्येषां किं वक्तव्यमित्याशयेन श्रुतौ वातादयः पूज्यतमा उदाहृता इति भावः। ननु वातादिभयकारणब्रह्मणः यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति वाक्योक्तं यदानन्दरूपत्वं तदनुपपन्नं आनन्दस्य बाह्याभ्यन्तरसाधनसम्पत्तिजन्यत्वनियमादित्याशंक्य जन्यानन्दः क्वचित्काष्ठां प्राप्तः साऽतिशयत्वात्परिमाणवदित्यनुमानादानन्दतारतम्यावधित्वेन निरतिशयस्वाभाविकानन्दरूपब्रह्मानन्दनिश्चयार्थं विचारमाह–**सैषेति**। आनन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य सा एषा वक्ष्यमाणलक्षणा मीमांसा किमयमानन्दो विषयविषयिसम्बन्धजनितो लौकिकानन्दवदस्ति आहोस्वित्स्वाभाविक इत्येवंरूपा विचारणा भवति तत्र लौकिकानन्दस्य बाह्याध्यात्मिकसाधनसम्पत्तिजन्यस्योत्तरोत्तरोत्कर्षो निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुमानार्थम्।

निर्दिष्टे हि लौकिकानन्दे तदवधित्वेन निरतिशयो ब्रह्मानन्दोऽनुमीयते इत्येवमर्थमयमारम्भः ॥

तत्र मानुषानन्दमर्य्यादामाह—

युवा स्यात्साधुयुवाऽध्यापकः । आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः ॥ १ ॥

युवा स्यात् यौवनसम्पन्नो भवेत् साधुयुवा साधु यथोक्तकारी साधुश्चासौ युवा चेति साधुयुवा युवाप्यसाधुर्भवति साधुरप्ययुवाऽतो यूनो विशेषणं साधुयुवा स्यात् । अध्यापकः अधीतवेदवेदाङ्गः । आशिष्ठः आशास्तृतमः आशुतमो वा क्षिप्रकारिषु मध्ये स्वयमतिशयत्वात् । यद्वा आसमंतात् शिष्टः मातृपित्राचार्य्यैः क्रमेण शिक्षितः । द्रढिष्ठः अतिशयेन दृढः । बलिष्ठः अतिशयेन बलवान् । एवमाभ्यन्तरसाधनसम्पत्तिमुक्त्वा बाह्यसम्पत्तिमाह—**तस्येति** । तस्य उक्तलक्षणस्य पुरुषस्य इयं प्रत्यक्षविषया सर्वा पृथिवी सप्तमसमुद्रान्ता सुमेरुमध्यिका भूमिः वित्तस्य वित्तेन धनेन पूर्णा स्यात् वशे भवेत् । सः तस्य चित्तप्रसादः एकः सर्वमानुषानन्दसमष्टिरूपः मानुषः मनुष्यसम्बन्धी आनन्दो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

ते ये शतं मानुषा आनंदाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ १ ॥

ते ये उक्तरूपाः शतं शतगुणिताः मानुषाः मनुष्यसम्बन्धिनः आनंदाः स एकः मानुषानन्दशतं मिलित्वा एकत्वसंख्यामापन्नः मनुष्यगन्धर्वाणां मनुष्याः सन्तो ये कर्मोपासनाबलाद्गन्धर्वत्वं प्राप्तास्ते मनुष्यगन्धर्वाः अन्तर्धानादिशक्तिसम्पन्ना द्वीपान्तरवासिनः । उक्तं च वार्तिके—'सुगन्धिनः कामरूपा अन्तर्धानादिशक्तयः । नृत्यगीतादिकुशला गन्धर्वाः स्युर्नृलौकिकाः' इति । तेषां मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः सुखविशेषो भवति श्रोत्रियस्य छन्दोऽध्यायित्वे सत्याचारनिष्ठस्य शुद्धचेतसो वा अकामहतस्य उक्तमानुषानन्दविषयककामनारहितस्य चकारादवृजिनस्यापि ग्रहणं यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इति श्रुत्यंतरात् उक्तमनुष्यगन्धर्वानन्दो भवतीति सम्बन्धः । अकामहतस्येत्यनेन

केवलमानुषानन्दे कामरहितत्वं बोध्यं। नतु मनुष्यगन्धर्वानन्दे तथा चोक्तं वार्त्तिके—'मर्त्याद्भोगाद्विरक्तस्य ह्युत्तराह्लादकामिनः' इति। एवमुत्तरत्रापि पूर्व-पूर्वानन्देषु कामानभिभूतत्वं उत्तरोत्तरानन्देषु कामनावत्त्वं चोहनीयम्। अत एव प्रथमपर्य्यायेऽकामहतस्येति नोक्तं यदि तत्राप्यकामहतो गृह्येत तदा तस्यैव सार्वभौमानन्दतुल्य आनन्दः स्यादिति व्याघातो भवेत् मानुषानन्दे निस्पृहो मानुषानन्दभोगभागी चेति। ततो मनुष्यगन्धर्वानन्देन तुल्यमानन्दं तस्य दर्शयितुं प्रथमपर्य्याये तदग्रहणमिति भावः। न च मनुष्यगन्धर्वस्य नृत्तगीतादिसामग्रीविशेषजन्यो हर्षविशेषोऽत्रस्थश्रोत्रियस्य कथं भवेदिति वाच्यम्। नृत्यादिजन्यहर्षविशेषस्य क्षणिकस्यासत्वेपि मनुष्यगन्धर्वसम्बन्धिमु-ख्यानन्दस्य सत्वात्। न हि नृत्तादिजन्यहर्षमात्रमेव मनुष्यगन्धर्वानन्दत्वेन गृह्यते किं तु मनुष्यगन्धर्वस्य स्वोचितविषयप्राप्त्या तदिच्छानिवृत्तौ नृत्तगी-तादिजनितहर्षविशेषे च शान्ते सति या तृप्तिरनुगच्छति स वै मुख्यानन्दः तेन मनुष्यगन्धर्वाणां मुख्यानन्देन सदृश आनन्दः श्रोत्रियस्य भवतीत्यर्थः। तथा च स्मर्यते—यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं। तृष्णाक्षयसु-खस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति। न च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वाना-मानन्दसाधनानां तुल्यरूपत्वेपि कस्यचिच्छ्रोत्रियस्य मनुष्यगन्धर्वानन्देन तुल्य आनन्दः कस्यचित्तु देवगन्धर्वानन्देनेत्यादिरूपभेदः किंनिबन्धन इति वाच्यम्। सर्वपर्य्यायेषु श्रोत्रियत्वावृजिनत्वयोस्तुल्यत्वांगीकारेणाकामहतत्वस्य भेदादानन्दभेदोपपत्तेः। अयमाशयः मनुष्यगन्धर्वपर्य्यायस्थश्रोत्रियस्य मानुषा-नन्दमात्रे कामाभावो नतु तदतिरिक्तानन्देषु तथा देवगन्धर्वपर्य्यायस्थश्रो-त्रियस्य मानुषानन्दे मनुष्यगन्धर्वानन्दे च कामाभावो नतु देवगन्धर्वादी-नामानन्देषु। एवं चाकामहतत्वभेदेनानन्दभेदे सति यावद्यावदकामहतत्वोत्क-र्षस्तावत्तावच्छ्रोत्रियस्यानन्दोत्कर्षो भवति सर्वथा कामोपशमे सति सर्वोत्कृष्ट-परमानन्दप्राप्तिर्भवतीति निरतिशयस्याकामहतत्वस्य परमानन्दप्राप्तिसाधन-त्वविधानार्थमकामहतस्य ग्रहणमित्यवगम्यत इति ॥ २ ॥

ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ३ ॥

ते ये उक्तरूपाः शतं शतसंख्याकाः मनुष्यगन्धर्वाणां उक्तलक्षणानामानंदाः स एकः मनुष्यगन्धर्वानन्दशतं मिलित्वा एकत्वसंख्यामापन्नः देवगन्धर्वाणां कल्पादावेव देवलोके जाता गायका देवगन्धर्वाः तेषामानन्दो भवति । श्रोत्रियस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य अकामहतस्य मानुषानन्दे मनुष्यगन्धर्वानन्दे च कामनारहितस्य देवगन्धर्वानन्दे कामनावतश्च चकारादवृजिनस्य देवगन्धर्वानन्दो भवतीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३ ॥

ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ४ ॥

ते ये शतमित्यादिपूर्ववद्व्याख्येयं । पितॄणां अग्निष्वात्तादीनां चिरलोकलोकानां चिरकालस्थायिलोकान् लोकयंत्यनुभवंतीति चिरलोकलोकास्तेषामानंदः श्रोत्रियस्येत्यादिपूर्ववत् ॥ ४ ॥

ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः स एक आजानजानां देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ५ ॥

ते ये शतमित्यादिपूर्ववत् आजानजानां आजानो देवलोकस्तत्र स्मार्त्तकर्मानुष्ठानेन जातानां देवानां देवयोनिं गतानामानन्दो भवति। श्रोत्रियस्येत्यादिपूर्ववत् ॥ ५ ॥

ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवानपियंति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ६ ॥

ते ये शतमाजानजानामित्यादिपूर्ववत् । कर्मदेवानां श्रौतकर्मणा देवभावं गतानां । कर्मदेवत्वं स्वयमेव श्रुतिराह—ये कर्मणेति । ये पुरुषाः कर्मणा वैदिकेनाग्निहोत्रादिना देवानिति त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादशरुद्रा द्वादशादित्या इंद्रः प्रजापतिश्चेति तान् इंद्रादिदेवाधिष्ठितान् लोकान् अपियन्ति प्राप्नुवन्ति तेषामानन्दो भवति श्रोत्रियस्येत्यादिपूर्ववत् ॥ ६ ॥

ते ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एको देवा-
नामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ७ ॥

ते ये शतं कर्मदेवानामित्यादिपूर्ववद्व्याख्येयं स एको देवानां जातितो देवानामानन्दः ॥ ७ ॥

ते ये शतं देवानामानन्दाः स एक इन्द्रस्यानन्दः
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ८ ॥

ते ये शतं देवानामिति व्याख्यातं इन्द्रस्य देवराजस्यानन्दः ॥ ८ ॥

ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः स एको बृहस्पतेरान-
न्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ९ ॥

ते ये शतमिन्द्रस्येति व्याख्यातं बृहस्पतेः देवगुरोः ॥ ९ ॥

ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः स एकः प्रजापतेरा-
नन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ १० ॥

ते ये शतं बृहस्पतेरित्यादिप्रसिद्धः प्रजापतेः विराजः त्रैलोक्यशरीरिणः ॥ १० ॥

ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आ-
नन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ११ ॥

ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य समष्टिव्यष्टिरूपस्य संसारमंडलव्यापी यत्रैते आनन्दभेदा एकतां गच्छन्ति तस्य एक आनन्दः श्रोत्रियस्यावृजिनस्याकामहतस्य च सर्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मादेतानि त्रीण्यानन्दसाधनानीत्येवावगम्यते । एवमुक्तः सार्वभौमादिहिरण्यगर्भान्तानन्दोपि यस्यानन्दस्यैकदेशो दर्शितः एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुत्यन्तरात् मात्रापदेनैकदेश उच्यत इत्यर्थः । यत्रानिरतिशयानन्द अकामहतत्वादिविशेषणविशिष्टत्वेन ब्रह्मवित्प्रत्यक्षा एकतां गताः तत्राकामहतत्वाद्यभिधानादभेदसिद्धिं प्राप्ताः अत एव स परमानन्दो निरतिशयो नित्य इति मीमांसया निर्णीतं भवतीति भावः ॥ ११ ॥

उक्तयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोरानन्दयोः स्वरूपैक्यमाह—

स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ॥

सः गुहानिहितवाक्येनोक्तः यश्च आकाशाद्यन्नमयान्तं कार्य्यं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टः अयं अपरोक्षः प्रत्यगात्मा पुरुषे शरीरे व्यष्ट्युपाधौ वर्तते। यश्च प्रकृतः असौ सकलकामनारहितविद्वत्प्रत्यक्षः लौकिकानन्दकाष्ठात्वेन मीमांसितो मायाऽवच्छिन्नः परमानंदात्मा आदित्ये सूत्रात्मके समष्टिलिङ्गोपाधौ वर्तते सः उक्तद्विविधोप्यानन्दात्मा एकः भिन्नदेशस्थयोर्घटमठाकाशयोरवकाशस्वरूपेणैकत्ववद्वस्तुतो भेदरहित इत्यर्थः। एवं कार्य्यरसलाभप्राणनाभयप्रतिष्ठाभयदर्शनरूपोक्तोपपत्तिभ्य आकाशादिकारणं ब्रह्मास्तीति प्रथमानुप्रश्नः प्रत्युक्तः॥

स य एवंवित् अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति। एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति ॥ १२ ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

द्वावन्यावनुप्रश्नौ विद्वद्विदुषोर्ब्रह्मप्राप्त्यप्राप्तिविषयावविशिष्टौ भवतः तत्र विद्वान्समश्नुते न समश्नुते वेत्यंत्यानुप्रश्नापाकरणाय विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरुच्यते। अविदुषो ब्रह्मप्राप्त्यप्राप्तिलक्षणो मध्यमप्रश्नस्तु विदुषो ब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादनरूपांत्यप्रश्नप्रतिवचनेनार्थाद्विदुषो ब्रह्मप्राप्तिर्नास्तीति प्रत्युक्तो भवति। अतस्तदपाकरणार्थं श्रुत्या न पृथग्यत्यते। स यः कश्चिदधिकारी एवंवित् सत्यज्ञानानंतलक्षणमद्वितीयमानंदरूपं ब्रह्माहमस्मीत्येवंप्रकारेण वेत्तीत्येवंवित् ब्रह्मवेत्ता अस्माल्लोकात्प्रेत्य दृष्टादृष्टेष्टविषयसमुदायान्निरपेक्षो भूत्वा एतं स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यत्रान्नरसविकारत्वेनोक्तं अन्नमयं स्थूलदेहं आत्मानं भ्रांत्यात्मत्वेन गृहीतं उपसंक्रामति बाधते ज्ञानकृतभ्रांतिनाशे एवात्रोपसंक्रमशब्द उपचर्य्यते मुख्यार्थानुपपत्तेरिति भावः। एतं अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यत्र प्रकृतं प्राणमयं वायुविकारं आत्मानमुपसंक्रामतीति पूर्ववद्व्याख्येयं। एतं अन्योऽन्तर आत्मा मनोमय इत्यत्र प्रकृतं मनोमयं संशयात्मकवृत्तिमदंतःकरणं आत्मानमुपसंक्रामतीति पूर्ववद्व्याख्येयं। एतं

अन्योंतर आत्मा विज्ञानमय इत्यत्र प्रकृतं विज्ञानमयं निश्चयात्मकवृत्तिमदन्तःकरणं आत्मानमुपसंक्रामतीति पूर्ववत्। एतं अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इत्यत्र प्रकृतं आनन्दमयं पूर्वोक्तलक्षणं आत्मानमुपसंक्रामतीति पूर्ववत्। यद्यपि कोशानामुपसंक्रमणं नाम भ्रमनिवृत्तिरूपो बाध इत्युक्तं। स च बाधोऽधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे तदज्ञाननिवृत्त्या युगपदेव संभवति रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारे तत्राध्यस्तसर्पधारादिबाधवत् न तु क्रमेण। तथापि पूर्वमात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायतयोक्तस्य क्रमस्येहानुवादः श्रुत्या क्रियते नतु तात्पर्य्येणोच्यत इति बोध्यम्। एवं भ्रांत्यात्मत्वेन गृहीतान् अन्नमयादीन् बाधयित्वा निर्विकल्पक आत्मन्यभयं प्रतिष्ठां विंदत इति पूर्वोक्तं। तत्र प्रमाणमाह— तदपीति। तत्रापि ब्राह्मणोक्तार्थे एषः वक्ष्यमाणः श्लोको मन्त्रो भवति ॥ १२ ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यतो वाचो निवर्त्तन्ते। आप्राप्य मनसा सह।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति।
एतꣳ ह वाव न तपति। किमहꣳ साधु नाकरवं
किंमहं पापमकरवमिति। स य एवं विद्वानेते
आत्मानꣳ स्पृणुते ॥

यतो यस्मात् अद्वयानन्दात्मनः स्वप्रकाशरूपात् वाचः वाचकाः शब्दाः द्रव्यादिसविकल्पवस्तुविषयाः वस्तुत्वसामान्यात् निर्विकल्पवस्तुप्रकाशनाय प्रयोक्तृभिः प्रयुक्ता अपि मनसा सह शब्दशक्तिजनितविज्ञानेन सह अप्राप्य तमप्रकाश्यैव निवर्त्तन्ते स्वशक्तिहीना भवन्ति। एतेन शब्दशक्त्यविषयत्वेपि लक्षणाङ्गीकारात्तं त्वौपनिषदं पुरुषमित्युपनिषत्प्रकाश्यत्वश्रुतेर्न विरोध इति सूचितं। यत्र हि शब्दशक्तिविषयत्वं प्रथममेव प्रवृत्तं भवति तत्र तदनु शब्दशक्तिजनितज्ञानप्रकाश्यत्वमपि भवति। यत्र च तादृशज्ञानप्रकाश्यत्वं तत्र शब्दशक्तिविषयत्वमस्त्येवेति कृत्वा वाङ्मनसयोः सह भाव उक्त इति भावः। तं ब्रह्मण आनंदं राहोः शिर इतिवदभेदे षष्ठी। विषयविषयिभावरहितं स्वाभाविकं नित्यं ब्रह्मात्मकानन्दं विद्वान् उक्तपञ्चकोशविवेचनेनोक्तानन्दमात्मत्वेन साक्षात्कृतवान् कुतश्चन कुतोपि न बिभेति भयं न प्राप्नोति। भयनिमि-

त्ताभावादित्यर्थः । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः । ननु साध्वकरणपापकरणयोर्भयनिमित्तयोः सत्त्वात्कथं न बिभेतीत्यत आह—एतमिति । एतं आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादौ प्रकृतं विद्वांसं ह प्रसिद्धं वावावधारणे न तपति नैव सन्तापयति । किं न संतापयतीत्यत आह—किमिति । किं कस्मात् अहं साधु शोभनं कर्म नाकरवं न कृतवानस्मि । तथा किं कस्मात् अहं पापं प्रतिषिद्धं कर्म अकरवं कृतवानस्मि इति एवं साध्वकरणादिकं न संतापयतीत्यर्थः । यद्वा एतमिति प्रथमार्थे द्वितीया । तथा च एष विद्वान् कस्मादहं साधुनाकरवं कस्मादहं पापमकरवमिति न तपति पश्चात्तापं न करोतीत्यर्थः । अविदुषस्तु मरणकालासन्ने भवति पश्चात्तापः कुतोऽहं साधुनाकरवं पापमकरवमिति । कुतो विदुषस्तापो न भवतीत्यत आह स य इति । यः पुरुषः एवं विद्वान् आनंदं ब्रह्मणो विद्वानित्युक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मानं साक्षात्कृतवान् सः ब्रह्मात्मवेत्ता एते साध्वसाध्वकरणकरणद्वारा तापहेतुत्वेनोक्ते पुण्यपापकर्मणी आत्मानं स्पृणुते आत्मत्वेनैव पश्यति नतु पुण्यपापकर्मत्वेनेत्यर्थः ॥

उक्तार्थमनूद्य तापाभावे हेतुमाह—

उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳ स्पृणुते । य एवं वेद ।
इत्युपनिषत् ॥ ९ ॥ इति ब्रह्मवल्ली ।

हि यस्मात् यः पुरुषः एवं सर्वात्मकमानन्दरूपं ब्रह्मात्मत्वेन वेद जानाति स एषः विद्वान् उभे एते पुण्यपापे अपि आत्मानमेव आत्मरूपेणैव स्पृणुते पश्यतीत्यर्थः । तस्मात् विदुष आत्मभूतेनैव दृष्टे पुण्यपापे तापके जन्मान्तरारम्भके च न भवत इति भावः । इति इयं यथोक्तलक्षणा ब्रह्मविद्या परं श्रेयोऽस्यां निषण्णमिति उपनिषत् सर्वाभ्यो विद्याभ्यः परमरहस्यं दर्शितमिति शेषः । इति ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ २ ॥ नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

इति ब्रह्मवल्ली ।

अथ भृगुवल्ली ।

ॐ ब्रह्मविदः शुभाशुभे कर्मणी तापके जन्मान्तरारम्भके च न भवत इत्येवमर्थं आनन्दवल्यां विवक्षितः । एतावता च ब्रह्मविद्या परिसमाप्ता । अथ ब्रह्मविद्यासाधनानि तपोऽन्नादिविषयाण्युपासनानि च वक्तुमिदमारभ्यते ।

तत्र पिता प्रियाय पुत्राय प्रशस्तामेव विद्यामुपदिशेन्नान्यामिति विद्यास्तुत्यर्थं पितापुत्रसंवादमाह—

सहनाववत्विति शान्तिः ॥ ३ ॥ ॐ भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तस्मा एतत्प्रोवाच। अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति ॥

भृगुः नामतः वै प्रसिद्धः वारुणिः वरुणस्यापत्यं। वरुणं वरुणसंज्ञकं पितरं स्वजनकं उपससार उप समीपं गतवान्। भगवो हे भगवन् ब्रह्म सत्यादिलक्षणं अधीहि अध्यापय कथयेत्यर्थः। इति एवं पुत्रवचनं श्रुत्वा वरुणः पिता। यद्ययं शुद्धधीः स्यात्तर्हि स्वमेवोपलक्ष्यं ब्रह्म ज्ञास्यतीत्याशयेन शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमुपलक्षणान्येव प्रदर्शयन् त्वंपदार्थोपलक्षणभूतान् शरीरादिपदार्थान् तावदाह—तस्मा इति। तस्मै विधिवदुपसन्नाय स्वपुत्राय भृगवे एतत् वचनं प्रोवाच उक्तवान्। अन्नं शरीरं प्राणं शरीराभ्यन्तरं पञ्चवृत्तिरूपं चक्षुः श्रोत्रमिति ज्ञानेन्द्रियोपलक्षणं। मनःपदेनान्तःकरणचतुष्टयं ग्राह्यं वाचमिति कर्मेन्द्रियोपलक्षणार्थं इति एतान्युक्तान्यन्नादीनि ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराणि प्रोवाच इति पूर्वेणान्वयः ॥

एवमन्नादीनां स्वचेष्टाऽन्यथाऽनुपपत्त्या स्वातिरिक्तसाक्षिसिद्धिद्वारत्वमुक्त्वा तत्पदार्थस्योपलक्षणतया जगज्जन्मादिकमाह—

तꣳ होवाच। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा। प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

तं भृगुं ह किल उवाच ब्रह्मलक्षणं पितोक्तवान्। यतः यस्मादुपादानात्। वै प्रसिद्धौ। इमानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्य्यन्तानि भूतानि प्राणिनः जायन्ते उत्पद्यन्ते। येन जातानि येन कारणात्मना जातानि उत्पद्यमानानि जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्द्धन्ते। विनाशकाले च प्रयन्ति म्रियमाणानि संति यत् यत्र कारणब्रह्मणि अभिसंविशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते प्रलीयन्त इति

यावत् । तत् जन्मादिकारणभूतं वस्तु ब्रह्म सच्चिदानन्दरूपं । तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मणो लक्षणं विशेषेण ज्ञातुमिच्छ । यदेवंलक्षणं ब्रह्म तदन्नादिद्वारेण प्रतिपद्यस्व । इतिशब्दो वरुणस्योक्तिसमाप्त्यर्थः । एवं पित्रोक्तमर्थं ज्ञातुमशक्तः सर्वेषां ज्ञानसाधनानां मध्ये तपो ज्ञानं प्रत्युत्कृष्टसाधनत्वेन मन्यमानः स भृगुः तपोऽतप्यत विचारं कृतवान्वाक्यार्थावगतिपर्य्यन्तं तात्पर्य्येण लक्ष्यपदार्थविचारणमावृत्त्यानुष्ठितवानित्यर्थः । तपःशब्देनात्र विचारो विवक्षितः । नतु 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः । तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते' इति स्मृत्युक्तं बाह्यान्तःकरणसमाधानलक्षणं तपो गृह्यते । वाक्यार्थज्ञानं प्रति तत्त्वंपदार्थशोधनरूपस्यालोचनस्यैव साधकतमत्वात् । गुरूपदिष्टस्य परब्रह्मलक्षणस्यापि क्रमेण कोशेभ्य आत्मतत्वस्य विवेचने एवोपयोगाच्च । नहि ब्रह्मजिज्ञासोर्भृगोर्जिज्ञासिते ब्रह्मणि विचारं विना जिज्ञासानिवर्त्तकमन्यदस्ति । अत एव तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुतिमूलके 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रे ब्रह्मजिज्ञासोर्विचार एव कर्त्तव्यत्वेनोपदिष्टः । सुरेश्वराचार्य्यैरपि तपःशब्देन विचार एवोक्तः । तदुक्तं 'अन्वयव्यतिरेकादिचिन्तनं वा तपो भवेत् । अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधायालमिदं यतः' इति । सूतसंहितायामपि परमेश्वरेणोक्तं—'कोहं मुक्तः कथं केन संसारं प्रतिपन्नवान् । इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पंडिताः' इति । सः भृगुः तपस्तप्त्वा कुत्रेदं पित्रोक्तं लक्षणं वर्तते केदं लक्षणं परिपूर्णं भवतीत्येकाग्रचेतसा पर्य्यालोच्य ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयंत्यभिसंविशंतीति । तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳ होवाच । तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ २ ॥

अन्नं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं विराट्संज्ञकं ब्रह्म इति एवं व्यजानात् विज्ञातवान् । अन्नस्य ब्रह्मत्वे पित्रा प्रोक्तलक्षणं योजयति अन्नादिति । हि यस्मात्

अन्नादेव विराडात्मकादेव खलु किल इमानि प्रसिद्धानि भूतानि चराचर-शरीराणि जायन्ते उत्पद्यन्ते। जातानि उत्पद्यमानानि अन्नेनोक्तरूपेण जीवंति प्राणान्धारयन्ति। प्रयन्ति म्रियमाणानि सन्ति अन्नं अभिसंविशन्ति आभि-मुख्येन प्रविशन्ति। इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः। तत् उक्तब्रह्मलक्षणोपेत-मन्नं विज्ञाय ब्रह्मत्वेन ज्ञात्वा तत्रोत्पत्तिमत्त्वेन परिच्छिन्नत्वविनाशित्वादिदोषं विचिन्त्य पुनरेव भूय एव वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति पूर्ववद्व्याख्येयं। तं भृगुं ह प्रसिद्धः पितोवाच। यावद्ब्रह्मणो लक्षणं निरति-शयं न भवति यावच्च जिज्ञासा न निवर्तते तावत्तप एव ते साधनं तपसा आलोचनात्मकेन तपसैव ब्रह्म जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वेनोक्तं विजिज्ञासस्व विज्ञातुमिच्छ। तपो ब्रह्म तपसो ब्रह्मावगतिहेतुत्वात्तपो ब्रह्मेति तपसः स्तुत्य-र्थमुक्तं इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः। सः भृगुः तपोऽतप्यत। अन्नस्य सूत्रात्मरूपप्राणपारतंत्र्यान्न तत्र निरपेक्षं ब्रह्मलक्षणं संभवति। प्राणस्य तु स्वातंत्र्याद्भवति तत्र ब्रह्मलक्षणमित्यादिविचारं कृतवान्। सः भृगुः तप-स्तप्त्वा एवं विचारं कृत्वा। इति द्वितीयोऽनुवाकः॥ २॥

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। प्राणेन जातानि जीवन्ति। प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुन-रेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳ होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञा-सस्व तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा॥३॥

प्राणः क्रियाशक्त्याश्रयतया प्राणशब्दलक्ष्यभूतो हिरण्यगर्भो ब्रह्मेति एवं व्यजानात् विज्ञातवान्। तत्र ब्रह्मलक्षणं योजयति प्राणादिति। प्राणात् हिर-ण्यगर्भात् व्याख्यातमन्यत्। तद्विज्ञाय लक्षणोपपत्तिभ्यां प्राणं ब्रह्मत्वेन ज्ञात्वा। तत्रापि मनःपारतंत्र्यं ज्ञानशक्तिराहित्यादिदोषं दृष्ट्वा पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति व्याख्यातं। तं होवाचेत्यादिपूर्वव-द्व्याख्येयं। सः भृगुः तपोऽतप्यत प्राणस्य मनसा निरोधदर्शनेन पारतन्त्र्यान्न तत्र ब्रह्मलक्षणं सम्भवति मनसस्तु स्वातंत्र्याज्ज्ञानशक्तिमत्त्वाद्भवति तत्र

ब्रह्मलक्षणमिति विचारं कृतवान् । सः भृगुः तपस्तप्त्वा एवं विचारं कृत्वा इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्धिज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मन आधिदैविकं समष्ट्यन्तःकरणमेव ब्रह्मत्वेन निश्चितवानित्यर्थः । तत्र ब्रह्मलक्षणं योजयति मनस इति आधिदैविकसमष्ट्यन्तःकरणात् । व्याख्यातमन्यत् । तद्विज्ञाय उक्तलक्षणोपपत्तिभ्यां मनो ब्रह्मत्वेन ज्ञात्वा । तत्रापि कर्तृपारतन्त्र्यादिदोषमवलोक्य पुनरेव वरुणं पितरमुपससारेत्यादि तपोब्रह्मेत्यन्तं पूर्ववद्व्याख्येयं । सः भृगुः तपोऽतप्यत मनसो विज्ञानरूपकर्तृपारतंत्र्यात्तत्र ब्रह्मलक्षणं न युक्तं कर्त्तरि च स्वातंत्र्येण सम्भवति ब्रह्मलक्षणमिति विचारं कृतवान् । सः भृगुः तपस्तप्त्वा एवं विचारं कृत्वा । इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तꣳ होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इति पंचमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

विज्ञानं आधिदैविकमहत्तत्त्वं ब्रह्मेति व्यजानात् विज्ञातवान् । तत्र ब्रह्मलक्षणं योजयति विज्ञानादिति । विज्ञानात् महत्तत्वादित्यादिपूर्ववद्व्याख्येयं । तद्विज्ञाय लक्षणोपपत्तिभ्यां विज्ञानं ब्रह्मत्वेन ज्ञात्वा । तत्रापि पारतन्त्र्यादि-

दोषमाशंक्य पुनरेव वरुणं पितरमुपससारेत्यादि ब्रह्मेत्यन्तं पूर्ववद्व्याख्येयं। सः भृगुः तपोऽतप्यत विज्ञानमपि ब्रह्मत्वं नार्हति। कार्य्यत्वाद्देहादिवत्परिच्छिन्नत्वात्। कर्तृरूपविज्ञानस्योदये भोक्तृरूप आनन्द एव निमित्तं भवति। अतः तत्रैव ब्रह्मलक्षणं सम्पूर्णं भवतीति विचारं कृतवान्। सः भृगुः तपस्तप्त्वा एवं विचारं कृत्वा ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति। आनन्दं प्रयंत्यभिसंविशंतीति। सैषा भार्गवी वारुणी विद्या। परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता ॥

आनंदः मायाविशिष्ट ईश्वराख्यः। सर्वैः प्रार्थ्यमानतयाऽऽनन्दरूपः ब्रह्मेत्याध्यात्मिककोशानामिवाधिदैविकानामन्नप्राणादिकोशानामप्युत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वापेक्षया क्रमेणान्तरत्वं निश्चित्य विशिष्टस्यांतरात्मत्वानुपपत्त्या कारणत्वेन लक्षितः विशुद्धानन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् विज्ञातवानित्यर्थः। तत्रापि ब्रह्मलक्षणं योजयति आनन्दादिति। आनन्दाद्ध्येव मायाविशिष्टेश्वराद्ध्येव खल्विमानीत्यादि संविशन्तीत्यन्तं पूर्ववद्व्याख्येयं। एवमन्नादिषु साकल्येन ब्रह्मलक्षणमपश्यञ्छनैः शनैरन्तरान्तरमनुप्रविश्यांतरतमं विशुद्धानन्दं ब्रह्म विज्ञातवान्भृगुः तपसैव साधनेन। तस्माद्ब्रह्मविजिज्ञासुना बाह्यकरणान्तःकरणसमाधानलक्षणं परमं तपः साधनमनुष्ठेयमिति समुदायप्रकरणार्थः। अधुना पितापुत्रसंवादं परित्यज्याख्यायिकया निष्पन्नमर्थं स्ववचनेन श्रुतिराह सैषेति। सा पूर्ववल्लया प्रकृता एषा अस्यां वल्लयां सन्निहिता भार्गवी भृगुणा विदिता वारुणी वरुणेन प्रोक्ता विद्या ब्रह्मविद्या अन्नं ब्रह्मेत्यारभ्य पूर्वपूर्वप्रहाणेनोपर्युपरि प्रवृत्ता परमे व्योमन् हृदयाकाशगुहायां परमानन्दाद्वैतस्वरूपे ब्रह्मणि प्रतिष्ठिता परिसमाप्ता ॥

उक्तब्रह्मविद्याफलमाह—

य एवं वेद प्रतितिष्ठति। अन्नवानन्नादो भवति।

महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

यः भृगुतो भिन्नोऽपि कश्चित् एवं वेद उक्तक्रमेणान्नादिषु तपसैव साधनेन ब्रह्मलक्षणयोजनया तत्रतत्र गृहीतब्रह्मत्वबुद्धिपरित्यागेन सर्वान्तरतमानन्दं ब्रह्मात्मत्वेन जानाति । स विद्वान् प्रतितिष्ठति परे ब्रह्मणि स्थितो भवति ब्रह्मैव भवतीति यावत् । उक्तविदुषो जीवन्मुक्तस्याप्यविद्यालेशवशात् द्वैताभासं पश्यतो दृष्टफलमप्याह अन्नवानिति । अन्नवान् प्रभूतान्नवान्भवति अन्नादः दीप्ताग्निर्भवति महान्भवति महत्त्वं प्राप्नोति । केन महत्त्वमित्यत आह प्रजया पुत्रादिना पशुभिः गवाश्वादिभिः ब्रह्मवर्चसेन शमदमज्ञानादिनिमित्तभूतेन ब्रह्मतेजसा महान्भवति कीर्त्या शिष्टाचारनिमित्तभूतेन यशसा महान्भवतीति क्रियानुषंगः ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

विदुषः कर्तव्याभावेप्यन्नस्तुत्यर्थं तस्य कर्तव्यमाह—

अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतं । प्राणो वा अन्नं । शरीरमन्नादं । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितं । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अन्नं व्यपकृष्टं प्राप्तं न निंद्यात् गुरुमिव निंदां मा कुर्य्यात् यदृच्छयोपपन्नं वरमवरं वाऽन्नमादरेण भुंजीतेति ब्रह्मविदो नियमाभिधानं साधकस्यानुष्ठानार्थं । तत् तस्य विदुषः व्रतम् व्रतमिवानुष्ठेयं स तु व्रतोपदेशोऽप्यन्नस्तुतये । अन्नस्य स्तुतेर्ब्रह्मोपलब्ध्युपायत्वादिति बोध्यं । एतावता ग्रंथेन वाक्यार्थज्ञाने तत्त्वंपदलक्ष्यार्थानुसंधानं मुख्यसाधनं तद्दृष्टफलं चोक्तं । इदानीं तु विचारासमर्थस्य मन्दाधिकारिणोऽन्नान्नादरूपेण प्राणाद्युपासनानि काम्यानि गौणसाधनानि विधीयन्ते प्राण इति । न चैवं सति ब्रह्मविद्याप्रकरणविच्छेदप्रसंग इति वाच्यं । काम्यानां प्राजापत्यफलसम्पादकत्वेपि निष्कामनया-

ऽनुष्ठितानां चित्तैकाग्र्यद्वारा ब्रह्मविद्याहेतुत्वेन संगतत्वात्। प्राणः पंचवृत्त्यात्मको वायुः वै प्रसिद्धः अन्नं अदनीयं शरीरमन्नादं अन्नस्य भक्षकं। तत्र शरीरे इति व्यवहितवाक्यं हेतुत्वेनाह यतः शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः। शरीरान्तःस्थितत्वेन साम्यात्प्राणेऽन्नबुद्धिः शरीरेऽन्नादबुद्धिश्च कर्तव्येत्यर्थः। एवं शरीरमन्नं प्राणोऽन्नादः यतः प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितं शरीरस्थितेः प्राणनिमित्तत्वाच्छरीरेऽन्नबुद्धिः प्राणेऽन्नादबुद्धिश्च कर्त्तव्या। तत् तस्मात् शरीरे प्राणस्य प्राणे शरीरस्य प्रतिष्ठितत्वात् एतत् उभयं शरीरं प्राणश्च अन्नमन्नादं च भवति। एवमुभयोरन्नत्वे अन्नादत्वे सति अन्नमन्ने प्रतिष्ठितं अन्नादेऽन्नादे प्रतिष्ठित इत्यर्थः सिद्धो भवति। प्राणशरीरयोरुभयोरन्नान्नादत्वगोचरमुपासनं विधत्ते स य इति। यः पुरुषः एतत् उभयमन्नान्नादरूपं प्राणं शरीरं च अन्नमन्ने अन्नमन्नादे प्रतिष्ठितं वेद उपास्ते सः उपासकः प्रतितिष्ठति शरीरप्राणात्मनैव स्थितो भवति। चिरंजीवी भवतीति यावत्। अन्नवानन्नादो भवतीत्यादि महान् कीर्त्येत्यंतं पूर्ववद्व्याख्येयं। इति सप्तमोऽनुवाकः॥ ७॥

शरीरप्राणमुभयमन्नान्नादत्वगुणकमुपासीनस्यान्नापरिहाररूपव्रतमाह—

अन्नं न परिचक्षीत। तद्व्रतं। आपो वा अन्नं। ज्योतिरन्नादं। अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितं। ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं। स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति। अन्नवानन्नादो भवति। महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन। महान् कीर्त्या॥ ८॥

अन्नं अपकृष्टमग्रे प्राप्तं न परिचक्षीत। लोके यथा शुभाशुभमन्नं दृष्ट्वा गुणदोषौ कल्पयित्वा गुणवदन्नमुपादत्ते दोषवदन्नं परिहरति तथा न परिहरेत्। भोजनपात्रे परिवेषितमपि भुक्तोच्छिष्टं न त्यजेत्। किंतु निःशेषमपि भुंजीतेति। तत् तस्योपासकस्य व्रतं नियमाभिधानं। अत्राशुभपदमन्नगतावरत्वरूपदोषपरं। न तु शास्त्रीयदोषपरं। तस्मिन्सति परिहारावश्यंभावादिति बोध्यं। एवमग्रेपि व्याख्येयं। आपो वा अन्नं ज्योतिरन्नादमित्यत्र शरीरादिसंघातान्तःप्रविष्टमेव जलं तेजश्च गृह्यते। प्राणशरीरसमभिव्याहा-

रात् । तत् तस्मात् अप्सु ज्योतिषः ज्योतिषि अपां प्रतिष्ठितत्वात् । एतत् । उभयं तेजो जलं चान्नमन्नादं च भवति । एवमुभयोरन्नत्वे अन्नादत्वे सति अन्नमन्ने प्रतिष्ठितं अन्नादोऽन्नादे प्रतिष्ठित इत्युपासकस्य फलमाह य इति । यः पुरुष एतत् उभयमन्नान्नादरूपं जलं तेजश्च अन्नमन्ने अन्नादमन्नादे प्रतिष्ठितं वेद उपास्ते सः उपासकः प्रतितिष्ठति चिरकालं स्थितो भवति । अन्नवानन्नादो भवतीत्यादिपूर्ववद्व्याख्येयं । इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्व्रतं । पृथिवी वा अन्नम् ॥
आकाशोऽन्नादः पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः ॥
आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता ॥

अब्ज्योतिषोरन्नान्नादगुणत्वेनोपासकस्य व्रतमाह अन्नं बहुकुर्वीत बह्वन्नं संपादयेदिति तद्व्रतं तस्योपासकस्य व्रतं नियमाभिधानं । एवं पृथिव्याकाशयोरपि शरीरादिसंघातेऽन्तःप्रविष्टयोरेव ग्रहणं । पृथिवी वा अन्नं आकाशोन्नादः । एवमाकाशोऽन्नं पृथिव्यन्नाद इत्यन्योऽन्यमन्नान्नादमपि बोध्यं । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः घटोदरे आकाशवत् । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता कार्य्यस्य कारणाश्रितत्वात् ॥

तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

तत् तस्मात् पृथिव्यामाकाशस्य आकाशे पृथिव्याः प्रतिष्ठितत्वात् एतत् उभयं पृथिव्याकाशं चान्नान्नादं च भवति । एवमुभयोरन्नत्वे अन्नादत्वे सति अन्नमन्ने प्रतिष्ठितं अन्नादोऽन्नादे प्रतिष्ठित इत्युपासकस्य फलमाह य इति । यः पुरुषः एतत् उभयमन्नान्नादरूपं पृथिव्याकाशं च अन्नमन्ने अन्नादमन्नादे प्रतिष्ठितं वेद उपास्ते । सः उपासकः प्रतितिष्ठति चिरकालं स्थितिं प्राप्नोति । अन्नवानन्नादो भवतीत्यादिपूर्ववद्व्याख्येयं । इति नवमोऽनुवाकः ९

पृथिव्याकाशयोरन्नान्नादगुणत्वेनोपासकस्य व्रतमाह—

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतं । तस्माद्यया

कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराद्ध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नꣳ राद्धं मुखतोऽस्मा अन्नꣳ राद्ध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नꣳ राद्धं । मध्यतोऽस्मा अन्नꣳ राद्ध्यते ॥

कंचन कंचिदपि वसतौ स्वगृहे निवासार्थमागतं । न प्रत्याचक्षीत न निवारयेत् । तद्व्रतं तत् तस्योपासकस्य व्रतं नियमाभिधानं । तस्मात् वासे दत्ते अन्नस्याप्यवश्यं देयत्वात् यया कया च विधया येन केन च प्रकारेण बह्वन्नं प्राप्नुयात् बह्वन्नसंग्रहं कुर्य्यात्। बह्वन्नसंग्रहे वसत्यर्थमागतानामप्रत्याख्यानरूपव्रतमेव हेतुमुक्त्वा विद्वदाचाररूपं हेत्वंतरमाह अराद्धीति। यस्मादन्नवन्तो विद्वांसो अस्मै अभ्यागतायाऽन्नार्थिने अन्नमराद्धि अन्नं संसिद्धं इति एवं आचक्षते कथयन्ति बुधाः । नास्तीति प्रत्याख्यानं न कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्मात् हेतोर्बह्वन्नं प्राप्नुयादिति पूर्वेण संबंधः । अन्नदानमाहात्म्यमाह एतदिति । एतद्वै वै प्रसिद्धं एतत् प्रकृतमन्नं राद्धं संसिद्धं मुखतः प्रथमे वयसि । मुख्यया वृत्त्या वा पूजापुरःसरमभ्यागतायान्नार्थिने यः प्रयच्छतीति वाक्यशेषः। तस्य किं फलं स्यादित्यत आह—मुखत इति । मुखतः पूर्वे वयसि मुख्यया वृत्त्या वा श्रद्धाभक्तिरूपयाऽस्मै अन्नदाय अन्नं राद्ध्यते यथा दत्तं तथैवोपतिष्ठत इत्यर्थः । एवं एतत्प्रकृतमन्नं राद्धं संसिद्धं मध्यतो मध्यमे वयसि मध्यमेनोपचारेण वा योऽन्नार्थिने प्रयच्छतीति शेषः । मध्यतो मध्यमे वयसि मध्यमोपचारेण वा अस्मै अन्नार्थिने अन्नं राद्ध्यते यथा दत्तं तथैव संसिद्ध्यतीत्यर्थः ॥

एतद्वा अन्ततोऽन्नꣳ राद्धं । अन्ततोऽस्मा अन्नं राद्ध्यते ॥ १ ॥

एतदन्नं राद्धं संसिद्धं अंततोंऽते वयसि जघन्यसत्कारेण वा । योऽन्नार्थिने प्रयच्छतीति वाक्यशेषः । अस्मै अन्नदाय अंततोंऽते वयसि जघन्यसत्कारेण वा अन्नं राद्ध्यते सिद्धं भवति ॥ १ ॥

कस्येदं फलं भवतीत्यत आह—

य एवं वेद । क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति

**प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पा-
दयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः
समाज्ञाः ॥ २ ॥**

यः पुरुषः एवं यथोक्तप्रकारेणान्नमाहात्म्यं तद्दानफलं च वेद जानाति तस्यैव यथोक्तफलं भवतीत्यर्थः । इदानीं ब्रह्मण उपासनाप्रकारमाह क्षेम इति । क्षेमः प्राप्तस्य परिरक्षणं। वाचि वागिन्द्रिये क्षेमरूपेण ब्रह्म स्थितं इति एवं उपास्यं । योगक्षेम इति प्राणापानयोः। योगोऽप्राप्तस्य प्राप्तिलक्षणः। योग-रूपेण प्राणे ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यं । क्षेमरूपेणापाने ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्य-मित्यर्थः। हस्तयोः कर्म्मरूपेण ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यं । गतिरितिपादयोः पादयोर्गतिरूपेण ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यं । पायौ गुदे विमुक्तिरिति विसर्ग इति एवं रूपेण ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यं । इति उक्तलक्षणाः मानुषीः मनुष्येषु भवाः मानुष्य आध्यात्मिक्यः समाज्ञाः आध्यात्मिकान्युपासना-नीत्यर्थः ॥ २ ॥

**अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्यु-
ति । यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु ।
प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे ॥ ३ ॥**

अथ आध्यात्मिक्युपासनाकथनानंतरं दैवीः दैव्यः देवतासम्बन्धिन्यः उपासना उच्यन्ते इति शेषः । तृप्तिरिति वृष्टौ वृष्टेरन्नादिद्वारा तृप्तिहेतुत्वा-द्ब्रह्मैव तृप्तिरूपेण वृष्टौ प्रतिष्ठितमित्युपास्यमित्यर्थः । बलमिति विद्युति । तडिति बलमित्याकारेण ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यं । यश इति यशोरूपेण पशुषु गवादिषु ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यं । ज्योतिरिति प्रकाशरूपेण नक्षत्रेषु तारकेषु ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यं । प्रजातिः पुत्रादिसन्ततिः । अमृतं पुत्र-जन्मना पितृऋणविमोक्षद्वारा पितुरमृतत्वप्राप्तिरत्रामृतपदेन विवक्षिता । आनन्दः स्त्रीसंपर्कजन्यं सुखं । यत एतत्त्रयमुपस्थहेतुकं तस्मादुपस्थे शिश्ने प्रजात्यादिरूपेण ब्रह्म प्रतिष्ठितं इति एवं उपास्यं । इदमुपासनं विमुक्तिरिति पायाविव्यत्र द्रष्टव्यं । आध्यात्मिकत्वात् । यद्वा उपस्थानन्दस्य देवमनुष्यसा-धारण्येपि देवेषूपस्थसुखप्राचुर्य्याद्दैवीष्वस्या गणना कृतेति बोध्यं ॥ ३ ॥

सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान्भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान्भवति ॥४॥

सर्वमित्याकाशे आकाशे सर्वरूपेण ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । तत् ब्रह्माभिन्नमाकाशं प्रतिष्ठा सर्वाश्रयमित्युपासीत ध्यायेत् । प्रतिष्ठागुणोपासनात् प्रतिष्ठावान्भवति । अन्नपानादिभिः स्थितिमान्भवतीत्यर्थः । एवं पूर्वद्वितीयमंत्रोक्तवागाद्युपासनेष्वपि क्षेमादिगुणेन ब्रह्मोपासनात् क्षेमादिमान् भवतीति द्रष्टव्यं । तं यथायथोपास्ते तदेव भवतीति वचनात् । तन्महः इत्यत्र तच्छब्देन ब्रह्मोच्यते । तथा च वार्तिकं—'तद्ब्रह्म मह इत्येवमुपासीत ततः फलम्' इत्यादि । तत् ब्रह्म महः महत्त्वगुणवदित्येवमुपासीत ध्यायेत् । महान्भवति प्रजादिभिः समृद्धो भवति । तत् ब्रह्म मनः मननगुणवदित्युपासीत । तत्फलमाह मानवान्भवति मनने समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

तन्नम इत्युपासीत । नमस्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान्भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्य्येणं म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः ॥ ५ ॥

तत् ब्रह्म नमः नमनगुणवदित्येवमुपासीत । अस्मै उपासकाय कामाः काम्यंत इति कामाः भोग्या विषयाः नमस्यन्ते प्रह्वीभवन्ति । तत् प्रकृतं ब्रह्म ब्रह्म विराडात्मकमित्येवमुपासीत । तत्फलमाह ब्रह्मवान्भवति स्थूलभोगसाधनवान् विराड्ब्रह्मगुणवान्वा भवतीत्यर्थः । ब्रह्मणः मायोपाधिकस्य तत्स्वरूपतयोक्तमाकाशं परिमरः परिम्रियन्ते लीना भवन्त्यस्मिन्निति परिमरः परिमरत्वगुणकमाकाशमित्युपासीत । एनं उक्तोपासकं द्विषन्तः द्वेषं कुर्वन्तः सपत्नाः शत्रवः परिम्रियन्ते परितो मृता भवन्ति । ये चाप्रिया अद्विषन्तः भ्रातृव्याः शत्रवस्तेपि च परिम्रियन्ते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं प्राणो वा अन्नं शरीरमन्नादमित्यारभ्याकाशांतस्य कार्य्यस्यैवोपासनजातं मंदाधिकारिविषयमध्यारोपदशायामुक्तं । ततश्च प्रत्यगात्मोपाधिभूता-

नामेव प्राणशरीरादीनां भोगसाधनत्वरूपमन्नत्वं भोक्तृत्वरूपमन्नादत्वं चोक्तं तथा च कार्य्यविषय एव भोग्यभोक्तृत्वरूपः संसारः नत्वात्मविषयः । आत्मनि तु संसारो भ्रान्त्योपचर्य्यते इत्यपवाददृष्टिमभिप्रेत्याह—

स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ।
स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्न-
मयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमु-
पसङ्क्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य ।
एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतमान-
न्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमांल्लोकान् कामा-
न्नी कामरूप्यनुसंचरन् । एतत्साम गायन्नास्ते ॥ ६ ॥

सः गुहानिहितवाक्येनोक्तः यः आकाशादिकार्य्यं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टः अयमपरोक्षः प्रत्यगात्मा पुरुषे शरीरे व्यष्ट्युपाधौ वर्तते । यश्च प्रकृतः असौ विद्वत्प्रत्यक्षः परमानन्दात्मा आदित्ये आदित्यमण्डले वर्तते । सः द्विविधत्वेनोक्तश्चेतनः एकः वस्तुतो भेदरहित इत्यर्थः । यः पुरुषः एवंवित् जीवात्मपरमात्मनोरभेदवित् सः विद्वान् अस्माल्लोकात्प्रेत्य दृष्टादृष्टेष्टविषयजातादुपरतो भूत्वा एतं अन्नरसविकारेणोक्तं अन्नमयं स्थूलदेहं आत्मानं भ्रान्त्यात्मत्वेन गृहीतं उपसङ्क्रम्य बाधित्वा । एतं अन्नमयादान्तरत्वेनोक्तं प्राणमयं वायुविकारमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं प्राणमयादान्तरत्वेनोक्तं मनोमयं संशयात्मकवृत्तिमदन्तःकरणमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एतं मनोमयादान्तरत्वेनोक्तं विज्ञानमयं निश्चयात्मकवृत्तिमदन्तःकरणमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं विज्ञानमयादान्तरत्वेनोक्तमानन्दमयं निद्राऽऽत्मकसुखानुभवरूपमात्मानमुपसङ्क्रम्य । एवं पूर्ववद्व्याख्येयं सर्वत्र । कामान्नी कामतोऽन्नमस्येति कामान्नी । कामरूपी कामतो रूपाण्यस्येति कामरूपी सन् इमान् शास्त्रप्रसिद्धान् लोकान्भूरादीन् अनुसञ्चरन् आत्मत्वेनानुभवन् एतत् प्रकृतं ब्रह्म साम समत्वात्साम सर्वाभिन्नरूपं । तद्विज्ञानफलं चातिशयेन कृतार्थतारूपं गायन् लोकानुग्रहार्थं प्रख्यापयन् आस्ते तिष्ठतीति सम्बन्धः । एतेन सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्यस्य फलवाक्यस्यार्थो विवृतः ॥ ६ ॥

सामगानप्रकारमाह—

हा३वु हा३वु हा३ वु। अहमन्नमहमन्नमहमन्नं।
अहमन्नादो३ऽहमन्नादो३ऽहमन्नादः॥

हावुशब्दो विस्मयार्थः। अभ्यासस्तु तत्रातिशयद्योतनार्थः। तथा च अद्वैत आत्मा निरंजनोपि सन् अहमेवान्नं भोग्यरूपमस्मि। अहमेवान्नादो भोक्तृरूपोऽस्मीति हावु महानाश्चर्य्योऽस्तीत्यर्थः॥

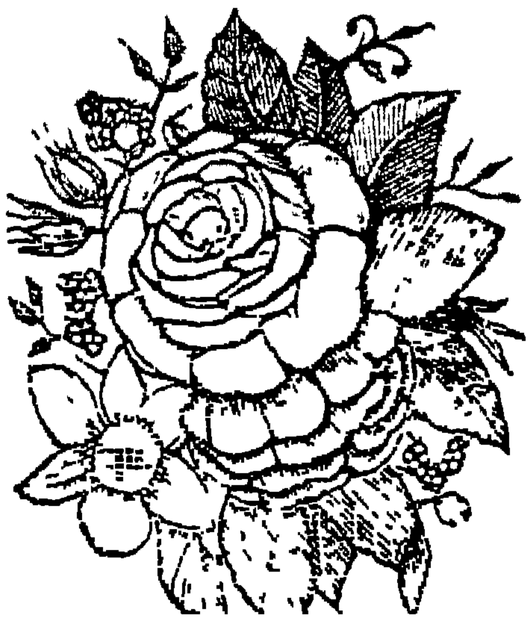
अह॰ श्लोककृदह॰ श्लोककृदह॰ श्लोककृत्।
अहमस्मि प्रथमजाऋता ३ स्य पूर्वं देवेभ्योऽमृत-
स्य ना ३ भायि। यो मा ददाति स इदेवमा३वाः
अहमन्नमन्नमदन्तमा३द्मि। अहं विश्वं भुवनम-
भ्यभवां ३ सुवर्णज्योतिः। य एवं वेद। इत्युप-
निषत्॥ ७॥ इति दशमोऽनुवाकः॥ १०॥

किञ्च अहं श्लोककृत् अचेतनानामनेकेषां देहेन्द्रियादिरूपाणां श्लोककृत् संघातकर्त्ताऽहमेवास्मीत्यपि महान् विस्मयोऽस्ति। त्रिरुक्तिस्तु सर्वत्र विस्मयाऽतिशयद्योतनार्था। किञ्च ऋतस्य सत्यस्य मूर्त्तामूर्त्तस्य जगतः प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नः हिरण्यगर्भोऽहमस्मि भवामि। देवेभ्यः पूर्वं हिरण्यगर्भोत्पत्त्यनंतरमिन्द्रादिदेवेभ्यः पूर्वमेवोत्पन्नो विराट् पुरुषश्चाहमस्मीत्यर्थः। अमृतस्य अमृतत्वस्य नाभायि नाभिर्मध्यमहमस्मि मुमुक्षूणां प्राप्तव्यं यदमृतं तन्मत्स्वरूपमेव। मम परमानन्दस्वरूपत्वादित्यर्थः। यः पुरुषः मा मां अन्नरूपं ददाति अन्नार्थिभ्यः प्रयच्छति सः अन्नदाता इत् इत्थमेवमविनष्टं यथा स्यात्तथा मा मां आवाः अवति दातुरन्नवृद्धिर्भवतीत्यर्थः। यस्तु अन्नमर्थिभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते तमन्नमदन्तं अन्नं भक्षयन्तं पुरुषं अहमन्नं अहमेवान्नरूपः सन् अद्मि भक्षयामि। विश्वं समस्तं भुवनं भूरादिलोकजातं अहमभ्यभवां अभिभवामि संहर्तृरुद्ररूपेणाहमेव संहरामीत्यर्थः। सुवर्नज्योतिः नशब्द इवार्थः। सुवः न आदित्यइव ज्योतिः असदीयचैतन्यप्रकाशोऽस्तीत्यर्थः। इति इयं वल्लीद्वयेन निरूपिता उपनिषत् परमात्मज्ञानं यः कश्चिदन्योपि एवं भृगुवदुक्ततपआदिसाधनैः वेद सम्पादयति तस्याप्युक्तफलं ब्रह्मभावापत्तिलक्षणं भवतीत्यर्थः॥ ७॥ इति दशमोऽनुवाकः॥ १०॥

सहनाववत्वित्यादिशांतिपाठः ॥ इति तैत्तिरीयोपनिषत् ॥

तत्र तावत् शिक्षावल्याः प्रारम्भात् पूर्वं शन्नोमित्र इत्यादिशांतिपाठस्य व्याख्या कृता । ततश्च द्वितीयब्रह्मानन्दवल्या आरंभात्पूर्वं सहनाववत्वित्यादिशांतिपाठस्य व्याख्या कृता तथैवात्र भृगुवल्यंतेपि शांतिद्वयपाठस्य व्याख्यावगन्तव्या ॥

इति श्रीमदुदासीनवर्य्यामरदासपदपद्ममकरन्दतृप्तमानसेन श्रीमदमरदासाख्येन विदुषा विरचिता तैत्तिरीयोपनिषद्व्याख्या उपनिषन्मणिप्रभा समाप्तिं गता ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः

अथ ऐतरेयोपनिषत् ।

मणिप्रभाव्याख्यासमलंकृता ।

ॐ यत्राध्यस्तमिदं सर्वं रज्ज्वामुरगवज्जगत् ।
तं वन्दे परमात्मानं कृष्णनामभृतं परम् ॥ १ ॥

ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषदि पूर्वोक्ताध्यायत्रयेण प्राणोपासना प्रपञ्चिता । कर्मकाण्डोक्तैः कर्मभिरुपासनया च शुद्धान्तःकरणस्य तत एव साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य ब्रह्मविद्याऽधिकारिणो ब्रह्मस्वरूपावस्थानलक्षणमोक्षसिद्धये वक्ष्यमाणाध्यायत्रयेण केवलात्मविद्यारभ्यते—

ॐ । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ॥

'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते' इति स्मृतौ आत्मशब्दार्थ उक्तः । एवं स्मृत्युक्त आत्मा द्विविधः व्यवहारविशिष्टः केवलश्चेति । व्यवहारोपि त्रिविधः जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिश्चेति । तत्र सुषुप्तावयं जीवः स्वोपाधिविलये सति परमानन्दरूपं ब्रह्म यत् यस्मादाप्नोति प्राप्नोति तस्मादात्मेति स्मृत्युक्तं प्रथमात्मशब्दनिर्वचनं द्रष्टव्यं । तथा च कैवल्योपनिषदि श्रूयते—सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेतीति । अस्यायमर्थः । सुषुप्तिकाले आनन्दभोगावसरे सकले विलीने निखिले विशेषविज्ञाने स्वकारणे लयं गते तमोऽभिभूतः अज्ञानावृतः सुखस्वरूपमेति आनन्दात्मस्वरूपं गच्छतीत्यर्थः । स्वप्नावस्थायामयं जीवो जागृतिस्थपदार्थवासनाः यत् यस्मादादत्ते गृह्णाति तस्मादात्मेति द्वितीयमात्मशब्दनिर्वचनं । तथाच वाजसनेयिन आमनन्ति—स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा

प्रस्वपितीति । अस्यायमर्थः । स प्रकृतात्मा यत्र यस्मिन्काले प्रस्वपिति प्रकर्षेण वागादिबाह्यकरणोपरतिकालीनेन्द्रियाऽजन्यविषयगोचरापरोक्षांतःकरणवृत्त्यवस्थारूपं स्वप्नमनुभवति तदाऽस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य कथंभूतस्य सर्वावतः सर्वा भूतभौतिकमात्रा अध्यात्मादिविभागयुक्ता विद्यन्तेऽस्येति सर्ववान् तस्य सर्वावतः छान्दसो दीर्घः । यद्वा सर्वरक्षकस्य मात्रां लेशरूपां वासनाऽऽत्मिकामुपादाय गृहीत्वा स्वयमात्मैव जाग्रद्देहं तदभिमानं च विहत्य निःसम्बन्धमापाद्य स्वयं स्वयमेव स्वकर्मानुसारेण स्वप्नदेहं प्रातिभासिकं निर्माय निष्पाद्य स्वेनात्मीयेन भासा दीप्त्या वासनोपादानलक्षणांतःकरणवृत्तिप्रकाशरूपेण स्वेन ज्योतिषा आत्मज्योतिषाऽलुप्तदृक् स्वभावेन निर्मितं वस्तु विषयीकुर्वन्प्रस्वपितीत्यर्थः । यत् यस्मादिह जाग्रदवस्थायां चक्षुरादीन्द्रियैर्बाह्यान् रूपादिविषयानत्ति भुंक्ते तस्मादात्मेति तृतीयमात्मशब्दार्थनिर्वचनं । तत्रापि कैवल्यश्रुतिः–स्त्रियाऽन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेतीति । अस्यायमर्थः । स्त्रियाऽन्नपानादिविचित्रभोगैः स्त्रियो मनोऽनुकूला युवतयोऽन्नपाने मनोऽनुकूले आदिशब्देन स्थानाऽऽच्छादनादीनि मनोऽनुकूलानि तैः स्त्र्यन्नपानादिभिर्विचित्रैर्भोगैः । स्त्रियेति छांदसम् । स एव मायापरिमूढ एव नत्वन्यः । जाग्रज्जागरणमिन्द्रियैर्बाह्यविषयोपलब्धिरूपं कुर्वन्परितृप्तिं सर्वतो विषयसुखजां तृप्तिमेति गच्छति सुखं दुःखं च प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमुपाधिविशिष्टस्यात्मनोऽवस्थात्रयमुपजीव्य निर्वचनत्रयमुक्तं । इदानीं केवलात्मपरस्यात्मशब्दस्य निर्वचनमुच्यते । यत् यस्मादस्यात्मनो भावः स्वरूपविशेषः सन्ततः परिच्छेदरहितः तस्मादतति सातत्येन सर्वत्र संगच्छतीत्यात्मेति चतुर्थमात्मशब्दार्थनिर्वचनं । तथा च तैत्तिरीये श्रूयते–सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति । अत्रानन्तपदेन देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्यमुक्तं । तथा सति केवलात्मा चात्र प्रतिपिपादयिषितः । एक एवेत्युपक्रमे सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानं ब्रह्मेति सर्वस्य प्रत्यगात्मब्रह्मणि कल्पितत्वप्रतिपादके उपसंहारे च केवलात्मप्रतिपादनात्, अमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदिति फलवचनाच्च मध्ये स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिति परामर्शान्मानान्तराविषयत्वेनापूर्वत्वावगमात्, सृष्ट्याद्युक्तेरर्थवादस्य सत्वाच्च, स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा

प्रापद्यतेति प्रवेशवचनस्य, तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना इति जाग्रदाद्यवस्था-त्रयस्य स्वप्नत्वेन मिथ्यात्ववचनस्य चोपपत्त्यभिधानस्य सत्त्वाच्चेति । वैशब्दोऽवधारणे । इदं सर्वजनैः प्रत्यक्षादिप्रमाणैः प्रतीयमानं जगत् अग्रे सृष्टेः प्राक् आत्मा वै आत्मैव आसीत् अभवत् नतु तत्कार्य्यभूतं नामरूपात्मकं जगदासीत्। यथा लोके मृत्कार्य्यघटशरावाद्युत्पत्तेः पूर्वं मृदेवास्ति नतु घटादिकार्य्यं। तथापि मृद्गोचरशब्दप्रत्ययौ विद्येते। तथाऽत्रापि प्रसक्तौ शब्दप्रत्ययावपि वैशब्देन व्यावर्त्येते। देहेन्द्रियादीनामभावेन जिह्वानिष्पाद्यशब्दस्य मनोनिष्पाद्यप्रत्ययस्य च सुतरामभावात्। न चेदमात्मा वा आसीदिति सामानाधिकरण्यश्रवणेन नीलमुत्पलमितिवत् वैशिष्ट्यस्य प्रतिभानादात्मकेवलत्वासिद्धिरिति वाच्यं। यश्चोरः सः स्थाणुरेवेतिवत् यज्जगत्त्वेनेदानीं प्रतिभासते तज्जगन्न भवति किंत्वात्मैवेति बाधायामपि सामानाधिकरण्योपपत्तेः। न चैवमप्यग्र आसीदिति पूर्वकालवचनमनर्थकं अद्याप्यात्माद्वैतस्य जगन्मिथ्यात्वस्य च सुवचत्वादिति वाच्यम्। इदमात्मैव भवतीत्युक्ते प्रत्यक्षविरोधान्न सहसाऽर्थग्रहणं स्यात् प्रागेवेति बोधिते तु तन्न्यायेनेदानीमपि तथेति स्वयमेव ज्ञास्यतीत्याशयेन पूर्वकालोक्त्युपपत्तेः। यद्वा 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' 'तम आसीत्' इत्यादिवाक्यान्तरेषु जगतो मायामयत्वमुक्तं। इह त्वात्मरूपत्वमिति श्रुत्योर्विरोधपरिहाराय वाक्यान्तरेषु आत्मपदं इह त्वव्याकृतपदमुपसंहियते। तथा चेदमग्रेऽव्याकृतमासीदव्याकृतं चात्मैवेत्यर्थपर्य्यवसानेन परिणममानाऽविद्याऽधिष्ठानतयाऽऽत्मनो विवर्तोपादानत्वं जगतो मिथ्यात्वं च सिद्ध्यति। तथा चेदानीं जगतोऽव्याकृतावस्थाविरहादग्र इत्यस्य न वैयर्थ्यं। यद्वा इदमग्र आत्मैवासीदित्यंशेन कार्य्यस्य प्राग्रूपंमानांतरसिद्धमनूद्य एक एव नान्यत्किञ्चनेत्यनेनात्मनोऽखंडैकरसत्वं विधीयत इति न कस्यापि वैयर्थ्यं। मानान्तरं तु उत्पत्तिप्राक्कालीनमिदं जगत्सोपादानं सकर्तृकं च कार्य्यत्वात् घटादिवदित्यादिरूपं बोध्यम्। नहि कर्त्रुपादानयोर्भेदोऽस्ति गौरवप्रसंगात्। एवमुक्तात्मनोऽखण्डैकरसत्वमेकादिशब्दैः स्पष्टीक्रियते। यथा लोके वृक्षादौ स्वगतः सजातीयो विजातीयश्चेति त्रिविधो भेदो दृश्यते। तत्र स्कंधशाखापत्रादिप्रतियोगिको वृक्षस्य स्वगतभेदोऽस्ति। वृक्षान्तरप्रतियोगिकः सजातीयः। पाषाणादिप्रतियोगिको विजातीयश्च। एवमात्मनोपि भेदत्रयप्रसक्तौ

एकशब्देन स्वगतभेदो व्यावर्त्यते । तथा च एकः स्वगतभेदरहित इत्यर्थः । एवकारेणात्मान्तरो व्यावर्त्यते । योऽयमेकः सएव न त्वन्यः कश्चित्सजातीयोऽस्तीत्यर्थः ।

विजातीयभेदं व्यावर्त्तयति—

नान्यत्किंचन मिषत् ॥

अन्यत् प्रकृतात्मनो विलक्षणं किञ्चन किञ्चिदपि वस्तु न मिषत् धातूनामनेकार्थत्वान्नासीदित्यर्थः । न च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाय स्वीकृताया मायाशक्तेः पुरापि सत्वात्कथं विजातीयनिषेध इति वाच्यं । आत्मशक्तित्वेनावस्तुत्वेन च मायायाः पृथग्गणनाऽयोग्यत्वात् । यद्वा मिषत् सव्यापारं नासीत् । तथा च निर्व्यापारस्य परिणाम्युपादानस्य सत्वेपि न क्षतिः । यद्वा मिषत् स्वतःसत्ताकं नासीत् तथा चाग्रेऽधिष्ठानसत्ताकस्य सत्त्वेपि न क्षतिः । न च कालस्यापि सृष्ट्यंतर्भावात्कालवाचकोऽग्रशब्दोऽनुपपन्न इति वाच्यं । प्राक्काले घटशरावादिकं मृदेवासीदित्यादिवाक्येषु कालसम्बन्धेनैव बोधनस्य प्रसिद्धत्वेनाऽत्रापि तथैव बोधयितुं कालसम्बन्धारोपोपपत्तेः । दीपिकायां तु पररीत्या परो बोधनीय इति न्यायेन परमते कालस्य नित्यत्वेन प्रागपि विद्यमानत्वात्तद्रीत्या कालसम्बन्धोपपत्तिरित्युक्तम् । न चात्मा वा आसीदिति सत्तावैशिष्ट्यमेव प्रतीयते कर्तुः क्रियाश्रयत्वादिति वाच्यम् । सविता प्रकाशत इत्यादौ कर्तृवाचिप्रत्ययस्य साधुत्वमात्रार्थत्वेन लक्षणयाऽभेदार्थकत्वेन वा सवितुः प्रकाशरूपत्वप्रत्ययवदात्मन एव सद्रूपत्वप्रतीतेः आत्मातिरिक्तसत्ताजात्यभावाच्च ॥

एवं सूत्रितमात्मनोऽखंडैकरसत्वं साधयितुमुपक्षिप्तं जगतो मिथ्यात्वमध्यारोपापवादाभ्यां दृढीकर्तुमध्यायशेषः । तत्रापि स जातो भूतानीत्यतः प्राक्तनोग्रंथोऽध्यारोपार्थः । तत्प्रभृति ग्रंथोऽपवादार्थः । तत्रापि वाचारम्भणन्यायेनात्मातिरिक्तस्य विकारस्य मृषात्वं वक्तुं सृष्टिवाक्यं । तत्र स्रष्टुरात्मनः संभावितं चेतनत्वं दृढीकर्तुमीक्षणमाह—

स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥ १ ॥

सः 'आत्मा वा' इत्यनेन सूचितः परमेश्वरः एकः सन्नीक्षत इच्छां कृतवान् । नन्वेकस्याखण्डस्य कथमीक्षणमुपपद्यते साधनाभावादित्याशंक्य न तस्य

साधनापेक्षेत्यभिप्रेत्य एकः सन्नपि परमेश्वरः सर्वज्ञस्वरूपत्वादीक्षत इति युक्तमुक्तं। ईक्षत इत्यत्राडागमाभावश्छांदसः। ईक्षणस्वरूपमेवाह लोकान्नु सृजा इति। नुशब्दो वितर्कार्थे। लोकान् प्राणिकर्मफलभोगस्थानभूतान् पृथिव्यादीन् सृजै अहं सर्जनं करवाणीतीक्षणं कृतवानित्यर्थः॥ १॥

स इमाँल्लोकानसृजत। अंभो मरीचीर्मरमापो-
ऽदोंऽभः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठांऽतरिक्षं मरी-
चयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः॥ २॥

सः परमेश्वरः एवं ईक्षणं कृत्वा इमान् वक्ष्यमाणलोकानम्भःप्रभृतीन् प्राणिनां कर्मफलभोगस्थानान् असृजत सृष्टवान्। यद्यपीह त्वात्मा वा इदमेक एवासीदिति केवलात्मतत्वं प्रकृतं तथापि निर्विकारस्य जगद्भावापत्त्यसम्भवेन 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं' 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुत्यंतराभ्यां मायाशक्तिरप्यत्रार्थादुक्तेति द्रष्टव्यम्। यद्यपि लोकान्नुसृजा इति ईक्षणमात्रश्रवणेन कुलालवन्निमित्तकारणत्वमेव प्रतीयते नतूपादानत्वं। तथापि सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति शाखान्तरगतस्वबहुभवनबोधकवाक्यस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्रोपसंहारादुपादानत्वमपि सिद्ध्यति। तथा च भगवता व्यासेनोक्तं—'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्'इति। अस्यायमर्थः। अयं परमात्मा प्रकृतिरुपादानकारणं चकारान्निमित्तत्वं चापि भवति कुतः प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्येकात्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा। यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादिति दृष्टान्तश्च। तयोः प्रतिज्ञादृष्टान्तयोः सामंजस्यादिति। स्रष्टव्यानां लोकानां भौतिकत्वेन भूतोत्पत्तिव्यतिरेकेण तेषामुत्पत्त्यसंभवाद्भूतसृष्टिरप्यत्रोपसंहरणीया। सा च तैत्तिरीये आम्नायते—'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽभ्द्यः पृथिवी' इति। कान् लोकानसृजत इत्याकांक्षायां स्वस्वनाम्ना तान्निर्दिशति अंभोमरीचीर्मरमाप इति। आकाशाद्युत्पत्तिक्रमेणाण्डमुत्पाद्याम्भः मरीचीः मरं आप इति नामकान् लोकानसृजतेत्यर्थः। अंभआदिशब्दानां लोकेष्वप्रसिद्धत्वादतः स्वयमेव श्रुतिस्तान्शब्दान् व्याचष्टे अदोंऽभ इति। दिवं परेण

णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशः। त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयः। हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनस श्चंद्रमाः। नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपान्मृत्युः। शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः॥ ४॥ इति प्रथमः खंडः॥

तं विराट्पुरुषं अभ्यतपत् तच्छ्रद्धतद्धतेंद्रियतत्तदभिमानिदेवतासृष्ट्यर्थं परमेश्वरः पर्य्यालोचितवान्। अभितप्तस्य अभितो विचारितस्य तस्य विराट्पिण्डस्य मुखं मुखाकारच्छिद्रं निरभिद्यत विदारितमभूत् यथाण्डं पक्षिसर्पादीनां पक्वमंडं येन प्रकारेण निर्भिन्नं भवति तद्वत्। मुखात् मुखाकारछिद्रात् वाग् वागिन्द्रियं निष्पन्नमिति शेषः। यद्यपि वागादिकरणजातमपञ्चीकृतभूतकार्य्यं न मुखादिगोलककार्य्यं तथापि मुखाश्रये तदभिव्यक्तेः मुखाद्वागित्युक्तमिति भावः। वाचः वागिन्द्रियात् अग्निः लोकपालो वागधिष्ठात्री देवता निष्पन्ना। एवमुत्तरपर्य्यायेष्वपि छिद्रेन्द्रियदेवतानां चोत्पत्तिर्व्याख्येया। तथा नासिके नासाछिद्रे निरभिद्येतां अजायेतां नासिकाभ्यां प्राण इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणवृत्तिसहितं घ्राणेन्द्रियमुच्यते तथा च नासिकाभ्यां घ्राणेन्द्रियमजायतेति शेषः। प्राणाद्वायुः घ्राणेन्द्रियाद्वायुरूपदेवताऽजायत। अक्षिणीछिद्रे निरभिद्येतां अजायेतां। अक्षीभ्यां उक्तछिद्राभ्यां चक्षुः चक्षुरिन्द्रियमजायतेति शेषः। चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियादादित्यः सूर्य्यो देवताऽजायत। कर्णौ कर्णछिद्रौ निरभिद्येतां अजायेतां कर्णाभ्यां उक्तकर्णछिद्राभ्यां श्रोत्रं श्रोत्रेंद्रियं अजायतेति शेषः। श्रोत्राद्दिशः श्रोत्रेन्द्रियाद्दिग्देवताऽजायत। त्वक् त्वग्गोलकं चर्म निरभिद्यत त्वचो त्वग्गोलकात् लोमानि लोमशब्देन लोमाधारभूतत्वङ्निष्ठं स्पर्शनेन्द्रियमुच्यते तदजायत। लोमानीत्यत्र बहुवचनं छांदसं। लोमभ्यः लोमाधारस्पर्शनेन्द्रियादोषधिवनस्पतयः ओषध्यादिशब्देन तदधिष्ठात्री वायुदेवतोच्यते। हृदयशब्दस्यान्तःकरणार्थत्वदर्शनान्मनः शब्देनापि तस्यैवाभिधाने पौनरुक्त्यमित्याह—हृदयमिति। हृदयं अष्टदलं हृदयकमलं निरभिद्यत। अजायत हृदयात् हृदयकमलान्मनः अंतःकरणमजायतेति शेषः। मनसोऽन्तःकरणात्तदधिष्ठात्री चन्द्रमा देवता निरभिद्यतेति

पूर्वेणान्वयः । नाभिः गुदमूलं नाभ्याः गुदच्छिद्रात् अपानः अपानसंबंधि पाय्विन्द्रियं अपानात् पाय्विन्द्रियात् मृत्युः पाय्वधिष्ठात्री देवता यमः निरभिद्यत अजायत। शिश्नं प्रजननोपस्थेन्द्रियगोलकं निरभिद्यत शिश्नात् उपस्थेन्द्रियगोलकात् रेतः वीर्य्यविसर्गनिमित्तभूतमुपस्थेन्द्रियं रेतसः उपस्थेन्द्रियात् आपः अप्शब्देन तल्लक्षितपञ्चभूतोपाधिकः प्रजापतिरधिष्ठात्री देवता निरभिद्यतेति पूर्वेणान्वयः । एवं सर्वत्र पर्य्यायेषु गोलकं इन्द्रियं देवता चेति त्रयं क्रमेण निर्भिन्नमुक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं पूर्वखण्डे समष्टीनामिन्द्रियाणां तदभिमानिदेवतानां च सृष्टिरुक्ता । इदानीं तासां देवतानां भोगयोग्याल्पदेहसृष्टिं व्यष्टिदेहेषु भोगार्थं देवतानां व्यष्टिरूपेण प्रवेशं च विवक्षुस्तदुपोद्घातत्वेन क्षुत्पिपासयोः सृष्टिं दर्शयति—

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महत्यर्णवे प्रापतंस्तमशनायापिपासाभ्यामन्ववार्जत्ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥ १ ॥

ता एताः उक्तलक्षणाः इंद्रियतदभिमानिदेवताः अग्न्यादयः सृष्टा ईश्वरेणोत्पादिताः सत्यः अस्मिन् पूर्वोक्ते महत्यर्णवे समुद्रवदत्यंतविस्तृते ब्रह्मांडरूपे विराड्देहे प्रापतन् प्रकर्षेण पतिता अभूवन् । तं पूर्वोक्तं स्थानकरणदेवतोत्पत्तिबीजभूतं पुरुषं प्रथमोत्पादितं विराट्शरीरं । अशनायापिपासाभ्यां क्षुत्तृषाभ्यां अन्ववार्जत् अनुगमितवान् संयोजितवानित्यर्थः । अल्पदेहसृष्टिमाह ता एनमिति । तास्ततोऽशनायापिपासाभ्यां पीड्यमाना इंद्रियतदभिमानिदेवताः एनं स्वस्रष्टारं पितामहं परमेश्वरं अब्रुवन् उक्तवत्यः । तदुक्तिमाह भोः परमेश्वर नः अस्मभ्यं आयतनं शरीरं प्रजानीहि विधत्स्वावधारय संपादयेति यावत् । यस्मिन् शरीरे प्रतिष्ठिताः स्थिताः अन्नं भोग्यरूपं अदाम भक्षयाम इति एनमब्रुवन्निति पूर्वेणान्वयः। तासामयमाशयः अत्यन्तविस्तीर्णोऽयं विराड्देहः अस्माकं भोगयोग्यो न भवति यतोऽतिप्रौढं विराड्देहमापूर्य तत्र स्थातुं वयमसमर्थाः एतद्देहपर्य्याप्तमन्नं च वयं संपादयितुं न क्षमाः अतो यस्मिन्नल्पशरीरे स्थिताः सत्यः वयं देहपर्य्याप्तमन्नं संपाद्यात्तुं शक्ता भवामः तादृशं व्यष्टिशरीरं सृजेति ॥ १ ॥

एवमुक्त ईश्वरः—

ताभ्योगामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति । ता-
भ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥ २॥

ताभ्यः देवताभ्यः गां गवाऽऽकृतिविशिष्टं पिण्डं आनयत् पञ्चभूतेभ्यः समु-द्धृत्य दर्शितवान् ताः देवताः गवाऽऽकृतिं दृष्ट्वा अब्रुवन् उक्तवत्यः नोऽस्माकं अयं गोपिण्डः न वै अलं भोगक्षमो नैव भवति गोशरीरस्योपरिदंतानामभा-वेन दूर्वादिमूलस्योत्खातुमशक्यत्वे उपभोगासमर्थत्वादतोऽन्यं देहं उभयतो-दन्तवन्तं सृज इति एवमब्रुवन्निति योजना । एवं गोशरीरे प्रत्याख्याते सति ताभ्यः देवताभ्यः अश्वमानयत् पञ्चभूतेभ्योऽश्वशरीरं समुद्धृत्य आनीतं दर्शितवान् । ताः देवताः अश्वाकृतिं दृष्ट्वा इति एवं अब्रुवन् उक्तवत्यः अश्वशरीरस्योभयतोदंतवत्त्वेनोक्तदोषाभावेऽपि पशुत्वेन विवेकायोग्यत्वादयं अश्वदेहोपि नोऽस्माकं न वै अलं विवेकज्ञानाभावाद्भोगाय पर्य्याप्तो नैव भवति । गवाऽश्वशरीरग्रहणस्य सर्वतिर्यग्देहोपलक्षकत्वमभिप्रेत्येत्युक्तमिति भावः ॥ २ ॥

एवं सर्वशरीरे दर्शिते प्रत्याख्याते सति—

ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन् सुकृतं बतेति पुरुषो
वाव सुकृतं । ता अब्रवीद्यथाऽऽयतनं प्रविशतेति ॥ ३॥

ताभ्यः देवताभ्यः पुरुषं पुरुषशरीरं आनयत् परमेश्वर आनीतवान् ताः देवताः पुरुषशरीरं दृष्ट्वाऽखिन्नाः सत्यः बतेति हर्षे सुकृतं परमेश्वरेण शोभनं कृतं इति एवमब्रुवन् यतो लोकेपि पुरुषो वाव पुरुषशरीर एव सुकृतं 'सुकृतं तु शुभे पुण्ये' इति मेदिन्युक्तेः पश्वाद्यपेक्षया सर्वपुण्यकर्महेतुत्वात् शोभनं कृतमित्यर्थः। एवमीश्वररचितेषु भोगयोग्यव्यष्टिदेहेषु करणानां देवतानां च व्यष्टिरूपेण स्वस्वस्थाने प्रवेशायेश्वरस्यानुज्ञां दर्शयति ता इति । ताः देवताः प्रतीश्व-रोऽब्रवीत् उक्तवान् यथाऽऽयतनं यस्य यद्वदनादिक्रियायोग्यं यद्यद्गोलकरू-पस्थानमस्ति तदनतिक्रम्य प्रविशत प्रवेशं कुरुत । यथा राज्ञोऽनुज्ञां प्रति-लभ्य सेनापत्यादयो नगर्यां स्वस्वस्थाने प्रविशंति । इति एवमीश्वरस्यानुज्ञां प्रतिलभ्याग्न्यादयोपि देवताः मुखादिस्वस्वस्थाने प्राविशन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवमीश्वरेणानुज्ञातानां देवतानां स्वस्वस्थाने प्रवेशं दर्शयति—

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् । वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशंश्चंद्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशत् ॥ ४ ॥

अग्निः वागिंद्रियाभिमानी देवः वाग्भूत्वा वागिंद्रियेंऽतर्भूय मुखं मुखात्मकछिद्रं प्राविशत् प्रवेशं कृतवान् । यद्यपि वागभिमानी देवोऽग्निः वाक्केंद्रियं तथाप्यग्निरूपदेवस्य वाचंविना प्रत्यक्षमनुपलब्धेः वाचोपि देवतांविना स्वविषयग्रहणासामर्थ्यात्तयोरेकलोलीभावेनाभेदोक्तिरिति भावः। यद्यपि देवतानामेवेश्वरेण प्रवेश उक्तो नत्विन्द्रियाणां तथापि करणैर्विना देवतानां साक्षाददनादिभोगासंभवात्तेषामपि प्रवेशोऽर्थादुक्त एवेति बोध्यं ।वायुः देवतारूपः प्राणो भूत्वा घ्राणेंद्रियेंऽतर्भूय नासिके नासाछिद्रे प्राविशत् प्रवेशं कृतवान् । आदित्यः सूर्य्यो देवतारूपः चक्षुर्भूत्वा चक्षुरिंद्रियेंऽतर्भूय अक्षिणी छिद्रे प्राविशत् पूर्ववद्व्याख्येयं सर्वत्र। दिशः दिग्देवतारूपाः श्रोत्रं भूत्वा श्रोत्रेंद्रियेंऽतर्भूय कर्णौ कर्णछिद्रे प्राविशन् । ओषधिवनस्पतयः ओषध्याद्यधिष्ठाता वायुः देवतारूपः लोमानि भूत्वा लोमाधारभूतत्वङ्निष्ठं स्पर्शनेंद्रियं भूत्वा त्वचं स्पर्शनेंद्रियस्थानं चर्मात्मकं प्राविशत् प्रवेशं कृतवान्। चन्द्रमा देवता मनो भूत्वा मनोंऽतर्भूय हृदयं अष्टदलाकारं हृदयकमलं प्राविशत् । मृत्युः यमरूपो देवताऽपानो भूत्वा पायिंद्रियं भूत्वा नाभिं पायुस्थानं गुदमूलं प्राविशत् । आपः अप्शब्देन लक्षितपंचभूतोपाधिकः प्रजापतिरधिष्ठात्री देवता रेतो भूत्वा उपस्थेंद्रियं भूत्वा शिश्नं उपस्थेंद्रियगोलकं प्राविशदित्यर्थः ॥ ४ ॥

अशनायापिपासयोरपि व्यष्टिदेहेऽधिकरणाधिष्ठातृदेवतासंबंधमिव प्रवेशं प्रश्नपूर्वकं दर्शयति—

तमशनायापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानी-

**हीति। ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्ये-
तासु भागिन्यौ करोमीति। तस्माद्यस्यै कस्यै च
देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशना-
यापिपासे भवतः॥ ५॥ इति द्वितीयः खंडः॥**

तं परमेश्वरं अशनायापिपासे क्षुत्तृषे इति एवं अब्रूतां उक्तवत्यौ। तयोरु-क्तिमाह आवाभ्यामिति। हे परमेश्वर आवाभ्यां क्षुत्पिपासाभ्यां अभिप्रजानीहि स्थानविशेषं चिंतय संपादयेति यावत्। परमेश्वरस्तु तयोः स्थानविशेषमदृष्ट्वा एतासु उक्तलक्षणासु देवतास्वेव अग्न्यादिरूपदेवतास्वेव वां युवां आभजामि भागैकदेशप्रदानेनानुगृह्णामि। उक्तमेव स्पष्टीकरोति एतासु भागिन्याविति। एतासु अग्न्यादिदेवतासु यद्वैवत्यो यो भागो हविरादिलक्षणः स्यात्तस्याः तेनैव भागेन भागिन्यौ भागवत्यौ वां युवां करोमिं इति। एवं ते अशनायापिपासे प्रति परमेश्वरः अब्रवीत् उक्तवानिति योजना। उक्तमर्थमिदानींतनलोकव्यवहा-रेण दृढीकर्तुमाह तस्मादिति। यस्मात्सृष्ट्यादावीश्वरेणैवमुक्तं तस्मात् कारणात् लोके इदानीमपि यस्यै कस्यै च देवतायै अग्न्यादिदेवतार्थं हविः चरुपुरो-डाशादिलक्षणं भोग्यवस्तु गृह्यते समर्प्यते अस्यां अग्न्यादिदेवतायां अशनाया-पिपासे क्षुत्तृषे अपि भागिन्यावेव भागवत्यौ एव भवतः। तथा च हविषा-ऽग्न्यादिदेवतातृप्तौ अशनायापिपासयोरपि तृप्तिरूपशांतिर्जायत इति तद्भागेन भागवत्त्वमुक्तमित्यर्थः। नच चक्षुरादिना रूपादिग्रहणदशायामशनायापिपासयोर्न शांतिर्दृश्यत इति न सर्वत्र भागवत्त्वं तयोरिति शंक्यं। क्षुत्पिपासार्तस्यान्नपान-दर्शनश्रवणादिनाऽन्नपानप्रत्यासत्तिपरितोषेण मनसि तृष्णा शांतेव भाति नतु यथापूर्वं बाधत इति चक्षुरादिष्वपि तयोर्भागवत्त्वमुक्तं॥ ५॥ इति द्वितीयः खंडः॥

एवं देवानामिन्द्रियाणां चोत्पत्तिमभिधाय तेषां प्रवृत्तिहेतुभूतयोरशनायापि-पासयोश्च भोगसाधनसृष्टिमुक्त्वा इदानीं भोग्यसृष्टिमाह—

**स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः
सृजा इति॥ १॥**

सः ईश्वरः इति एवं ईक्षत ईक्षणं कृतवान्। ईक्षणस्वरूपमाह इमे इति। नुशब्दो वितर्कार्थे। इमे पूर्वोक्ताः लोकाः पृथिव्यादयः लोकपालाः सेन्द्रि-

यशरीरादिदेवतारूपाश्च मया सृष्टा इति शेषः । अतोऽन्नमंतरेण तेषां जीवनासंभवात् । एभ्यः उक्तलोकलोकपालेभ्यः अन्नं व्रीहियवादिलक्षणं सृजै सृजेऽहमित्यर्थः ॥ १ ॥

सोऽपोऽभ्यतपत् ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत । या वै सा मूर्तिरजायताऽन्नं वै तत् ॥ २ ॥

सः परमेश्वरः अपः अप्शब्देन लक्षितानि पञ्चभूतानि अभ्यतपत् एतेभ्यो भूतेभ्यो मानुषाणां व्रीह्यादिरूपं पशूनां तृणादिरूपं सिंहादीनां मृगादिरूपं सर्पादीनां वाय्वादिरूपं मार्जारादीनां मूषकादिरूपमन्नं जायतामिति पर्य्यालोचनं संकल्पं कृतवानित्यर्थः । ताभ्यः अद्भ्यो जलोपलक्षितभूतेभ्यः अभितप्ताभ्यः अन्नोपादानत्वेन पर्य्यालोचितेभ्यः मूर्त्तिः घनीभूतं द्रव्यं चराचरात्मकं अजायत उत्पन्नं । या वै प्रसिद्धा सा उक्तलक्षणा मूर्तिरजायत तत् वै तदेव मूर्त्तिरूपं अन्नं प्राणिनामदनीयमित्यर्थः ॥ २ ॥

अन्नसृष्टिमुक्त्वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्ग्रहणसाधनं निश्चिनोति—

तदेनदभिसृष्टं पराङत्यजिघांसत् । तद्वाचाऽजिघृक्षत्तन्नाशाक्नोद्वाचा ग्रहीतुं । स यद्धैनद्वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ३ ॥

तत् श्रुत्युक्तं एतत् व्रीहियवादिरूपमन्नं अभिसृष्टं लोकपालादीनामभिमुखेनोत्पादितं सत् पराङ् परागंचतीति पराङ् बहिर्मुखमेव स्थितं सत् अत्यजिघांसत् स्वात्तृनतीत्यातिगंतुमैच्छत् पलायितुं प्रारभतेत्यर्थः । यद्यपि मूषकादिरूपस्यान्नस्य चेतनत्वात्पलायनं संभवति नत्वचेतनस्य व्रीहियवाद्यन्नस्य तथापि भोक्तृशरीरांतर्न प्रविष्टं किंतु बहिरेव स्थितमित्यत्र श्रुतेस्तात्पर्य्यं । तत् व्रीहिमूषकादिरूपमन्नं पलायितुमुद्युक्तमिव दृष्ट्वा स लोकलोकपालसंघातः कार्य्यकरणलक्षणः पिंडस्तदन्नं वाचा वागिंद्रियेणाजिघृक्षत् ग्रहीतुमैच्छत् तत् व्रीह्याद्यन्नं वाचा वागिंद्रियेण ग्रहीतुं उपादातुं नाशक्नोत् न समर्थोऽभवत् । इदानींतनोदाहरणेन सृष्टिकालीनाऽन्नग्रहणाशक्तिं स्पष्टीकरोति स इति । सः प्रथमजो भोक्तृवर्गः यत् यदि ह प्रसिद्धं एनत् उक्तमन्नं वाचा वागिन्द्रियेण अग्रहैष्यत् गृहीतवान्स्यात् तर्हि तत्कार्य्यवर्गोपि सर्वजनः ह प्रसिद्धं अन्नं

व्रीह्यादिलक्षणं अभिव्याहृत्यैव तद्वाचकैः शब्दैरभिधायैव अत्रप्स्यत् तृप्तोऽभविष्यत्। न हि वागिंद्रियस्याभिधानव्यतिरेकेण किञ्चिदप्याकर्षणसामर्थ्यमस्ति। न ह्यन्नवाचकशब्दोच्चारणमात्रेण तृप्तिश्च दृश्यते। अत एव सृष्टिकालेपि वाचाऽन्नग्रहणसामर्थ्यं नास्तीत्यनुमीयते इति भावः॥ ३॥

तत्प्राणेनाजिघृक्षत् तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुं।
स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत्॥४॥

तत् पूर्वोक्तमन्नं प्राणेन घ्राणेंद्रियेण अजिघृक्षत् ग्रहीतुमैच्छत् तत् व्रीह्याद्यन्नं प्राणेन घ्राणेंद्रियेण ग्रहीतुं उपादातुं नाशक्नोत् न समर्थोऽभवत्। सः प्रथमजः शरीरी यत् यदिह प्रसिद्धं एनत् उक्तमन्नं प्राणेन घ्राणेन्द्रियेण अग्रहैष्यत् गृहीतवान्स्यात् तर्हि तत्कार्य्यवर्गः सर्वोपि जनः ह प्रसिद्धं अन्नं व्रीह्यादिलक्षणं अभिप्राण्यैव आघ्रायैव अत्रप्स्यत् तृप्तोऽभविष्यत्॥ ४॥

तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोच्चक्षुषा 'ग्रहीतुं।
सयद्धैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यदृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्॥ ५॥

तत् उक्तान्नं चक्षुषा चक्षुरिन्द्रियेण अजिघृक्षत् ग्रहीतुमैच्छत्। तत् व्रीह्यादिलक्षणान्नं चक्षुषा चक्षुरिन्द्रियेण ग्रहीतुं उपादातुं नाशक्नोत् न समर्थोऽभवत्। सः प्रथमजः शरीरी यत् यदिह प्रसिद्धं एनत् उक्तान्नं चक्षुषा चक्षुरिन्द्रियेण अग्रहैष्यत् गृहीतवान्स्यात् तर्हि तत्कार्य्यवर्गः सर्वोपि जनः ह प्रसिद्धं अन्नं दृष्ट्वैव अत्रप्स्यत् तृप्तोऽभविष्यत्॥ ५॥

तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत् तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं।
स यद्धैनत् श्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्॥ ६॥

तत् पूर्वोक्तान्नं श्रोत्रेण श्रोत्रेन्द्रियेण अजिघृक्षत् ग्रहीतुमैच्छत् तत् व्रीह्यादिलक्षणमन्नं श्रोत्रेण ग्रहीतुं नाशक्नोत्। सः प्रथमजः शरीरी यत् यदिह प्रसिद्धं एनत् उक्तमन्नं श्रोत्रेण श्रोत्रेन्द्रियेण अग्रहैष्यत् गृहीतवान्स्यात् तर्हि तत्कार्य्यवर्गोपि सर्वजनः ह प्रसिद्धं अन्नं श्रुत्वैव अन्नवाचकशब्दं श्रुत्वैव अत्रप्स्यत् तृप्तोऽभविष्यत्॥ ६॥

तत्त्वचाऽजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचा ग्रहीतुं।
स यद्धैनत्त्वचाऽग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्॥ ७॥

उक्तमन्नं त्वचा त्वगिन्द्रियेण अजिघृक्षत् ग्रहीतुमैच्छत् तत् उक्तमन्नं त्वचा त्वगिन्द्रियेण ग्रहीतुं उपादातुं नाशक्नोत् न समर्थोऽभवत् । सः प्रथमजः शरीरी यत् यदि ह प्रसिद्धं एनत् उक्तमन्नं त्वचा त्वगिन्द्रियेण अग्रहैष्यत् गृहीतवान्स्यात् तर्हि तत्कार्य्यवर्गोपि सर्वजनः ह प्रसिद्धं अन्नं स्पृष्ट्वैव अत्रप्स्यत् ॥ ७ ॥

तन्मनसाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोन्मनसा ग्रहीतुम् ।
स यद्धैनन्मनसाऽग्रहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ८ ॥

तत् पूर्वोक्तान्नं मनसा अंतःकरणेन अजिघृक्षत् ग्रहीतुमैच्छत् तत् उक्तान्नं मनसा ग्रहीतुं नाशक्नोत् । सः प्रथमजः शरीरी यत् यदि ह प्रसिद्धं एनत् उक्तमन्नं मनसाऽग्रहैष्यत् गृहीतवान्स्यात् तर्हि तत्कार्य्यवर्गोपि सर्वजनः ह प्रसिद्धं अन्नं मनसा ध्यात्वैव अत्रप्स्यत् ॥ ८ ॥

तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेन ग्रहीतुं ।
स यद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ९ ॥

तत् व्रीह्यादिलक्षणान्नं शिश्नेन उपस्थेंद्रियेण अजिघृक्षत् ग्रहीतुमैच्छत् तत् उक्तान्नं शिश्नेन ग्रहीतुं नाशक्नोत् । सः प्रथमजः शरीरी यत् यदि ह प्रसिद्धं एनत् उक्तान्नं शिश्नेन अग्रहैष्यत् गृहीतवान्स्यात् तर्हि तत्कार्य्यवर्गोपि सर्वजनः ह प्रसिद्धं विसृज्यैव अन्नं वीर्य्यवत् त्यक्त्वैव अत्रप्स्यत् ॥ ९ ॥

एवं तत्प्राणेन तच्चक्षुषा तच्छ्रोत्रेण तत्त्वचा तन्मनसा तच्छिश्नेन तेन तेन करणव्यापारेणान्नं ग्रहीतुमशक्नुवन् पश्चात्—

तदपानेनाजिघृक्षत् तदावयत् ।
सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः ॥ १० ॥

तत् उक्तमन्नं अपानेन मुखद्वारेणान्तर्गच्छता वायुना अजिघृक्षत् ग्रहीतुमैच्छत् तत् अन्नं आवयत् जग्राह अशितवानिति यावत् । एवं वायोरन्नग्रहणसाधनत्वं निश्चित्य तद्दार्ढ्यार्थं वायुं प्रशंसति सैष इति । यत् यः वायुः मुखबिलादन्तश्चारी वायुरस्ति सः उक्तरूपः एषः सर्वजनप्रसिद्धोऽपानः अन्नस्य व्रीह्यादिरूपस्य ग्रहः ग्राहकः यद्वायुः योऽपानसंज्ञको वायुः एषः उक्तलक्षणोऽपानः अन्नायुर्वा अन्नद्वाराऽऽयुषो हेतुरेव । यद्वा अन्नमायुर्जीवनं यस्य सो-

ऽन्नायुरिति वै प्रसिद्धं तत्र कौषीतकिनः समामनन्ति। यावद्ध्यस्मिन्शरीरे प्राणो वसति तावदायुरित्यायुष्यहेतुत्वं प्राणस्य सिद्धं ॥ १० ॥

एवमपानवृत्तिमत्प्राणनिष्ठस्यान्नपानग्रहणलक्षणस्य भोगस्यात्मनः संसारित्वसिद्ध्यर्थं सृष्टिमभिधाय इदानीं भोगस्वामिनं दर्शयितुं स्रष्टुरीश्वरस्य ईक्षणमाह—

स ईक्षत कथं न्विदं मदृते स्यादिति। स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति। स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृतं। यदि प्राणेनाभिप्राणितं। यदि चक्षुषा दृष्टं। यदि श्रोत्रेण श्रुतं। यदि त्वचा स्पृष्टं। यदि मनसा ध्यातं। यद्यपानेनाभ्यपानितं। यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति ॥ ११ ॥

इदं देहेन्द्रियदेवतादिकार्य्यजातं मदृते मां पुरस्वामिनं विना कथं नु केन प्रकारेण खलु स्यात् स्थितं भवेत् इति एवं सः प्रकृतः परमेश्वरः ईक्षत ईक्षणं कृतवान्। नहि पुरस्वामिनं विना पुरस्य पुरवासिनां वा रचना शोभते। अतो भोगस्वामिना मया जीवरूपेण देहे प्रवेष्टव्यमित्यर्थः। प्रवेशमार्गे ईक्षणस्वरूपमाह—स ईक्षतेति। द्वावत्र प्रवेशमार्गौ पादाग्रं मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रं च तयोर्मध्ये कतरेण केन मार्गेण प्रपद्ये कार्य्यकरणसङ्घातलक्षणं पुरमहं प्रविशानि इति एवं सः परमात्मा ईक्षतेति व्याख्यातं। एवं कथं न्विदमित्यादिवाक्ये जीवरूपप्रवेशस्य देहेन्द्रियादिव्यवहारपालनप्रयोजनमुक्तं इदानीमात्मज्ञानरूपप्रयोजनांतरस्येक्षणमाह—स ईक्षतेति। सः प्रकृतः ईश्वरः इति एवं ईक्षत ईक्षणं कृतवान्। इति किमित्यत आह—यदीति। यदि वाचा वागिन्द्रियेणैव अभिव्याहृतं अभिवदनात्मकं व्यापारं भवेत्। यदि प्राणेन घ्राणेन्द्रियेणैव अभिप्राणितं आघ्रातं भवेत्। यदि चक्षुषा चक्षुरिन्द्रियेणैव दृष्टं दर्शनं भवेत्। यदि श्रोत्रेण श्रोत्रेन्द्रियेणैव श्रुतं शब्दस्य श्रवणं भवेत् यदि त्वचा त्वगिन्द्रियेणैव स्पृष्टं स्पर्शनं भवेत्। यदि मनसा अंतःकरणेनैव ध्यातं ध्यानात्मकव्यापारो भवेत्। यदि अपानेन अपानवायुनैव अभ्यपानितं अन्तर्गतं भक्षितं भवेत्। यदि शिश्नेन उपस्थेन्द्रियेणैव विसृष्टं विसर्जनं भवेत्।

यद्यहं कार्य्यकरणसङ्घातमनुप्रविश्य वागाद्यभिव्याहृतादिफलमुपलभेयं अथन्नं तदा कोहं किंस्वरूपः कस्य वा स्वामी भवेयं न कोपि। अतोऽस्ति कश्चिद्देहा-दिव्यतिरिक्तश्चिदात्मा स च परब्रह्मस्वरूप इति न कोपि मां जानीयात्। यदा त्वहमेव सर्वव्यापाराणां कर्ता वागादयस्तु मया प्रेरिताः सन्तोऽभिवदनादिक्रियाः कुर्युः तदा तु वागादिकरणको व्यापारः सकर्तृको भवितुमर्हति। क्रियात्वात्। लोकप्रसिद्धगमनादिक्रियावदिति मत्सद्भावोऽनुमातुं शक्यते। एवमेवानुमानेनात्मसद्भाव उपस्तब्राह्मणेपि समाम्नातः यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तर इति भावः ॥ ११ ॥

एवं वागादिकरणानां व्यवहारसिद्धये मदवगतये च मयाऽवश्यमत्र प्रवेष्टव्यमिति ईक्षणं कृत्वा—

स एतमेव सीमानं विदार्य्यैतया द्वारा प्रापद्यत।
सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नांदनं तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥ १२ ॥

सः परमेश्वरः पादाग्रमार्गस्य भृत्यसेवितस्य निकृष्टत्वात्परिशेषादुत्तममिदं द्वारं ज्ञात्वा स्रष्टा ईश्वर एतमेव मूर्द्धमध्यभागमेव सीमानं कपालत्रयसन्धिस्थानविशेषं यत्र केशविभागावसानं तत्र देशे विदार्य्य छिद्रं कृत्वा एतया द्वारा-च्छिद्ररूपमार्गेणेमं कार्य्यकरणसंघातं प्रापद्यत ज्ञानशक्तिसहितः शरीरमध्ये प्राविशत्। यस्माज्ज्ञानोपाधिकस्य मूर्द्धमध्ये प्रवेशः तस्मादेव मूर्ध्नि ज्ञानेन्द्रिय-बाहुल्यमुपलभ्यते। क्रियाशक्त्युपाधिकस्य तु पादाग्रे प्रवेशात्कण्ठादधोभागे कर्मेन्द्रियबाहुल्यमुपलभ्यते। अतो मूर्द्धगतं प्रवेशद्वारं स्तौति सैषेति। सा उक्तलक्षणा एषा सर्वजनप्रसिद्धा द्वाः द्वारं विदृतिर्नाम विदारणात्तस्य विदृतिसंज्ञिका इतराणि तु श्रोत्रादिद्वाराणि भृत्यस्थानीयैः श्रोत्रादींद्रियैरधिष्ठितत्वात् साधारणद्वारत्वाच्च न समृद्धानि नानंदहेतूनि परमेश्वरेणैव स्वप्रवेशार्थमसाधारणमिदं द्वारं विदारितं अतोऽस्य द्वारस्योत्कर्षं प्रकटयितुं विदृतिरिति संज्ञा प्रसिद्धा इति भावः। तदेतत् उक्तलक्षणं द्वारं नांदनं एतद्वारेण निर्गतस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मुच्यमानत्वादानंदहेतुत्वेन नांदनमित्यु-

च्यते। शरीरप्रविष्टस्य संचारस्थानानि तेष्ववस्थाविशेषांश्च दर्शयति तस्येति। तस्य शरीरमध्ये प्रविष्टस्यात्मनः त्रय आवसथाः त्रीणि स्थानानि राज्ञ इव क्रीडास्थानानि निर्मितानि त्रयः स्वप्नाः स्वप्नतुल्याः। उक्तावसथत्रयमेव ह-स्ताग्रेण दर्शयति अयमिति। अयं नेत्रप्रदेशः आवसथः जाग्रदवस्था। अयं कण्ठप्रदेशः आवसथः स्वप्नावस्था। अयं हृदयप्रदेशः आवसथः सुषु-प्त्यवस्था। तथा चोक्तं ब्रह्मोपनिषदि। नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्कंठे स्वप्नं समादिशेत्। सुषुप्तं हृदयस्थानमिति। यद्यपि सुषुप्तौ ब्रह्मण्येव जीवो वर्त्तते सता सोम्य तदा संपन्न इति श्रुतेः। तथापि ब्रह्मणोपि हृदयाऽऽकाशेऽवस्था-नाद्ब्रह्मसंपन्नोपि हृद्येव वर्त्तत इति तथोक्तं। ननु जागरणसुषुप्तयोः स्वप्ना-न्यत्वेन त्रयः स्वप्ना इत्युक्तिरयुक्ता इति चेन्न। स्वप्नलक्षणस्य तयोरपि सत्त्वात्। विद्यमानवस्तुतत्वं तिरोधाय समुत्पन्नोऽन्यथा प्रतिभास इति स्वप्नल-क्षणं तयोरपि वर्त्तते। तत्रापि विद्यमानस्य ब्रह्मतत्वस्य तिरोधानेनाऽन्यथा-भूतजीवभावस्य प्रतिभासात्। यद्वा त्रय आवसथा इत्यादिना पितृशरीरमातृ-शरीरस्वशरीररूपाणि त्रीणि स्थानानि विवक्ष्यंते। तथा चोपरितनाध्याये प्रपं-चयिष्यते। संसारो द्विविधः दैनंदिनव्यवहारो जन्मांतरस्वीकारश्चेति। तत्र दैनंदिनव्यवहारस्य नेत्रादिस्थानानि। जन्मांतरस्वीकारस्य पितृमातृस्वीय-शरीराणि स्थानानीति विवेकः। इतिशब्दः संसाररूपाध्यारोपप्रकरणस-माप्त्यर्थः॥ १२॥

अध्यारोपमुक्त्वाऽपवादमाह—

स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत् किमिहान्यं वाव-दिषदिति। स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्य-दिदमदर्शमिती ३॥ १३॥

सः देहे प्रविष्टः परमात्मा जातः देहप्रवेशेन जन्ममरणजाग्रत्स्वप्नसुषु-प्तिभिः संसारीभूतः सन् कदाचित् गुरुशास्त्रप्रसादेन भूतानि आकाशादीनि प्राणिनश्च अभिव्यैख्यत् सर्वतो विवेकेन ज्ञातवान्। दृश्यमानानि आकाशा-द्भिभूतानि प्राणिदेहाश्च कुत उत्पद्यन्ते केन वा रक्ष्यन्ते कस्मिंश्च प्रलीयंते। एवं शास्त्रं विचार्य्य सर्वप्रपंचस्य मायया कल्पितत्वान्न ब्रह्मणोऽतिरिक्तं वस्तु-तत्त्वमस्तीत्याह किमिति। इह जगति अन्यं ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं वस्तुतत्वं किं

वावदिषत् किं वदिष्यामि । न किंचिदपि ब्रह्मातिरिक्ततया वक्तुं शक्नोमि इति एवं निश्चित्य सः उक्तरूपो जीवः एतमेव देहे प्रविष्टमेव पुरुषं मूर्तद्वारा प्रविश्य पुरिशयानमात्मानं ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणं अपश्यत् ज्ञातवान् ब्रह्मस्वरूपत्वेन निश्चितवानिति यावत् । कीदृशं ब्रह्म ततमं तकारलोपः छान्दसः । ततितमं अतिशयेन ततं व्याप्तं । दृश्यस्य जगतो द्रष्टुर्जीवस्य च ब्रह्मैव तत्त्वमित्यपवादप्रकरणस्य सर्वस्य तात्पर्य्यार्थः । उक्तं स्वकीयमपरोक्षानुभवं प्रकटयन् तुष्टिं दर्शयति इदमिति । इदमस्तु सन्निकृष्टमित्युक्तेरिदंशब्दोऽपरोक्षवाचको दर्शनक्रियाविशेषणं । इतीइति श्रुतिः परितोषद्योतनार्था । तथा च इदं अपरोक्षं यथा भवति तथा अदर्शं उक्तब्रह्मस्वरूपमहं दृष्टवानस्मि इती अहो कृतकृत्योऽस्मीत्यर्थः ॥ १३ ॥

उक्तसाक्षाद्दर्शनमेव हेतुं कृत्वा तस्य नामनिर्वचनमाह—

तस्मादिदंद्रो नाम । इदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रियाइव हि देवाः ॥ १४ ॥

तस्मात् उक्तापरोक्षदर्शनादेव इदंद्रोनाम इदं दृष्टमितीदंद्र इति नाम प्राप्तवान् । इदंपदपूर्वकदृशधातोऽड्प्रत्ययांतस्येदंद्रनामनिष्पत्तिर्बोध्या । न केवलं यौगिकमेव परमात्मन इदंद्र नाम भवति किंतु लोके रूढ्यापीत्याह इदंद्र इति । इदंद्रो नाम इदंद्र इति संज्ञा परमेश्वरस्य ह वै लोके प्रसिद्धेत्यर्थः । नन्विन्द्रो मायाभिरित्यादौ परमेश्वरस्य नाम इन्द्र इति प्रसिद्धं नत्विदंद्र इत्याशंक्याह—तमिति । तं परमेश्वरं इदंद्रं सन्तं इदंद्रपदवाच्यं सन्तमपि परोक्षेण परोक्षार्थमक्षरलोपेन इंद्र इति एवं परोक्षाभिधानेन आचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविद इति शेषः । परोक्षोक्तेः प्रयोजनमाह—परोक्षप्रिया इति। देवाः पूज्याः परोक्षप्रिया इव परोक्षनामग्रहणे प्रीतिमंत एव भवन्ति हि यस्मादेवं तस्मात् प्राकृता अपि पूज्याः देवदत्तादिस्वकीयं नाम गूढं कृत्वाऽऽचार्य्या उपाध्याया इत्यादिकं परोक्षनामोक्तावेव प्रीतिं कुर्वन्तीति लोकप्रसिद्धिर्दर्शिता। आभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १४ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इत्यैतरेये द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ उपनिषत्सु प्रथमः ॥

उपनिषत्सु द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एवमध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचमात्मतत्वं निरूप्यात्मज्ञानहेतुवैराग्यसिद्ध्यर्थं जीवावस्था बीभत्सरूपाः पूर्वोक्ता आवसथशब्दिता आह—

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतस्तदेतत् सर्वेभ्योंऽगेभ्यस्तेजः सम्भृतम्। आत्मन्येवात्मानं बिभर्त्ति तद्यदा स्त्रियां सिंचत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ॥ १ ॥

ह वै प्रसिद्धः अयं मूर्द्धानं विदार्य प्रविश्य स्थितः संसारी पुरुषे पितृशरीरे आदितः प्रथमतः रेतोरूपेण गर्भो भवति। ननु पुरुषशरीरे स्त्रियामिव गर्भो न दृश्यत इत्याशंक्य भक्षितस्यान्नस्य रसादिक्रमेण रेतोरूपेण पुरुषस्य शरीरे विद्यमानस्तस्य स गर्भ इत्युच्यते। तथा च अविद्याकामकर्माभिमानवान् यज्ञादिकर्म कृत्वा अस्माल्लोकाद्धूमादिक्रमेण चंद्रमसं प्राप्य क्षीणकर्मा वृष्ट्यादिक्रमेणेमं लोकं प्राप्य व्रीह्याद्यन्नसंश्लिष्टः पुरुषाऽग्नौ हुतः सन् पुरुषदेहे रेतोरूपेण स्थितो भवति। छांदोग्ये अथ ये इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्तीत्यादिना पंचाग्निविद्यायां विस्तरेणायमर्थः प्रसिद्धः। न चायं स्त्रीगर्भवदुदरवृद्ध्याऽभिव्यज्यत इति भावः। यत् प्रसिद्धं एतत् पुरुषशरीरे रसादिक्रमेण परिणतसप्तमधातुरूपं रेतः वीर्य्यमस्ति सः पुरुषे गर्भो भवतीति पूर्वेणान्वयः। तस्य गर्भस्य जन्मप्रकारमाह तदेतदिति। तत् पुरुषे गर्भत्वेनोक्तं एतत् रेतः सर्वेभ्यो निखिलेभ्यः अंगेभ्यः पुरुषावयवेभ्यः तेजः संभूतं सारभूतं निर्गतं भवति। आत्मानं स्वस्यैव रूपांतरभूतं रेतः आत्मन्येव स्वशरीर एव बिभर्ति पुरुषो धारयति पोषयति वा। तत् पोषितं रेतोऽग्निसंपर्केण घृतमिव कामाग्निना विलीनं हृदि समागत्य स्थितं सत् यदा ऋतुकाले स्त्रियां सिंचति स्त्रीयोनौ गर्भाशये स्थापयति अथ तदा एनत् जीवांतराविष्टं रेतोरूपं शरीरं जनयति उत्पादयति तत् पुरुषशरीराद्बहिर्गमनं स्त्रीयोनौ रेतोनिःसरणं भवति अस्य रेतसि स्थितस्य जीवस्य प्रथमं जन्म। तस्य त्रय आवसथा इत्युक्तानां मध्ये प्रथमावस्थाऽभिव्यक्तिर्भवतीति शेषः ॥ १ ॥

ननु स्त्रीदेहे प्रविष्टं परकीयरेतो दुःखप्रदं स्यात् शरीरे संलग्नबाणवदित्याशंक्याह—

ततस्त्रिया आत्मभूयं गच्छति । यथा स्वमंगं तथा तस्मादेनां न हिनस्ति । साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ॥ २ ॥

तत् स्त्रीयोनौ प्रविष्टं पुरुषरेतः स्त्रियाः स्वजायायाः आत्मभूयं स्वशरीरभावं गच्छति प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । यथा येन प्रकारेण स्वमंगं स्वकीयकरचरणादिरूपांगं स्वशरीरात् भिन्नं न भवति तथा तद्वत् । तस्मात् स्वशरीरत्वेनैकीभावात् एनां मातरं स गर्भो न हिनस्ति उदरे संलग्नबाणवत् न हंति । तद्गर्भधारणद्वारेण स्त्रीपुरुषयोः परस्परमुपकार्य्योपकारकभावं दर्शयति साऽस्येति । सा अंतर्वत्नी स्त्री अस्य रेतःसेक्तुः पुरुषस्य एतं प्रसिद्धं आत्मानं पुत्ररूपं अत्र स्वशरीरे गतं प्रविष्टं भावयति पथ्यान्नादनादिना पालयति ॥ २ ॥

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति ॥

सा गर्भधारिणी स्त्री यतः भावयित्री गर्भपालनेन स्वभर्तुरेव पालयित्री ततएव भावयितव्या पत्याऽप्यभीष्टान्नपानवस्त्रादिप्रदानेन पालयितव्या भवति। स्त्रीपुरुषयोरुभयोरपि पुत्रं प्रत्युपकारकत्वं दर्शयति तमिति । तं पूर्वोक्तं गर्भं कुक्षिस्थमर्भकं स्त्री अंतर्वत्नी बिभर्ति अत्यन्तं प्रयासं सोढ्वा नव वा दश वा मासान्स्वोदरे धारयित्वा पोषयति । एवं मात्रुपकारं प्रदर्श्य पित्रुपकारं दर्शयति स इति । अग्रेऽग्रेऽधीति पदत्रयेण जन्मनः पूर्वं जन्मकालं जन्मन उत्तरकालमिति कालत्रयमुच्यते । तथा च सः पिता अग्रे एव जन्मनः प्रागेव सीमन्तादिसंस्कारेण जन्मनोऽग्रे प्रसवकालादव्यवहितपूर्वक्षणे सुखप्रसवार्थं मंत्रजलप्रोक्षणादिना अधि प्रसवादुत्तरकाले कुमारं जातमर्भकं जातकर्मादिसंस्कारेण भावयति पालयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

पुत्रसंस्कारेण पितुरप्युपयोगमाह—

स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधि भावयत्यात्मानमेव

तद्भावयत्येषां लोकानां संतत्या एवं संतता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म ॥ ३ ॥

सः पिता यत् येन शास्त्रोक्तसंस्कारेण जन्मनोऽग्रे पूर्वं अधि जन्मन उत्तरकाले कुमारं जायमानं पुत्रं भावयति । तत् तेन संस्कारेण आत्मानमेव स्वशरीरमेव भावयति पुत्रस्य स्वदेहरूपत्वात् । तथा चोक्तं 'पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरं । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते' इति । मोक्षप्रकरणे पुत्रोत्पादनस्य विधानात्पुत्रोत्पादनं मोक्षसाधनमिति भ्रमं वारयति एषामिति । एषां सर्वजनप्रसिद्धानां लोकानां लोकसाधनीभूतानां पुत्रपौत्रादीनां संतत्यै अविच्छेदाय पुत्रोत्पादनादिविधानं न मोक्षायेत्यर्थः । हि यस्मात् एवं पित्रा स्वोत्पादिते पुत्रे संस्कृते सति तथा पुत्रोप्यन्यं पुत्रमुत्पाद्य संस्करोति सोप्यन्यं पुत्रमित्यनेन प्रकारेण इमे पुत्रपौत्रादयः लोकाः लोकसाधनीभूताः सन्ततः विच्छेदरहिताः भवन्तीति शेषः । अन्यथा विच्छिद्येरन् । एवं प्रसंगाद्गर्भधारणविधिमुक्त्वा प्रकृतं वैराग्यार्थं द्वितीयं जन्म दर्शयति तदस्येति । तत् पुत्ररूपेण मातृशरीरान्निर्गमनरूपं अस्य जीवस्य संसारिणः द्वितीयं जन्म पूर्वोक्तरेतोरूपजन्मापेक्षया द्वितीयावस्थाऽभिव्यक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

पितुरपि पुत्रप्रयुक्तमुपयोगं दर्शयति—

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयतेऽथास्याऽयमितर आत्मा कृतकृत्यो वयो गतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म ॥ ४ ॥

द्वावात्मानौ भवतः स्वदेहः पुत्रदेहश्चेति । तयोर्मध्ये अस्य पितुः सः पूर्वोक्तः अयं प्रत्यक्षः आत्मा पुत्रदेहः पुण्येभ्यः शास्त्रोक्तेभ्यः कर्मभ्यः अग्निहोत्रादिभ्यः शास्त्रविहितकर्मनिष्पादनार्थं प्रतिधीयते पित्रा यत्कर्तव्यं तत्करणाय प्रतिनिधित्वेन स्वगृहे स्थाप्यते । ननु किमर्थं पुत्रं प्रतिनिदधाति स्वयमेव तत्कर्म कुतो न करोतीत्याशंक्य स्वस्य मरणात्कर्तुमशक्त्येत्यभिप्रायेणाह—अथेति । अथ प्रतिनिधिकरणानन्तरं अस्य पितुः अयं नेत्रगोचरः इतरः पुत्रदेहाद्भिन्नः पितृशरीररूप आत्मा स्वकीयः स्थविरो देहः कृतकृत्यः कृतान्ये-

तज्जन्मप्रयुक्तकृत्यानि कर्तव्यानि कुटुंबपोषणादीनि लौकिकानि अग्निहोत्रादीनि च शास्त्रीयाणि कर्माणि येन सः कृतकृत्यः। यद्वा कर्तव्याद्दणत्रयाद्विमुक्तः सः वयोगतः वयसा पूर्वकर्मसंपादिताऽऽयुषाहीनः सन् म्रैति म्रियते। सः वृद्धः पिता इतः अस्माज्जीर्णदेहात् प्रयन्नेव निर्गच्छन्नेव पुनः भूयः जायते स्वर्गे नरके मनुष्यलोके वा स्वकर्मानुसारेणोत्पद्यते। प्रयन्नेवेत्यत्रैवकारेणास्माद्देहान्निर्गतस्य देहांतरग्रहणे कालव्यवधानाभावो द्योतते। अस्मिन्नेव देहे स्थित्वा मानसं देहान्तरं स्वीकृत्यैव पश्चादमुं देहं त्यजति। तत्र दृष्टान्तः यथा तृणजलूका तृणांतरमग्रभागेनावष्टभ्य पृष्ठभागमुपसंहरति तद्वत्। तत् शरीरांतरग्रहणरूपं अस्य मृतस्य पितुः तृतीयं जन्म उक्तजन्मद्वयापेक्षया तृतीयं जन्मेत्युच्यते। यद्यपि पूर्वं पुत्रस्य जन्मद्वयमुक्तं तृतीयं जन्मापि पुत्रस्यैव वक्तुं युक्तं नतु पितुः शरीरस्य तृतीयं जन्म। तथापि पितापुत्रयोरैकात्म्यस्य विवक्षया तृतीयं जन्मेत्युक्तं। यद्वा पितृमातृभ्यां पुत्रस्य यज्जन्मद्वयमुदाहृतं। तेनैव प्रकारेण पितुरपि स्वपितृभ्यां जन्मद्वयमर्थादुक्तं भवति तदपेक्षया पितुरिदं तृतीयं जन्म। पुत्रस्याप्युक्तजन्मद्वयापेक्षया तस्य मरणादूर्ध्वं तृतीयं जन्म भविष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः। एवं सर्वस्य जन्मत्रयस्य पुनःपुनरावर्तनोपवर्णनेन संसाराद्विरक्त्युत्पत्तिः सूचिता। न हि पितृशरीरेऽत्यन्ताशुचिरेतोरूपेणावस्थानं ततः शिश्नछिद्रान्निर्गमनं ततो मातुरुदरे मलमूत्राक्रान्ते विष्ठाकृमिवदवस्थानं ततो योनिद्वारा निर्गमनं चेत्यत्यन्तकष्टं उक्तान्निरन्तरमलरूपशरीरधारणादन्यदधिकं जुगुप्सितं किञ्चिद्वैराग्यकारणं वक्तुं शक्यते। तथा चोक्तं विष्णुपुराणे। 'स्वदेहाशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान्। वैराग्यकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते' इति ॥ ४ ॥

पूर्वोक्तस्य जुगुप्सितसंसारस्य ज्ञानमंतरेण विनाशाभावं तत्वज्ञानेन तन्निवृत्तिं च दर्शयितुं मन्त्रमुदाहरति—

तदुक्तमृषिणा गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा। शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति। गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ॥ ५ ॥

तत् पुरुषे ह वा अयमादित इत्यारभ्य तृतीयं जन्मेत्यन्तेन ग्रन्थेन। संसारे यत्कष्टमुक्तं यच्च संसारनिवर्तकं तत्वज्ञानमुत्तरत्र विवक्षितं तदुभयमर्थजातं ऋषिणा मन्त्रेणाप्युक्तं कथितं। तमेव मन्त्रं पठति गर्भेन्विति। अहं वामदेवः गर्भे नु मातृगर्भाशय एव सन् वसन् एषां अग्निवाय्वादित्यादीनां देवानां वागाद्यधिष्ठातृदेवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि जनिमानि मुखाद्वाग्वाचोऽग्निरित्यादिपूर्ववाक्येनोक्तानि परमात्मकृतानि जन्मानि अन्वऽवेदं अनुक्रमेण ज्ञातवानस्मि। औपनिषदमात्मज्ञानं मम संपन्नमित्यर्थः। अधः आत्मज्ञानोदयात्पूर्वं मा मां वामदेवं आयसीः लोहनिर्मितशृंखलासमानाः शतं पुरः शतसंख्याकानि शरीराणि अरक्षन् कारागृहे स्थापितं तस्करमिव बद्धं चक्रुः। इदानीं तु श्येन इव जालं भित्त्वा जवसा आत्मज्ञानकृतसामर्थ्येन निरदीयं निर्गतोऽस्मीत्यर्थः। इतिशब्दो मंत्रसमाप्त्यर्थः। मंत्रद्रष्टुर्नामनिर्देशपूर्वकमुक्तमंत्रस्य तात्पर्य्यं गर्भएवैतदित्यादिब्राह्मण आह गर्भ इति। गर्भे एव मातृकुक्षावेव शयानः स्थितः सन् एतत् पूर्वोक्तमंत्रं वामदेवऋषिरेवं मंत्रोक्तप्रकारेण उवाच उक्तवानित्यर्थः। यद्यपि मातृगर्भे श्रवणादिज्ञानसाधनसामग्री नास्ति तथापि पूर्वजन्मकृतश्रवणादिसामग्रीवशादेव प्रतिबन्धनिवृत्तौ सत्यां गर्भेपि ज्ञानोत्पत्तिः संभवतीति भावः ॥ ५ ॥

एवं यथोक्तात्मज्ञानस्याव्यभिचरितफलत्वज्ञापनाय वामदेवेन ज्ञानफलं प्राप्तं दर्शयति—

स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्द्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ ६ ॥

सः वामदेवः एवं मंत्रोक्तप्रकारेण विद्वान् आत्मतत्वं विजानन् प्रारब्धकर्मक्षये सत्यस्माच्छरीरभेदात् वर्तमानदेहविनाशात् ऊर्द्ध्वः सर्वस्योपरितनः परब्रह्मस्वरूपः सन् उत्क्रम्य अधोभावात्संसारान्निवृत्तिं प्राप्य अमुष्मिन् इंद्रियागोचरे स्वर्गे निरतिशयब्रह्मानंदे लोके स्वप्रकाशस्वरूपे सर्वान्कामान् तैत्तिरीयोपनिषद्युक्तान् सार्वभौमादिहिरण्यगर्भपर्य्यंतान् आनंदान् आप्त्वा क्षुद्रानंदानां पूर्णानंदेऽतर्भावात् परमानंदस्वरूपब्रह्मात्मत्वेन प्राप्य अमृतः तत्वज्ञानिनो वर्तमानदेहपातादूर्द्ध्वं देहांतरसंबन्धाभावेन देहप्राणवियोगलक्षणमरणरहितः सम-

भवत् संवभूव। द्विर्वचनं सफलस्य वामदेवात्मज्ञानस्य परिसमाप्तिप्रदर्शनार्थम् ॥
इति चतुर्थः खंडः ॥ ४ ॥

इत्यैतरेये द्वितीयारण्यके पंचमोऽध्यायः ॥ उपनिषत्सु द्वितीयः ॥

अथोपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पूर्वं चतुर्थाध्यायेऽध्यारोपप्रकारेण तस्य त्रय आवसथा इत्यादिवाक्ये पितृमातृस्वशरीररूपं संसरणार्थं स्थानत्रयं यदुक्तं । स जातो भूतान्यभिव्यैख्यदित्यादिनापवादप्रकरणेन यत्तत्वज्ञानं प्रदर्शितं । पुनः पंचमाध्याये पुरुषे ह वा इत्यादिना वैराग्योत्पत्त्यर्थं यत्प्रपंचितं । यच्च वामदेवोदारहणेन ज्ञानं तत्फलं च संक्षिप्य प्रदर्शितं । तत्सर्वं विशदीकर्तुं षष्ठाध्याय आरभ्यते । तत्रापि पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवतीत्यादिवाक्येन जन्मत्रयरूपसंसारदुःखनिरूपणेन वैराग्यं निरूपितं ज्ञानोत्पत्त्यर्थं । तत्त्वंपदार्थशोधनपूर्वकं वाक्यार्थज्ञानं विना वैराग्यमात्रेण ज्ञानोत्पत्तिर्न संभवति । अतः पदार्थशोधनपूर्वकं वाक्यर्थज्ञानं परस्परविचारेणाधिकारिणं च दर्शयन् वाक्यमवतारयति—

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे । कतरः स आत्मा येन वा रूपं पश्यति । येन वा शब्दं शृणोति येन वा गंधानाजिघ्रति । येन वा वाचं व्याकरोति । येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ॥ १ ॥

अयं अहंप्रत्ययविषयः आत्मा आत्मशब्दवाच्यः इति एवं अयमात्मेति साक्षादुपासीनो वामदेवोऽमृतः समभवत् तमेव वयं आत्मतत्वजिज्ञासवः उपास्महे व्यवहरामः । क आत्माऽस्तीति जिज्ञासापूर्वकं परस्परं पृच्छंति । एवं सामान्यतो विचारं प्रदर्श्य विशेषतस्तं दर्शयति कतर इति । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिश्रुतौ निरुपाधिकः कश्चिदात्मा श्रूयते स एतमेव सीमानं विदार्य्यैतया द्वारा प्रापद्यतेति श्रुतौ च सोपाधिकः कश्चिदात्मा श्रूयते । तयोर्मध्ये सः 'आत्मा वा' इत्यादिना श्रुतः । आत्मा प्रत्यक्चैतन्यरूपः कतरः कोऽस्ति । सोपाधिको निरुपाधिको वेत्यर्थः । ननु कतरः स आत्मेत्ययं विचारोऽस्तु । श्रुत्यैकगम्यस्य तस्य विचारंविनाऽनिश्चयात् । कोऽयमात्मेति विचारस्तु न युक्तः तस्याहंप्रत्ययगम्यत्वेन सर्वजनप्र-

सिद्धत्वादित्याशंक्य विचारस्य हेतुभूतमनेककोट्यात्मकं संशयमाह येनेति। यद्यप्यहंप्रत्ययगम्यश्चैतन्यरूप आत्मेति सामान्यरूपेण प्रसिद्धिरस्ति । तथापि तद्विशेषस्वरूपे संशयोऽस्त्येव । जलपात्रेषु प्रत्येकं सूर्य्यादिप्रतिबिंबाभिव्यक्तिवत् । बाह्यांतःकरणेषु सर्वेष्वपि पृथक् पृथक् चैतन्याभिव्यक्तेः सत्त्वात्। तथा च येन वा चक्षुरिंद्रियाभिव्यक्तचैतन्येन देहेंद्रियादिसंघाताभिमानी लौकिकः पुरुषो रूपं पश्यति नीलपीतादिरूपमवलोकयति तच्चैतन्यं किमात्मेत्येका कोटिः । तथा येन वा श्रोत्रेंद्रियाभिव्यक्तचैतन्येन शब्दं शृणोति शब्दमनुभवति किंवा स आत्मेति द्वितीया कोटिः । तथा येन वा घ्राणेंद्रियाभिव्यक्तचैतन्येन गंधान् सुरभ्यसुरभिरूपान् आजिघ्रति गंधं गृह्णाति किंवा स आत्मेति तृतीया कोटिः । तथा येन वा वागिंद्रियाभिव्यक्तचैतन्येन वाचं शब्दात्मिकां वाणीं व्याकरोति गौरश्व इत्येवं साध्वसाध्विति च अभिवदति किंवा स आत्मेति चतुर्थी कोटिः । तथा येन वा रसनेंद्रियाभिव्यक्तचैतन्येन स्वादु चास्वादु च मधुरकटुकाद्यात्मकं रसं विजानाति साक्षात्करोति किंवा स आत्मेति पंचमी कोटिः । चैतन्येनैव रूपरसाद्यभिव्यक्तिः कठवल्लिष्वपि समाम्नायते येन रूपं रसं गंधं शब्दान् स्पर्शाँश्च मैथुनान् एतेनैव विजानातीति ॥ १ ॥

एवं बाह्येन्द्रियाभिव्यक्तचैतन्येष्वात्मसंशयं प्रदर्श्य उभयविधांतःकरणतद्वृत्तिविशेषाभिव्यक्तचैतन्येष्वात्मसंशयाभिप्रायेण यदेतद्धृदयमित्यादिवाक्यसंदर्भेण तत्तदुपाधिस्वरूपमुपन्यस्यते—

यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुः । असुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ २ ॥

यदेतत् प्रसिद्धं हृदयं निश्चयात्मिका बुद्धिः मनश्च संकल्पादिसाधनभूतं । बुद्धिमनसोरुभयोरंतःकरणविशेषयोः समुच्चयार्थो मनश्चेति चकारः । बुद्धिमनोरूपस्यांतःकरणस्य वृत्तिविशेषाः। एतत्संज्ञानमित्यादिना प्रपंच्यते । एतत् उक्तलक्षणमन्तःकरणं वृत्तिरूपेण परिणतं सत् संज्ञानं सम्यगिदं

वस्तु इति ज्ञप्तिः संज्ञानं । यद्वा यया वृत्त्या चेतन इत्युच्यते जंतुः सा वृत्तिः सर्वदा सर्वशरीरव्यापिनीति संज्ञानं । आज्ञानं आज्ञप्तिरीश्वरभावः । विज्ञानं इदमस्माद्विशिष्टमित्येवमादिविवेकः शिल्पादिकलाज्ञानं वा विज्ञानं । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः तात्कालिकप्रतिभासवतीत्यर्थः । मेधा श्रुतग्रंथार्थधारणाशक्तिः । दृष्टिः चक्षुरादीन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिहेतुर्मनोवृत्तिः । धृतिः धारणं अवसन्नानां शरीरेंद्रियाणां यथोत्तंभनं भवति । मतिः मननं राजकार्य्याद्यालोचनं । मनीषा तत्र स्वातंत्र्यं मनस ईषा मनीषेतिव्युत्पत्तेः । जूतिः रोगादिजन्यदुःखाकारवृत्तिः । स्मृतिः अनुभूतस्य वस्तुनः स्मरणं । संकल्पः, सामान्येन ज्ञातानां रूपादीनां शुक्लत्वादिविशेषरूपेण सम्यक्कल्पनं । क्रतुः इदमवश्यं करिष्यामीत्यध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामः असंनिहितविषयाकांक्षा तृष्णा । वशः स्त्रीसंपर्केच्छा इति एवमाद्या अन्याश्चान्तःकरणवृत्तयः सात्विकादीनां विचक्षणैर्द्रष्टव्याः । तथा च येन वा रूपं पश्यतीत्यादि मनश्चैतदित्यन्तं प्राणस्य करणत्वेनाऽनात्मत्वार्थमुक्तं । संज्ञानमित्यादि वशइत्यन्तमन्तःकरणवृत्तिद्वारा तद्व्यतिरिक्त आत्मा उक्त इति भावः । तत्रापि किमेतद्धृदयाद्युपहितचैतन्यमात्मा किंवा एतत्संज्ञानाद्युपहितचैतन्यमात्मेत्येवं सर्ववृत्त्युपहितचैतन्येष्वात्मसंशयो योजनीयः । एवमात्मसंशयमुक्त्वा तन्निवर्तकं त्वंपदार्थस्य निर्णयमाह—सर्वाण्येवैतानीति । एतानि येन वा रूपमित्यादिना वशइत्यन्तेन ग्रन्थेन सर्वाणि निखिलानि प्रज्ञानस्यैव अत्र प्रज्ञानशब्देन पूर्ववत्तात्कालिकप्रतिभा वृत्तिरूपा नोच्यते किंतु शुद्धचैतन्यमेव । तथा च प्रकृष्टं ज्ञानं प्रज्ञानं तस्य प्रज्ञानस्यैव तत्तद्वृत्त्युपाधिद्वारा उपलक्षितस्य शुद्धचेतनस्यैव नामधेयानि नामवाचकानि भवन्ति सम्पद्यन्ते । न तु स्वतः । स्वतस्तु शुद्धचैतन्यमेवाऽविद्यादिमलरहितत्वात्प्रकृष्टं सदुपाधिसंपर्कादपकृष्टमिव प्रतिभाति । यदा तूपाधिविशिष्टत्वं परित्यज्य तत्तदुपाधिभिरुपलक्षितं चैतन्यं शाखाचन्द्रन्यायेन विविच्यते । तदानीमुपाधिकृतापकर्षस्याभावात्प्रकृष्टमिव परिशिष्यते । तच्च प्रकृष्टं शुद्धचैतन्यमेव सर्ववृत्त्युपाधिष्वनुगतमिति कृत्वा तस्य प्रज्ञानस्यैव मुख्यमात्मत्वमिति निर्णयः । तथा च कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे एवमात्मतत्वं जिज्ञासूनां परस्परं पूर्वप्रकारेण प्रश्ने सत्येतस्मिंस्त्वंपदार्थविचारे तत्तद्वृत्त्युपहितसाक्षिचैतन्यं त्वंपदलक्ष्यस्वरूपः प्रज्ञा-

नशब्दाभिधेयो निरुपाधिक आत्मैव नैरंतर्येणोपास्य इति परस्परं निर्णये सिद्धो भवतीति भावः ॥ २ ॥

इदानीं तत्पदार्थविचारे आत्मनिर्णयं दर्शयति—

एष ब्रह्मैष इंद्रः। एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पंचमहाभूतानि पृथिवीवायुराकाश आपोज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चांडजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जंगमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा ॥

एषः हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धः प्रथमशरीरी विवक्षितः। ब्रह्मा समष्टिलिङ्गशरीराभिमानी हिरण्यगर्भाख्यः । एषः शास्त्रप्रसिद्धः इन्द्रः देवराजः । एष शास्त्रप्रसिद्धः समष्टिस्थूलशरीराभिमानी प्रजापतिः विराडात्मा । एते पूर्वोक्तलक्षणाः अग्निवाय्वादयः सर्वे निखिला देवाः वागाद्यधिष्ठातृदेवताः । इमानि प्रसिद्धानि पञ्चमहाभूतानि पञ्चस्थूलभूतानि । पञ्चमहाभूतानीत्यस्यैव विवरणं पृथिवीत्यारभ्येत्येतानीत्यन्तं इत्येतानि एतत्पदप्रतिपाद्यानि । इमानि प्रसिद्धानि क्षुद्रमिश्राणि क्षुद्रैरल्पकैर्मशकपिपीलिकादिभिः मिश्राणि युक्तानि मनुष्यादीनि शरीराणि । इवशब्दोऽनर्थकः । बीजानि स्वस्वसजातिदेहानां हेतुभूतानि । तेषामेव नानाजातीयत्वं दर्शयति इतराणि चेतराणि च परस्परविलक्षणानि च । परस्परविलक्षणत्वमेवाह—अंडेति । अंडजानि च अंडाज्जातानि पक्षिसर्पादीनि । जारुजानि च जरायुजानि मनुष्यगवादीनि । स्वेदजानि च स्वेदाज्जातानि कृमियूकादीनि च । उद्भिज्जानि च वृक्षादीनि च । उक्तानेवांडजादीनुदाहृत्य दर्शयति अश्व इति। अश्वा गावः पुरुषा हस्तिन इति स्पष्टार्थकः। उक्तानामनुक्तानां च संग्रहार्थमाह—यत्किंचेति । यत्किंचेदं अन्यदपि यत्किंचित् दृष्टिगोचरं । प्राणि जंगमं पद्भ्यां गमनशीलं प्राणिजातं । पतत्रि च यच्च पतत्रि आकाशेन पतनशीलं । यच्च प्रसिद्धं स्थावरं स्वतश्चलनशून्यं वृक्षपाषाणा-

दिकं । उक्तचकाराः परस्परविलक्षणत्वद्योतका भवन्तीत्यर्थः । तत् उक्तरूपं सर्वं हिरण्यगर्भादिस्थावरान्तं प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा सजात्यादित्रिविधभेदशून्यस्वप्रकाशस्वरूपं ब्रह्म नीयते सत्तां प्राप्यते सर्वमनेनेति नेत्रं प्रज्ञा नेत्रं यस्य हिरण्यगर्भादिस्थावरांतसर्वजगतः तदिदं प्रज्ञानेत्रं । प्रज्ञानेत्रमित्यनेन संक्षेपेणोक्तं उत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वमेव विवृणोति प्रज्ञाने प्रतिष्ठितमिति । प्रज्ञानं ब्रह्मणि प्रतिष्ठितं शुक्तौ रजतमिव पूर्वोक्तं सर्वं जगदारोपितं । एतेनोत्पत्तिहेतुत्वमुक्तं । लोकः चराचरात्मकः प्रपञ्चः प्रज्ञानेत्रः प्रज्ञा चैतन्यमेव नेत्रं व्यवहारकारणं यस्य सः प्रज्ञानेत्रः । एतेन स्थितिहेतुत्वमुक्तं । प्रज्ञाप्रतिष्ठा प्रज्ञायां चैतन्ये प्रतितिष्ठिति प्रलयकाले सर्वं जगल्लीयते इति प्रज्ञाप्रतिष्ठा चैतन्यं सर्वस्य जगतो लयस्थानं । एतेन लयकारणत्वमुक्तं । एतावता च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयंत्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति तैतिरीयके प्रसिद्धं जगज्जन्मस्थितिलयकारणाख्यं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमुक्तं भवति ॥

पूर्वं विचारद्वयेन संशोधितयोस्तत्त्वंपदार्थयोः स्वरूपमुक्तं । इदानीं महावाक्यार्थमाह—

प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥

प्रज्ञानं कोऽयमात्मेत्यारभ्य सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्तीत्यन्तेन वाक्येन निर्णीतं देहेन्द्रियादिसाक्षि त्वंपदार्थलक्ष्यस्वरूपं चैतन्यं ब्रह्म एष ब्रह्मेत्यारभ्य प्रज्ञा प्रतिष्ठेत्यन्तेन वाक्येन जगत्कारणत्वेन निर्णीतं परब्रह्मस्वरूपमेव न ह्यनयोरौपाधिकभेदमन्तरेण वस्तुतो भेदोऽस्ति । उभयोर्निर्विशेषचिद्रूपत्वाविशेषादित्यर्थः । तथा च प्रज्ञानं ब्रह्मेति महावाक्येन जीवब्रह्मणोरैक्यमुक्तं मुमुक्षुणा गुरुद्वारा महावाक्यार्थं श्रुत्वा नैरन्तर्येण चिन्तयितव्यमिति भावः ॥ ३ ॥

इदानीमुक्तब्रह्मात्मैक्यविदः फलमाह—

स एतेन प्रज्ञेनात्मनाऽस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत् । इत्योम् ॥ ४ ॥ इति पंचमः खण्डः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ३ ॥

यः कश्चनान्योऽपि वामदेववत्पुरुषः येनैव प्रज्ञेनात्मना ब्रह्म विद्वांसः पूर्वे अमृता अभूवन्नेतेनैव प्रज्ञेनात्मना प्रज्ञानेनात्मना प्रत्यक्चैतन्यस्वरूपेण यथोक्तं ब्रह्म वेद सः विद्वान् अस्माल्लोकात् वर्त्तमानात् देहात् उत्क्रम्य उत्क्रमणं कृत्वा नतु पक्षिणो नीडादिवोर्ध्वगमनं कृत्वा। किंतु देहात्मभावत्यागेन प्रज्ञानात्मना उत्क्रम्य स्थित्वा अमुष्मिन् इंद्रियागोचरे स्वर्गे स्वस्वरूपसुखे लोके स्वप्रकाशात्मके ब्रह्मणि सर्वान्कामान् मनुष्यानन्दादिहिरण्यगर्भानन्दान्तान्त्सर्वानानन्दान् आप्त्वा परमानन्दस्वरूपब्रह्मात्मत्वेन प्राप्य अमृतः वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं देहान्तरसम्बन्धाभावेन देहप्राणवियोगलक्षणमरणरहितः समभवत् संबभूव। समभवदिति द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था। उक्तमात्मतत्वमंगीकारवाचिना ॐकारेण स्वानुभवप्रकटनेन दृढीकुर्वन्नाह इत्योमिति। ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभाविति स्मृतेरोङ्कारेण ब्रह्मानुसन्धानलक्षणं मङ्गलं कर्तुमोमित्युक्तं ॥ ४ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इत्यैतरेये द्वितीयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ उपनिषत्सुतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवमध्यायत्रयेण तत्वविद्यां परिसमाप्य इदानीमुक्तविद्यानिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं शान्तिकरो मन्त्रः पठितः—

वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता। मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्मएधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे माप्रहासीरनेनाधीतेनाऽहोरात्रान्संदधामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

मे मम वाक् यथोक्ततत्वविद्याप्रतिपादकग्रंथपाठे प्रवृत्तं वागिन्द्रियं मनसि अन्तःकरणे प्रतिष्ठिता। मनसा यद्यच्छब्दजातं विवक्षितं तदेव पठतु। मे मम मनः अंतःकरणं वाचि प्रतिष्ठितं यद्यद्विद्याप्रतिपादकत्वेन वक्तव्यं शब्दजातमस्ति तदेव मनसा विवक्ष्यते एवमन्योऽन्यानुगृहीते वाङ्मनसी विद्यार्थं ग्रन्थं साकल्येनावधारयितुं शक्नुतः। मनसः सावधानत्वाभावे वागिन्द्रियं सुप्तोन्मत्तप्रमत्तप्रलापादिवद्यत्किंचिदसंगतं ब्रूयात्। तथा वाचः पाट-

वाभावे सति गद्गदरूपया वाचा विवक्षितं यथावन्नोच्चार्य्यते । अतः तयोः परस्परानुकूल्यमस्त्वित्येवं प्रार्थ्यते । आविःशब्देन स्वप्रकाशं ब्रह्मचैतन्यमुच्यते । हे स्वप्रकाश ब्रह्मचैतन्यात्मन् मे मदर्थं आविः ऐधि अविद्याऽऽवरणापनयनार्थं प्रकटी भव । हे वाङ्मनसे मे मदर्थं वेदस्य उक्ततत्वविद्याप्रतिपादकग्रंथस्य आणीस्थः आनयनसमर्थे भवतां । मे मया श्रुतं गुरुमुखादधीतं ग्रन्थं तदर्थजातं च मा प्रहासीः मापरित्यजतु विस्मृतं माभूदिति यावत् । अनेन विस्मरणरहितेन अधीतेन गुरुमुखात् श्रुतेन ग्रन्थेन अहोरात्रान् अहनि रात्रौ च सन्दधामि संयोजयामि आलस्यं परित्यज्य अधीतं ग्रंथं निरन्तरं पठामीत्यर्थः । ऋतं अस्मिन् पठिते ग्रंथे परमार्थभूतं वस्तु वदिष्यामि कथयिष्यामि विपरीतार्थवदनं कदाचिदपि माभूदित्यर्थः । तथैव सत्यं व्यावहारिकं यथाभूतमर्थं वदिष्यामि नतु विपरीतार्थं वदनं कदाचिदपि । यद्वा ऋतं मानसिकं सत्यं वाचिकं मनसा वस्तुतत्वं विचार्य्य वाचा वदिष्यामीत्यर्थः । तत् मया वक्ष्यमाणं ब्रह्मतत्वं मां शिष्यं अवतु सम्यग्बोधेन पालयतु । तथा तत् ब्रह्मतत्वं वक्तारं आचार्य्यं अवतु बोधकत्वसामर्थ्यप्रदानेन पालयतु । एवं साधनकाले शिष्याचार्य्ययोः श्रोतृत्ववक्तृत्वशक्तिप्रदानविषयां प्रार्थनामुक्त्वा फलकाले फलसिद्धिः पुनरपि प्रार्थ्यते । अवतु मामवतु वक्तारं तत्र शिष्यस्याऽविद्यातत्कार्य्यनिवृत्तिः फलं । आचार्य्यस्य तु तादृशशिष्यदर्शनेन विद्यासंप्रदायप्रवृत्तिप्रयुक्तपरितोषः फलं । अनेन मन्त्रपाठेन विद्योत्पत्तेः पुरा विद्याप्रतिबंधका विघ्नाः परिहियन्ते विद्योत्पत्तेरूर्ध्वं त्वऽसंभावनाविपरीतभावनारूपा विघ्नाः परिहियन्ते । अवतु वक्तारमित्यभ्यास आदरार्थः । द्वितीयारण्यकसमाप्त्यर्थश्च । शान्तिशब्दस्य त्रिरुक्तिस्तु आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपत्रिविधविघ्नप्रशान्त्यर्था ॥

श्रीमदमरदासाङ्घ्रिसेवनालब्धसद्धिया ।
श्रीमदमरदासेन कृता व्याख्या मणिप्रभा ॥

इति श्रीमदुदासीनवर्य्यामरदासपदपद्ममकरन्दतृप्तमानसेन श्रीमदमरदासाख्येन विरचिता ऐतरेयोपनिषद्व्याख्या उपनिषन्मणिप्रभा समाप्ता । ॐतत्सद्ब्रह्म ॥